

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İQTİSADI İNKİŞAF NAZİRLİYİ
İQTİSADI İSLAHATLAR ELMİ-TƏDQIQAT İNSTİTUTU

**AZƏRBAYCANDA İQTİSADI
İSLAHATLARIN HƏYATA
KEÇİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
VƏ PROBLEMLƏRİ**

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

XIII BURAXILIŞ

BAKI – 2013

*Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi
İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı əsasında çap olunur*

Elmi-redaksiya heyəti:

V.M. Vəliyev (sədr)

Ə.C. Muradov

O.İ. İbrahimov

R.N. Hüseynəliyev

V.Ə. Rüstəmov

Ə.M. Babəşov

S.Z. Abbasəliyeva (məsul katib)

T.Ş. Salıfova (korrektor)

**Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri
və problemləri. Elmi əsərlər toplusu, XIII buraxılış. Bakı, 2013,
270 səh.**

A $\frac{0601000000 - 4}{071 - 2013}$ **Qrifli nəşr**

© İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, 2013

MÜNDƏRİCAT

Vilayət VƏLİYEV, i.e.d., prof., Aral DAVUDOV, İİETİ-nin doktorantı, Aynurə İSMAYILOVA, İİETİ-nin dissertantı Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi sahəsində mütərəqqi beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və inkişaf planının hazırlanması	5
Mətanət RƏSULOVA, i.e.n., Aysel İMANOVA, İİETİ-nin baş mütəxəssisi, Əminə YAQUBLU, İİETİ-nin baş mütəxəssisi, Ülviyyə İBRAHİMLİ, İİETİ-nin böyük elmi işçi İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində vergi güzəştlərinin tətbiqinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə dair tövsiyələrin hazırlanması	35
Vilayət VƏLİYEV, i.e.d., prof., Fərhad MİKAYILOV, i.f.d., Emil QASIMOV, i.f.d. Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafının müasir vəziyyətinin təhlili	51
Rofət HÜSEYNƏLİYEV, i.e.n., Vaqif RÜSTƏMOV, i.e.n., Malik MEHDİYEV, İİETİ-nin aparıcı elmi işçisi, Nərimnə İSMAYILOVA, İİETİ-nin dissertantı, Rauf MUSAYEV, İİETİ-nin baş mütəxəssisi Kənd təsərrüfatında subsidiyalaşdırma və mütərəqqi beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla onun təkmilləşdirilməsi	74
Samirə ABASOVA, i.e.n., dos. Azərbaycan sənayesinin innovasiya yönümlü inkişafında ümummilliləşdirici Heydər Əliyevin rolu	107
Həzi EYNALOV, i.e.n., İİETİ-nin baş elmi işçisi, Aral DAVUDOV, İİETİ-nin doktorantı Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac imkanlarının artırılaraq hədəf ölkə bazarlarının müəyyən edilməsi və regionlar üzrə ixtisaslaşma səviyyəsinə uyğun olaraq potensial “EKO” məhsullar	132

Fərhad MİKAYILOV, i.f.d.

Azərbaycan Respublikası üzrə çoxölçülü faktorlar əsasında yoxsulluq indeksi və onun alt qrup göstəricilərinin təhlili 151

Samirə ABASOVA, i.e.n., dos.

Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətli məhsullarının beynəlxalq bazarlara çıxışını təmin etmək üçün dövlətin əsas tənzimləyici funksiyalarından istifadə etmə yolları..... 176

Nərminə İSMAYILOVA, İİETİ-nin dissertantı

Ukraynada sənaye parklarının inkişaf perspektivləri haqqında 190

Elxan İMANOV, İİETİ-nin aparıcı elmi işçisi,
Kamil BƏŞİRLİ, İİETİ-nin mütəxəssisi

Azərbaycan Respublikasının ali təhsilində aparılan islahatlar 197

Aygün İSAYEVA, İİETİ-nin böyük elmi işçisi

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı: torpaqlar və kimyəvi analizi 206

Nərminə İSMAYILOVA, İİETİ-nin dissertantı

Sahibkarlığın inkişafında xüsusi iqtisadi zonaların rolu .. 224

Elxan MİKAYILOV, İİETİ-nin doktorantı

Azərbaycanda beynəlxalq standartların yerli müəssisələr tərəfindən tətbiqi problemləri 232

Heybət İMANOV, İİETİ-nin dissertantı

Aztəminatlı ailələrin sosial-demoqrafik profilinin təhlilinin metodoloji aspektləri (ünvanlı sosial yardım benefisiarlarının timsalında) 246

Vəfa PİRİYEVA, İİETİ-nin böyük elmi işçisi

Xüsusi İqtisadi Zonaların təşkilinin iqtisadi-coğrafi xüsusiyyətləri 263

EKOLOJİ TƏMİZ KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ SAHƏSİNDƏ MÜTƏRƏQQİ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ İNKİŞAF PLANININ HAZIRLANMASI

Vilayət VƏLİYEV, i.e.d., prof.

Aral DAVUDOV, İİETİ-nin doktorantı

Aynurə İSMAYILOVA, İİETİ-nin dissertantı

Məlum olduğu kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2012-ci il tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası təsdiq edilmişdir. Konsepsiyanın əsas strateji məqsədlərindən biri isə mövcud imkan və resursları nəzərə almaqla, Azərbaycanda davamlı iqtisadi artım və yüksək sosial rifaha nail olmaqdır. Belə ki, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində əlavə dəyərin artırılması, əhalinin keyfiyyətli və təhlükəsiz yaşayış tərzinə qarşıya qoyulmuş məqsəd üçün mühüm vasitədir. Bu istiqamətdə dünya təcrübəsini araşdırsaq Avropa ölkələrində, ABŞ-da, Yaponiyada, Türkiyədə və digər ölkələrdə müasir dövr üçün xüsusi aktuallıq qazanan ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının nəzəri və praktiki yanaşma olaraq seçildiyinin şahidi olarıq. Dünya bazarında ekoloji təmiz məhsullara olan tələbin ildən ilə artması isə bu sahəni dünyanın əksər ölkələri üçün zəruri şərtə çevirmişdir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq konsepsiya üzrə ölkədə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalının stimullaşdırılması hədəflənmişdir. Lakin bu da bütün imkanları və ölkəmizdə bu sahənin yeni inkişaf mərhələsində olduğunu nəzərə ala biləcək bir inkişaf planına və müvafiq mexanizmlərə əsaslanır. Ona görə də dünya təcrübəsinin araşdırılması olduqca zəruridir.

Azərbaycanda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişaf planının hazırlanmasında əsas üstün məqam isə dünyada bu təcrübənin kifayət qədər olması və ölkəmizdə dünya səviyyəsində tələbi artan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal imkanlarının mövcud olmasıdır. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında “Ekoloji Təmiz Kənd

Təsərrüfatının İnkişaf Planı”nın hazırlanması ölkənin unikal kənd təsərrüfatı məhsullarının “eko” markası ilə dünya bazarına ixracı zəruriliyini əsas hədəf kimi ortaya qoyacaq və kənd təsərrüfatında əlavə dəyər yaradacaqdır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənlər ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi sahəsində mütərəqqi beynəlxalq təcrübənin öyrənilərək yerli şəraitə uyğun inkişaf planının hazırlanması üzrə tədqiqatların aparılmasının aktual olduğunu göstərir.

İnsanlar minilliklər boyu mikroorqanizmləri öz faydaları üçün istifadə etmiş və dəyişdirmişlər. Tarixi mədəniyyət təxminən e.ə. 2000-ci ildən biotexnologiyaya tətbiq edilmişdir. Bu da əsasən əkinçiliyin başlamasından sonra aparılan bitki islahatı ilə əlaqədardır. Mikroorqanizmlərin ferment-tasiyonundan faydalana-raq əldə edilən çörək, qatıq, şərab, pivo, sirkə kimi məhsulların istehsalı bu tətbiqlərin tarixdə ilk addımlarıdır. Lakin 21-ci əsrdən etibarən bu daha qlobal hal aldı. Belə ki, bu əsrdə bəşəriyyət nüvə müharibəsi, qlobal istiləşmə, buzlaşma, terrorizm kimi fəlakətlərlə yanaşı, geni dəyişdirilmiş qida məhsulları qarşısında təhlükə altında idi. Əvvəlcə bu məhsulların necə yarandığını anlamaq lazımdır. Geni dəyişdirilmiş məhsullar (GMO) gen mühəndisliyi nəticəsində ortaya çıxmışdır. Biotexnologiya tətbiq edilərək bir orqanizmdəki genetik xüsusiyyətlərin surətinin bu xüsusiyyətləri daşımayan digər bir orqanizmə köçürülməsi nəticəsində yaranan yeni orqanizmə “geni dəyişdirilmiş orqanizm” deyilir.

Əslində genetika elminin tarixi uzaq keçmişə getmədiyi üçün, genlər üzərində oynanılmasının tarixi də çox qədimlərə getmir. GMO-nun yaradılması üzərində ilk eksperimentlər XX əsrin 70-ci illərində başlayıb. Dünyada ilk GMO istehsalçı firma olan Genentech, 1978-ci ildə Herbert Boyer tərəfindən qurulmuşdur. Belə ki, E.coli bakteriyasının genləri dəyişdirilərək insulini istehsalında istifadə edilmişdir (əslində isə bu bakteriyanın insulini istehsalı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur). GMO 1986-cı ildə ilk dəfə olaraq qidaların sahəsinə girmişdir. 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq bu sahədə tədqiqatlar daha da artmış və

1992-ci ildə Çində pestisidlərə dözümlü olan tütün becərməyə başlanılıb. 1994-cü ildə isə ABŞ-da daşınmalara dözümlü olan GMO pomidorlar peyda olub. Genetikası dəyişdirilmiş məhsul olan Flavr Savr pomidoru 1996-cı ildə rəflərdəki yerini tutmuşdur. Sonrakı zamanlarda bu sərəya qarğıdalı, pambıq, kartof da əlavə olundu. GMO-ların yaradılma səbəblərini təşkil edir:

- 1) dünyanı qida ilə təmin edə bilmək;
- 2) aclığa çarə tapmaq;
- 3) iqtisadi baxımdan gəlir əldə etmək;
- 4) qidaların saxlanma müddətini və ləzzətini artırmaq.

Alimlərin proqnozlarına görə, dünya əhalisinin sayı 2050-ci ildə 9-11 milyarda çatacaq. Deməli, bu, dünyada kənd təsərrüfatı məhsullarının iki və hətta üç dəfə artırılmasını tələb edir. Qarşıda duran məsələnin həlli transogen bitki növlərindən istifadə etmədən mümkün deyildir. Dünyada 1995-ci ildə 75 milyon, 1999-cu ildə 2,2 milyard dollarlıq genetik modifikasiyaladşdırılmış bitki məhsulu satılmışdır. Bu rəqəm 2010-cu ildə 25 milyard dollar təşkil etmişdir.

Təbii olmayan, süni üsullarla əldə edilən məhsulların təbiətə və insan sağlamlığına nə kimi təsirlərinin olduğu hələ də araşdırılmaqda olan mövzudur. Dünyanın məşhur bioloqlarından olan Dr. Pushpa Bhargavanın araşdırmasına əsasən amerikalıların sağlamlığı GM edilmiş məhsulların və qidaların yaranmasından keçən dövr ərzində pisləşməyə doğru getmişdir.

Ümumilikdə genetik modifikasiya olunmuş ərzaqların insan orqanizminə təsiri haqqında alimlərin fikirləri 2 yerə ayrılır: müsbət və mənfi fikirlər.

Müsbət fikirlər:

- geni dəyişdirilmiş ərzaqların tərəfdarları onlara yeni dad verilməsi imkanları ilə öyünürlər, dünyada aclıq probleminin həlli üçün önəmli məsələ olduğunu söyləyirlər;
- alimlərin ərsəyə gətirdikləri geni dəyişdirilmiş bəzi məhsullar adamın doyması üçün kifayət edir;

▪ genetiklər üzümü almaya calaq etməklə üzüm-alma deyilən qəribə Böyük miqdarda C vitaminli hibrid almışlar. Meyvə həm alma, həm də üzüm dadı verir;

▪ gen dəyişməsi yolu ilə alınmış gavalı ilə ərik hibridinin şərti adı "gavərikdir" və bu meyvənin tərkibində xolesterin və natrium yoxdur, C vitamini yetərincədir;

▪ şirin mandarinlə acıtəhər qreyppfrutu gendəyişmə yolu ilə calaq etməklə heydarin adlı hibrid almışlar və bol şirəli hibrid sel-lüloza və C vitamini ilə zəngindir;

▪ alimlər insulin genini kahıya tətbiq etməyi bacarmışlar. Bu kəşf həmişə insulin inyeksiyası məcburiyyətində qalmış şəkərli diabet xəstələrinə çox kömək edə bilər;

▪ Yaponiya genetikləri şəkərli diabet xəstələri üçün düyü sortu yaratmışlar və mədəaltı vəzinin məxsusi insulin istehsal etmək imkanını stimullaşdırır;

▪ uşaqlarda iflic xəstəliyinə qarşı peyvənd işləri aparılarkən yeniyetmələrin ölməsinin qarşısını almaq üçün həmin peyvəndin GM yolu ilə alınan banan vasitəsilə iflic xəstəliyinə qarşı immunitet yaradılıb.

Mənfi fikirlər

- ölüm hadisələri;
- öldürücü və yüksək allergiya reaksiyalarının müşahidə olunması;
- xərçəng və degenerativ xəstəliklər;
- bilavasitə xərçəng yaradan kanserogenlər;
- superviruslar;
- süd vasitəsilə antibiotik təhdid;
- bitkilər vasitəsilə antibiotik təhdid;
- yoluxucu xəstəliklərin yüksəlişi;
- ərzaq allergiyalarının artması;
- doğuş defektləri və ömrün qısalması;
- toksinlərin teryeri;
- qidalanmanın azalması;
- təbii ərzaqlara əks olan ərzaqlar;

- pəhrizdə radikal dəyişikliklər;
- torpağın zəhərlənməsi;
- super alaq otları;
- faydalı həşəratların məhv edilməsi;
- məməli heyvanların zəhərlənməsi;
- genetik zibilləmə.

Geni dəyişdirilmiş məhsullardan istifadənin əmələ gətirdiyi xəstəliklərə əsasən sonsuzluq, raxitlik, ayaqların tutulması, inkişafdan qalma, mədə xərçəngi, maddələr mübadiləsinin pozulması, uşaqlarda yaranan mənşəyi bilinməyən xəstəliklər, şikəst uşaqların doğulması, immun sistemin zəifləməsi, allergik reaksiyalar, nəsil artımının azalması aiddir.

Beləliklə, insan cəmiyyətinin yaranmasından bu yana həyat tərzinə çevrilən kənd təsərrüfatında yeni istehsal üsullarının yayılması, ən son texnologiyaların tətbiqi, kimyəvi və geni modifikasiya təyinatlı maddələrin və gübrələrin geniş şəkildə istifadəsi, bütün bunları zəruri edən dünya əhalisinin sayının artması insan sağlamlığına zərərli qida məhsullarının kütləvi şəkildə dünya bazarına çıxarılmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin XX əsrin 60-70-ci illərindən etibarən “Yaşıl İnqilab” adlı kampaniya başlanılmış və kənd təsərrüfatında olan bu tendensiyanın zərərləri bəyan edilmişdir.

Beləliklə, müasir dövrdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının formalaşmasının və inkişafının zəruriliyi meydana gəlməklə yanaşı onun təşkili məsələləri, dövlət və hüquqi tənzimlənməsi, inkişaf strategiyasının formalaşdırılması, həmçinin sertifikatlaşdırma qaydalarının təkmilləşdirilməsi son dərəcə vacib məqamlardan sayılmışdır.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı – ekoloji cəhətdən təmiz ərazilərdə kimyəvi preparatlardan istifadə edilmədən məhsul istehsal edilir və istehsaldan istehlaka qədər hər bir mərhələsi müşahidə və sertifikatasiyaya əsaslanır. Başqa sözlə, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı yalnız təcrübə nəticəsində ekoloji tarazlığı bərpa edərək torpağın

məhsuldarlığını davamlı hala gətirən ətraf mühitə və insanlığa dost bir kənd təsərrüfatında alternativ bir təsərrüfat formasıdır.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı keyfiyyətli məhsulu hədəfləməklə əsas məqsədləri, torpaq-bitki-heyvan və insan arasındakı münasibətləri sağlam bir formaya salmaq, sağlam həyat tərzini təmin etməklə təbiəti qorumaqdır. Müasir dövrdə ölkənin iqtisadi inkişaf baxımından ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının üzərinə düşən əsas tələblər əsasən kənd təsərrüfatında təkrar istehsalın təmin olunması, bu təsərrüfat formasında daha çox işçi tələb edildiyindən işsizliyin aradan qalxması və kənd regionlarında məşğulluğun artması, ölkənin kənd təsərrüfatında əlavə dəyərin təmin edilməsi və s. təşkil edir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı müxtəlif cür səslənsə də (İngilislər bunu -Organic, almanlar və fransızlar – Bio, Hollandlar –Eco adlandırır) ümumi olaraq bu təsərrüfat formasının üzərinə düşən tələblər əsasında formalaşan hədəflər əsasən eyni olur.

Dünya əhalisinin sayının çoxalması ilə qida məhsullarına olan tələbatın artması kəskin rəqabət şəraitində kənd təsərrüfatında müxtəlif laborator araşdırmaların aparılaraq təcrübələrin tətbiqinə, zərərli texnika və texnologiyadan istifadənin genişlənməsinə, ekoloji tarazlığın pozulmasına və insan sağlamlığına zidd olan ərzaq məhsullarının istehlakına gətirib çıxartdı və 1972-ci ildə Fransada IFOAM (ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə beynəlxalq hərəkat təşkilatı) yaradıldı. Əsas prinsipləri sağlam ətraf mühit və insan sağlamlığı olan bu beynəlxalq qurum hazırda 140 ölkədən 800-ə qədər şirkət və təşkilatları birləşdirməklə aşağıdakı tələbləri bəyan edir:

- yetərli miqdarda və keyfiyyətli bəsləyici qida maddələri istehsal etmək;
- təbiətə uyğunlaşmaqla işləmək;
- təbiəti qoruyan kənd təsərrüfatı sistemini dəstəkləmək;
- fermerlərin gəlirlərini artırmaq və təminatlı iş mühitini formalaşdırmaq;
- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatını həyat tərzinə çevirməklə perspektivlərini düşünmək və s.

Nəhayət “Yaşıl İnqilab” tərəfdarları tərəfindən qəbul edilmiş ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına aid olan kriteriyalar bütün ölkələrin bu sahə üzrə qəbul etdikləri hüquqi-normativ aktlarında əks olunmağa başlandı:

- iri avtomobil magistral yollarından, sənaye müəssisələrindən uzaqlıqda ekoloji təmiz ərazilərdə olmalı və geniş zonaları əhatə etməlidir;

- hər hansı kimyəvi perparatlar tətbiq olunmamalı, zərərvericilərlə mübarizə isə bioloji üsullarla həyata keçirilməlidir;

- geni modifikasiya olunmuş toxumlardan istifadə qadağan olunmalıdır;

- heyvanlar özlərinin təbii instinktlərinin göstərə biləcəyi geniş volyerlərdə (heyvanxanada heyvanları və quşları saxlamaq üçün hər tərəfi qəfəslənmiş meydançada) saxlanılmalıdır;

- heyvanların heyvan mənşəli məhsullarla qidalandırılması, həmçinin yemə antibiotiklərin və hormonal maddələrin əlavə edilməsi qadağan olunmalıdır;

- xammal emalında süni boyalardan, konservantlardan və aromatizatorlardan (neftdən, benzindən və sairədən aromatik birləşmələr alma üsulu) istifadə qadağan olunmalıdır;

- hazır məhsulun qablaşdırılması paslanmayan materiallardan ibarət olmalı, məhsulun təravəti isə itməməlidir və s.

Bir çox İnkişaf Etmiş Ölkələrdə bu sahə üzrə bir sıra tənzimlənmə normativləri hüquqi qüvvə almışdır. Normativ-hüquqi aktlar isə dünya səviyyəsində qəbul edilmiş standartlara əsaslanır və günümüzdə standartlar mənbə etibarını ilə əsasən aşağıdakı şəkildə qruplaşmışdır.

1. Beynəlxalq (IFOAM, “Anonymous” məcelləsi);
2. Regional (Avropa İttifaqının müvafiq direktivləri);
3. Milli (Amerika orqanik milli standartları, Yaponiya kənd təsərrüfatı standartları, Avstraliyada orqanik proqram, İsveçrə standartları və s.);
4. Xüsusi (hazırda 260-dan çoxdur: Demeter, Naturland, Bioland, Geae, Ekowin və s.).

İnkişaf Etmiş Ölkələrdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına fermer və sahibkarların cəlb edilməsi və istehlakçıların yüksək səviyyədə bu sahə üzrə maarifləndirilməsi ekoloji təmiz məhsulların istehsalının kütləvi şəkildə gerçəkləşməsinə şərait yaratdı. Bu isə ümumi kriteriyalar və bir sıra hüquqi normaların tətbiqi əsasında ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün müvafiq standartların ortaya qoyulmasına və məhsulların ekoloji təmiz adı ilə sertifikatlaşdırılmasına, nəticədə isə bu cür məhsulların istehlakçılar tərəfindən seçilməsinə şərait yaratdı. Bunun üçün isə dünya səviyyəsində həmin məhsullara “ECO”, “BİO” və ya “ORGANIC” adlarını daşıyan müxtəlif təsvirli etiketlər vurulur və istehlakçılar tərəfindən asanlıqla ekoloji təmiz məhsul kimi tanınır.

Diqqət etsək görərik ki, bütün bu standartların əksəriyyəti inkişaf etmiş ölkələrdə cəmləşmişdir. Bu isə təsadüfi deyil, çünki ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə əkin sahələrində və inkişafında: Avstraliya, Avropa, Şimali Amerika qitələri əsas yerləri tuturlar. Deməli, bu ölkələrdəki tətbiq edilmiş standartlar vasitəsilə nəzarət mexanizmi bir sıra ölkələr üçün bir təcrübə sayıla bilər. Lakin, burada ən əsas məqam ondan ibarətdir ki, götürülmüş hər hansı bir təcrübə ölkənin yerli xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılaraq tətbiq olunmalıdır.

Dünya təcrübəsini ilkin olaraq ümumiləşdirsək ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının formalaşdığı ölkələrdə mütəxəssislərdən ibarət işçi qrupunun iştirakı ilə aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olan müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir:

- birinci mərhələdə:
Dünya təcrübəsində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının hüquqi əsasları bütün detalları ilə öyrənilir;
- ikinci mərhələdə:
Müxtəlif ölkələrdə olan standartlardan optimal olanı seçilir;
- üçüncü mərhələdə:
Optimal olan standartların yerli xüsusiyyətlərə uyğunlaşdırılması prosesi həyata keçirilir;
- dördüncü mərhələdə:

Bu sahədə olan normativ-hüquqi aktlar tətbiqi nəzərdə tutulan standartlara uzlaşacaq şəkildə təkmilləşdirilir;

– beşinci mərhələdə:

Əlverişli institutional mühit yaradılır və özəl sektor təşviq edilir;

– altıncı mərhələdə:

Mütəmadi olaraq həm istehlakçılar, həm də istehsalçılar arasında maarifləndirmə tədbirləri təşkil edilir.

Bir mühüm məqamı da xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır ki, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində təşkilati-hüquqi sahədə araşdırmaların aparılması və nəticələrinin hüquqi və institutional bazanın təkmilləşdirilməsi ilə tətbiqi effektiv təsir edə bilər. Məsələn, Avropa Birliyi ölkələrinin təcrübəsində müxtəlif layihələr çərçivəsində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsində aparılan elmi-praktiki araşdırmaların 30%-i məhz təşkilati-hüquqi məsələlərin aydınlaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının geniş xarakter alması onun bəzi üstünlükləri ilə əlaqədardır. Belə ki, ekoloji təmiz məhsulların ən böyük üstünlüyü onun bazarda istehlakçıların sağlamlığı prinsiplərinə uyğun olması, istehsalının gerçəkləşdiyi regionun ekoloji tarazlığının mühafizəsi, inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarında ekoloji təmiz məhsullara olan tələbin hər il artması təşkil edir. Bundan əlavə bəzi üstünlükləri mövcuddur ki, bu da müasir kənd təsərrüfatı formasını həm dövlət üçün, həm də fermer və sahibkarlar üçün cəlbedici edir:

- müəyyən zaman kəsiyində ekoloji təmiz məhsul istehsalçılarının gəlirləri artır və məhsulları dünyanın İnkişaf Etmiş Ölkələrinin bazarlarında yüksək alıcılıq qabiliyyətinə malik olur;

- müasir dövrdə qiyməti artan və artmağa meyilli olan kimyəvi gübrə və pestesidlər bu kənd təsərrüfatı formasında yer almır;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında zərərvericilərə qarşı mübarizə təbii yollarla aparılır, bu proses də bəzən təsərrüfat daxili resurslar hesabına olur və bu mübarizə forması isə torpağın məhsuldarlığının artırılmasında mühüm rol oynayır;

- bir çox hallarda ənənəvi kənd təsərrüfatı fəaliyyətində bir sıra kimyəvi maddələrlə təmasda olan fermerlərin sağlamlığı təmin olunmur;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında müqaviləli istehsalın olması və məhsulun fermerdən alınmasına zəmanətin olması;

- ekoloji təmiz məhsulların digər ənənəvi kənd təsərrüfatı məhsulların qiymətlərinə nisbətən 10-20% baha olması;

- ekoloji təmiz məhsulun istehlakı insanların sağlamlığına da zəmin meydana gətirərək uzunmüddətli səhiyyə xərclərinin azalmasına təminat verir;

- xüsusi elmi-tədqiqatlar və mütəxəsis fəaliyyətini tələb edən ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı regionlarda aqronom və baytarlar üçün yeni iş yerləri təmin edir;

- özəl sektorun, dövlət və onun regional qurumları, bələdiyyələr, universitetlər, qeyri-hökumət təşkilatları arasında əməkdaşlığını dərinləşdirir;

- müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsi və əlavə maliyyə resurslarının cəlb olunması;

- universitetlər və elmi-tədqiqat müəssisələri ilə fermerlər arasında müxtəlif layihələr çərçivəsində sıx əlaqələrin formalaşması və s.

Müasir dövrdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının ən mühüm problemlərindən biri kimi bir çox dövlətlərdə bu təsərrüfat formasına inamın olmaması və bu istiqamətdə dövlət siyasətinin qeyri-müəyyən olmasıdır. Dövlətin ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına dair siyasətinin formalaşmasında ən mühüm məqam isə əsasən İnkişaf Etmiş Ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və yerli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla tətbiq imkanlarının araşdırılmasıdır. Nəticə isə təkmilləşdirilmiş inkişaf strategiyası yaranaraq prioritetlər üzrə konkret hədəflər ortaya qoyur.

Dünya təcrübəsində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına dövlətin dəstək tədbirləri əsasən bəzi istiqamətləri əhatə etmişdir. Əhalinin maarifləndirilməsi, fermerlərə tədris seminarların keçirilməsi, müxtəlif yarımkaşların təşkil edilməsi, strateji inkişaf planlarında prio-

ritetlərin müəyyənləşdirilərək müvafiq tədbirlərin ortaya qoyulması, birbaşa maliyyə dəstəklərinin göstərilməsi, müxtəlif pilot layihələrə fermerlərin təşviq edilməsi, güzəştli kreditlərin verilməsi və s. Bir şeyi qeyd etməkdir ki, tədbirlərin bir çoxları regional səviyyədə daha intensiv şəkildə aparılır.

Ayrı-ayrı İnkişaf Etmiş Ölkələrin təcrübələrində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına yönəlmiş dövlət siyasətinə nəzər salsaq görürük ki, bir çox ölkələrin dövlətin siyasətində konkret tədbirlər qəbul edilmişdir:

- **Amerika Birləşmiş Ştatları** ABŞ-da ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı dövlət nəzarətində təşkil edilir və ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının ekoloji, sosial və iqtisadi baxımdan faydalı olduğu üçün təkmlil bir qanunvericilik və təşkil qaydaları qəbul edilmiş, bütün müddəalar üzrə fermerlərə sadə prosedurlar ortaya qoymuşdur. Maliyyə dəstəkləri qarşılıqsız şəkildə sertifikat xərcləri ödənilməkdədir;

- **Latin Amerikas** Ölkələri Burada əsas tədbirlər Braziliya və Boliviya da mövcuddur. Belə ki, Braziliya da ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının istehsalının, elmi-tədqiqatlarının, bazar və ticarətinin təşviq edilməsi məqsədi ilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və qurumlararası Ekoloji Təmiz Kənd Təsərrüfatı Planı hazırlanmışdır. Boliviya da isə bu təsərrüfat formasının dəstəklənməsi üçün konkret Tədbirlər Planı qəbul edilmişdir;

- **İngiltərə** Dəstək tədbirləri xüsusilə ətraf mühiti həssas olan bölgələrdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafına yönəlmişdir və burada maliyyə dəstəyi ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına keçid dövründə verilir ki, 5 il ərzində davamlı olaraq hökumət tərəfindən qarşılıqsız subsidiyalar ayrılır;

- **Almaniya** 1989-cu ildən 1992-ci ilə qədər ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi kimyəvi maddələrin məhsullara tətbiq edilməsinin qadağan olunması ilə təmin olmuşdur. 1994-cü ildən etibarən “Kənd təsərrüfatı və Ətraf Mühit Dövlət Proqramı” çərçivəsində təkmlil şəkildə davam etmişdir. 2002-ci ildən isə əkilən hər hektara görə dəstək miqdarı müəyyən edilmişdir. Almaniya

yada ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsinə federal səviyyədə də yönəldilmiş maliyyə və texniki dəstəklər mövcuddur. Belə ki, fərqli proqramlarla müxtəlif şərtlər əsasında fermer və sahibkarlara müxtəlif yardımlar edilir. Əsas istiqamətləri isə əsasən ticarəti və sertifikatlaşdırılmasıdır;

▪ **Belçika** Hökumət tərəfindən ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan fermerlərə tərəvəz istehsalında hər hektara illik subvansiya formalı maliyyə yardımı və ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı istiqamətində elmi-tədqiqat mərkəzlərinin maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Həmçinin, ölkədə ənənəvi kənd təsərrüfatında tətbiq edilən iki növ vergi (təxmin edilən gəlirə və qeydə alınmış gəlirə görə), ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında yalnız biri üzrə yəni qeydə alınmış gəlirə görə vergi tətbiq edilir. Həmçinin regional səviyyədə müxtəlif dəstəklər göstərilir;

▪ **Danimarka** Hökumət ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı layihələrini dəstəkləməklə hər hektara görə subvensiyalar verməkdədir. İlk əvvəllər fermerlərdə meyil olmasa da sonralar dövlət siyasətinin və bir sıra dəstəklərin cəlbediciliyi üzündən ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına keçidlər intensiv xarakter aldı. Bundan əlavə Danimarkada həmçinin elmi-tədqiqat mərkəzlərinə, emal müəssisələrinə və tədarükçü firmalara da dəstəklər göstərilir. Ümumiyyətlə, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının dəstəklənməsində həmçinin bələdiyyələr və bir çox dövlət qurumları da iştirak edir. Danimarkada kimyəvi maddələrin kənd təsərrüfatında istifadə edilməsi də məhdudlaşdırılmışdır;

▪ **İtaliya** Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına verilən dəstəklər birbaşa maliyyə dəstəkləri qismində olmaqla, kimyəvi maddələrin kənd təsərrüfatında tətbiqini məhdudlaşdırır. Həmçinin dövlət ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı ilə bağlı bir elmi-tədqiqat mərkəzi və bir təhsil müəssisəsi qurmuşdur. Bundan əlavə İtaliya hökuməti hər il milli və regional səviyyədə tədqiqatlara, nəzəri-təcrübələrə, bu sahədə ticarətə və investisiyaya təşviq xərclərini artırmaqdadır;

▪ **Hollandiya** 2000-ci ildən etibarən “İnkişaf üçün Ekoloji Təmiz Məhsul Bazarı” adlı dövlət siyasətində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı istehsalını və istehlakını artırmaq üçün müxtəlif tədbirlərə yer verilmişdir. Hollandiyada ekoloji təmiz məhsul istehsalı və satışı ilə məşğul olan şəxslərə həm kredit faizlərində, həm vergilərdə, həmçinin dövlətin maliyyə dəstəklərində güzəştlər tətbiq edilir. Həmçinin 2000-ci ildən isə illik gəlirin 70%-ni ekoloji təmiz məhsullardan əldə edən fermer və ya sahibkarların gəlir vergisindən 6818 evro çıxılır;

▪ **Lixtenşteynda** Dövlət ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan fermerlərə sadəcə maliyyə dəstəkləri ilə yardım etmir, eyni zamanda elmi-tədqiqat və konsaltinq xərclərini qarşılıyır;

▪ **Macarıstanda** Burada ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı yalnız yüksək ixrac potensialına əsaslanaraq dəstəklənməkdədir. Dövlət sertifikatlaşdırma sisteminin yaradılması və məhsulun satılması istiqamətində yardım və təşviq tədbirlərini həyata keçirir. Ekoloji təmiz məhsul istehsalına yönəlmiş yardımlar əsasən təşkilatlanmalara, analiz xərclərinin ödənilməsinə və konsaltinq xidmətlərinə verilən dəstəklərdən ibarətdir. Lakin ekoloji təmiz məhsulların daxili bazarı çıxarılmasına yönəldilmiş dəstək tədbirləri göstərilir;

▪ **Polşada** 1993-cü ildən Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi vasitəsilə torpaq və su tədqiqatları üçün dəstəklər göstərilir. 1998-ci ildə Nazirliyin ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə müəyyən edilmiş işçi qrupu tərəfindən bir təşviq sistemi hazırlanmışdır. Bu təşviq sistemi çərçivəsində ekoloji müşahidə qurumlarının, kəndli fermerlərin müşahidə və sertifikatlaşdırma xərcləri dövlət tərəfindən ödənilməkdədir;

▪ **Sloveniyada** Avropa İttifaqına qəbul olmaq məqsədi ilə 1997-ci ildən kənd təsərrüfatında olan islahatlar çərçivəsində 1999-2002-ci illərdə bir çox tənzimlənmə məsələləri ortaya qoymuşdur. Burada ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə fermerlərə hər hektara görə subsidiyalar ayrılır. Bu subsidiyalardan fermerlərin faydalanması üçün dörd il ərzində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq vacibdir. Ümumiyyətlə, hökumətin bu sahəyə

dəstəkləri: keçid dövrünün dəstəkləri, sertifikatlaşdırma xərclərinə görə verilən dəstəklər, kredit proqramları ilə dəstəklər və sığorta dəstəkləri şəklində olur.

Dünya üzrə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına olan tələbin ildən-ilə artmasını nəzərə alaraq Azərbaycanda da ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi hədəflənməsi aktual məsələlərdən hesab edilir. Bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, dünya təcrübəsində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı heç də təkcə təbii şəraitdən və resurslardan asılı deyil, belə ki, vacib məqamlardan biri kimi ölkədə müasir tələblərə və çağırışlara cavab verən dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi olduqca aktualdır. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı sahəsinin tarixən əhalinin məşğuliyyət növü olmasını və bunun da bəzi bitkiçilik məhsullarına regionda spesifik nüfuz qazandırmasını, xüsusilə də ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında özəl bölmənin xüsusi çəkisinin 95%-dən yüksək olduğunu nəzərə alaraq dövlət tərəfindən fermer sahibkarlara müxtəlif xarakterli dəstəklər göstərilir:

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının torpaq vergisi istisna olmaqla, bütün vergilərdən azad edilməsi;
- aqrar islahatlar nəticəsində ləğv olunmuş, eləcə də işğal altında olan rayonlarda təsərrüfat subyektlərinin borclarının silinməsi və onlara digər güzəştlərin tətbiq edilməsi;
- fermerlərə yanacaqın, motor yağının və gübrənin alınmasına çəkilən xərclərinin 50%-nin dövlət tərəfindən ödənilməsi;
- taxıl əkinlərinə görə subsidiyaların verilməsinə başlanılması, texniki təminatın yaxşılaşdırılması üçün “Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmış, istehsalçılara lizinq yolu ilə güzəştli şərtlər əsasında texnikanın və gübrələrin verilməsinin həyata keçirilməsi;
- Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun və Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyinin təsis edilərək maliyyə vəsaitlərinin güzəştli şərtlərlə fermer və sahibkarlara paylanılması;
- beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsi;
- digər texniki köməklilərin göstərilməsi və s.

Məlum olduğu kimi kənd təsərrüfatında müəyyən edilmiş prioritetlər əsasında qarşıda duran vəzifələr təsbit edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “AZƏRBAYCAN 2020: GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ” İnkişaf Konsepsiyası aqrar sahədə müasir çağırışları qabartmaqla bir sıra məsələləri aktuallaşdırmışdır:

- kənd təsərrüfatının texnika ilə təminatının yaxşılaşdırılmasında mühüm maliyyə mənbəyi kimi lizinqin payının artırılması;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına xüsusi diqqət yetirilərək, müasir texnologiyaların tətbiqi yolu ilə mövcud aqroemal müəssisələrinin istehsal gücünün artırılması və yeni belə müəssisələrin yaradılması istiqamətində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- kənd təsərrüfatının sığortalanması mexanizminin təkmilləşdirilməsi;

- kənd əhalisinin qabaqcıl beynəlxalq təcrübə ilə daha yaxından tanış olması;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalının stimullaşdırılması, genetik ehtiyatların və bioloji müxtəlifliyin qorunması, tingçilik, toxumçuluq və damazlıq işlərinin, mal-qaranın cins tərkibinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- kənd təsərrüfatı istehsalçılarının müasir texnika, texnoloji avadanlıq, gübrə, toxum və ting ilə təminatının yaxşılaşdırılması;

- aqrar sahədə elmi təminat və kadr hazırlığının daha da yaxşılaşdırılması;

- kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin intensiv inkişaf etdirilməsi üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi və iri taxılçılıq təsərrüfatlarının yaradılması təşəbbüslərinin dəstəklənməsi;

- bölgələrdə ən müasir texnologiyalar əsasında anbar komplekslərinin yaradılmasının əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, bu sahədə ardıcıl tədbirlərin davam etdirilməsi;

- kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan istifadə sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində görülən işlərin genişləndirilməsi, tor-

paqların antropogen çirklənməsinə qarşı mübarizənin gücləndirilməsi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Beləliklə, yaxın 5-6 ildə kənd təsərrüfatında müəyyən edilən prioritet vəzifələr bu sahənin müasir əsaslarla inkişafını, intensiv kənd təsərrüfatının genişlənməsini və əlavə dəyər imkanlarını qabartmaqla yeni bazarlara çıxış imkanını, həmçinin xarici investisiyaların cəlb olunmasını təmin edəcəkdir.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, aqrar siyasətin həyata keçirilməsinə şərait yaradan iqtisadi və inzibati rayonların elmi cəhətdən əsaslandırılmış ixtisaslaşmasının müəyyənəşdirilməsi zəruri bir məsələdir. Belə ki, iqtisadi və inzibati rayonların təbii-iqlim xüsusiyyətləri, statistik göstəriciləri nəzərə alınmaqla xüsusi işlənmiş metodika əsasında iqtisadi və inzibati rayonların kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ixtisaslaşmasının müəyyən edilməsi region potensialından səmərəli istifadəyə, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi yolu ilə istehsalın artımına və ixrac imkanlarının, həmçinin özünütəmin etmə səviyyəsinin konkretləşməsinə şərait yaradacaqdır.

Məhz ona görə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının dördüncü ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda, ölkə rəhbəri aqrar sahə üzrə rayonlararası və rayonlar üzrə ixtisaslaşma məsələlərinə dair İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinə xüsusi tapşırıq vermişdir. Həmin tapşırığın icraçısı olaraq, Nazirliyin mütəxəssisləri tərəfindən bu sahə üzrə mütərəqqi beynəlxalq təcrübə öyrənilmiş, Respublikamızın iqtisadi və inzibati rayonlarının təbii-iqlim xüsusiyyətləri, statistik göstəriciləri nəzərə alınmaqla xüsusi işlənmiş metodika əsasında iqtisadi və inzibati rayonların kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ixtisaslaşması müəyyən edilmişdir. Bu isə artıq siyasət qərarlarının səmərəliliyini artırmaqla yanaşı fermer təsərrüfatlarının məqsədyönlü fəaliyyətini təkmilləşdirəcəkdir.

Eyni zamanda kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 yanvar 2014-cü il tarixli Sərəncamı ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində tədbirlərin sistemli və kompleks şəkildə həyata keçirilməsi, səmərəliliyin və intensivliyin artırılması, kənd təsərrüfatında sahibkarlığın müasir çağırışlar nəzərə alınmaqla inkişafı istiqamətində mühüm tədbirləri ortaya qoymuşdur. Belə ki, ortaya qoyulmuş vəzifələr bunu deməyə əsas verir:

- kənd təsərrüfatında koorperasiyanın inkişaf etdirilməsi;
- özəl tədarük-satış bazalarının, ticarət (trejder) şirkətlərinin, logistik mərkəzlərin, qablaşdırma və tara təsərrüfatının, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının daşınmasına xidmət edən xüsusi nəqliyyat vasitələri, o cümlədən avtorefrijerator parkının yaradılmasının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi;

- Bakı şəhərinin rayonlarında və iri şəhərlərdə daimi fəaliyyət göstərən ixtisaslaşdırılmış “fermer mağazaları” və “yaşıl marketlər” şəbəkəsinin yaradılmasının dəstəklənməsi;

- kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarında, tədarük prosesində haqsız rəqabət meyillərinin qarşısının alınması ilə bağlı tədbirlərin və antiinhisar nəzarətinin gücləndirilməsi;

- kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ölkə daxilində daşınması üçün əlverişli şəraitin yaradılması sahəsində müvafiq tədbirlərin görülməsi;

- kənd təsərrüfatı uçotunun, ərzaq təhlükəsizliyi statistikasının və ərzaq bazarında qiymətlərin müayinəsinin təkmilləşdirilməsi;

- beynəlxalq təcrübəni nəzərə almaqla, ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyinə və keyfiyyətinə nəzarət sisteminin institusional baxımdan təkmilləşdirilməsi və s.

Beləliklə, ölkədə kənd təsərrüfatına dair həyata keçirilən siyasət tədbirlərinə konseptual olaraq baxdıqda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı üçün həm siyasi iradəni, həmçinin əlverişli mühiti görmüş oluruq.

Azərbaycanda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində dünya təcrübəsində də zəruri hesab olunan normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmiş və tənzimlənmə mexanizmləri və

müvafiq standartlar hazırlanmışdır. Son dövrlərdə isə özəl sektordə bəzi fəaliyyət müşahidə olunmaqdadır. Lakin əsas problem kimi konkret tədbirlər planını əhatə edən proqramın olmamasıdır. Bu isə bu sahədə özəl sektora dair siyasətin spesifik olaraq aparılmasına mane olur.

Beləliklə, ölkədə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsinin yeni inkişaf etdiyinə baxmayaraq hüquqi tənzimlənmə mexanizmləri mövcuddur və iqtisadi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi məsələləri isə öz aktuallığını saxlayır.

Ölkədə sahibkarlar arasında bu sahəyə olan maraq səviyyəsi müəyyən səbəblərdən aşağıdır. Belə ki, ya maarifləndirmə, ya kadr çatışmazlığı, yaxud vəsaitin olmaması buna şərait yaratmışdır. Əgər 2006-cı ildə 3 müəssisədə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal olunurdusa, hazırda 10-a yaxın iri və orta ölçülü müəssisələrdə bu cür sertifikatlı məhsul istehsal olunur və əsasən MDB ölkələrinə ixrac olunur. Belə şirkətlərdən “AZERSUN” Holding Avropa Birliyi ölkələrinə ixrac üçün müvafiq işlər həyata keçirir. Azərbaycanda istehsal prioriteti müşahidə olunan ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları: yabanı bitki meyvələri (itburnu, yemişan, çaytikanı), şirələr və kompotlar (nar, heyva, moruq, böy -ürtikən), narşərab, nar şirəsi, şorabalar, mürəbbələr, gül yağı, qarpız, yemiş, pomidor və s. Bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına zəruri olan “eko” sertifikatlı gübrələr də ölkəmizdə istehsal olunur və hətta bir çox ölkələrə ixrac edilir. Lakin mövcud vəziyyət ondan ibarətdir ki, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının ümumi kənd təsərrüfatında payı 2-3% təşkil edir və əsas üstünlük yabanı meyvə və dərman bitkilərindədir.

Dünya təcrübəsində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının ixrac imkanlarının artırılması istiqamətində müəyyən tədbirlər həyata keçirilir:

- ümumilikdə kənd təsərrüfatı üzrə regionlar və regionlararası ixtisaslaşma səviyyələri müəyyən edilir;
- ixtisaslaşmış kənd təsərrüfatı məhsullarının ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına keçidi üçün dünya bazarında tələbi yüksək olan məhsul növləri müəyyən edilir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz nəzərə alınmaqla ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişaf etdiyi bir çox ölkələrdə ixrac imkanlarının artırılması üçün region və məhsul seçimi modeli tətbiq edilir. Bu model dövlətin ekoloji təmiz məhsullar və buna potensialı olan regionlar üzrə konkret tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında region və məhsul seçimi prosesində aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

- ekoloji mühafizəyə ehtiyacı olan ərazilər;
- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının kompleks inkişafını şərtləndirən ərazilər;
- torpaq və iqlim xüsusiyyətlərinin uyğun olduğu ərazilər;
- rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalında daha çox potensialı olan ərazilər;
- dünya bazarında unikalılığı ilə seçilən məhsulların istehsal olunduğu ərazilər;
- əhalinin etibarlı ərzaq təminatında strateji əhəmiyyətli məhsulların seçimi;
- mütəmadi olaraq seçilmiş məhsullar və region üzrə sahibkarlara, həmçinin istehlakçılara maarifləndirici tədbirlərin keçirilməsi.

Dünya və Türkiyə təcrübəsini nəzərə alsaq Azərbaycanda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivlərində region və məhsul seçimi modelinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Modeli Azərbaycanda ilk dəfə olaraq 2006-cı ildə i.e.n. Həzi Eynalov “Kənd təsərrüfatı sahəsindəki Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin inkişafında Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının rolu” mövzusunda olan tədqiqat işində tətbiq etmişdir. Tədqiqat işinə görə bəzi iqtisadi rayonlar üzrə aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- Abşeron iqtisadi rayonu – üzüm, zəfəran;
- Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu – kartof, üzüm və taxıl;
- Lənkəran iqtisadi rayonu – çay, çeşidli subtropik meyvələr və buğda, həmçinin balıq;
- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu – xüsusi keyfiyyətinə görə fərqlənmiş alma;

- Aran iqtisadi rayonu – buğda, günəbaxan, şəkər çuğunduru, pambıq, üzüm;
- Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu – nar, şəkər çuğunduru və buğda;
- Naxçıvan iqtisadi rayonu – şəkər çuğunduru və üzüm.

Ümumiyyətlə, müxtəlif mənbələrdə verilmiş dünya bazarında ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbdən istifadə edərək aşağıdakı cədvəldə ölkəmizdəki ixtisaslaşma səviyyəsi nəzərə alınmaqla ixrac imkanları olan məhsul növləri və iqtisadi rayonlar göstərilmişdir (cədvəl): *(ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələblərə dair müvafiq məlumatlar müxtəlif mənbələrdən toplandığından ümümləşdirilərək göstərilmişdir. Əsas səbəb statistik qurumlarda ayrıca olaraq göstəricilərin verilməməsi və müxtəlif təşkilatlarda araşdırmaların aparılmasıdır. Mənbələr: İFOAM, www.dunyagida.com.tr , ege ixracatçılar birliyi və s.)*

Cədvəldən də görüldüyü kimi dünya bazarında tələbi yüksək olan bir çox ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ölkəmizdə ənənəvi üsulla istehsalı olsa da ixtisaslaşma mövcuddur. Bu isə məhsul və region seçim modeli əsasında “EKO” sertifikatı ilə ixracın təşviqini aktuallaşdırır.

Beləliklə, ETKT-nın inkişafı üçün region və məhsul seçimi modelinin ölkəmizdə tətbiqi qısamüddətli dövrdə ixrac imkanlarının müəyyən olunmasına, fermer və təşəbbüskarlara texniki dəstəyin göstərilməsinə, ixtisaslaşmış bazarın formalaşmasına, regionda kənd təsərrüfatı məhsullarının müqavilə yolu ilə istehsalına və dünya bazarına ekoloji təmiz məhsul markası ilə çıxarılmasına və s., uzunmüddətli dövrdə isə region ərazilərinin ekoloji tarazlığının qorunmasına, su hövzələri ərazilərinin təmiz saxlanılmasına, biomüxtəlifliyin qorunmasına, ölkənin kənd təsərrüfatında əlavə dəyərin artırılmasına, ölkədə sağlam qida istehsalına və istehlakına, əhalinin etibarlı qida təminatına və digər səmərəli məqamlara gətirib çıxara bilər.

Cədvəl 9

**Tələbi yüksək olan mühüm məhsulların “EKO” sertifikatı ilə
ölkəmizdən ixrac imkanları
(regionlar üzrə ixtisaslaşma səviyyəsinə uyğun olaraq)**

Məhsullar Region	Abşeron	Gəncə-Qazax	Şəki-Zaqatala	Lənkran	Quba-Xaçmaz	Aran	Dağlıq Şirvan	Naxçıvan
dənli və dənli paxlalı								
Buğda			+		+	+	+	+
Arpa			+		+	+	+	
Qarğıdalı		+	+					
Paxlalı			+	+			+	+
meyvə və giləmeyvə								
Üzüm		+	+				+	+
Alma			+		+			+
Armut		+	+		+	+	+	+
Nar		+				+	+	
Heyvə			+			+		+
Əncir		+	+	+	+	+	+	
Gilas		+	+		+			+
Gavalı		+	+		+			
Əzgil					+			
Xurma		+			+	+		
Ərik		+				+		+
Əzgil			+	+		+		
Alça			+			+		+
Zoğal		+	+		+			
Albalı		+	+		+	+		+
Zeytun	+				+			
Şaftalı		+			+			+
Iydə		+				+		+
Badam	+							+
Qoz	+	+	+	+	+	+	+	+
Fındıq			+		+			
Şabalıd			+					
Püstə	+					+		
Innab						+	+	

Cədvəl 9-un davamı

Sitrus meyvələr								
Feyxoə				+				
Naringil				+				
Portaqal				+				
Limon				+				
Kivi				+				
Tərəvəz və bostan məhsulları								
Kartof								
Pomidor		+		+	+	+	+	
Xiyar			+	+	+	+	+	
Kələm		+	+		+	+	+	
Baş soğan		+		+		+		
Pambıq							+	
Heyvandarlıq məhsulları								
Süd		+	+	+	+	+	+	
Ət	+		+		+	+	+	
Yun	+	+	+	+	+	+	+	
Yumurta	+			+	+	+	+	

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında yaranan əsas problemlər – sertifikatlaşdırma və qiymət problemləridir ki, dünya təcrübəsi də sübut edir ki, məqsədyönlü dövlət siyasəti bu sahədə fermerlərin birləşməsini və sertifikatlaşdırma xərclərinin azaldılmasına gətirib çıxarır. Ona görə də ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının hüquqi və iqtisadi mexanizmləri təkmilləşdirilir. Lakin burada digər bir problem ortaya çıxır. Bu da ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə istər sahibkarlarda, istərsə də istehlakçılarda yetərli bilgilərin olmaması, fermerlərin bu istiqamətdə təcrübələrinin az olması. Bu baxımdan Türkiyə Respublikasının, Avropa ölkələrinin və digər ölkələrin təcrübəsində olduğu kimi müntəmadi olaraq maarifləndirici tədbirlərin keçirilməsi və treninqlərin təşkil edilməsi olduqca önəmlidir.

3.1. Azərbaycanca ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı sahəsində SWOT təhlil

Güclü	Zəif
<ul style="list-style-type: none"> ▪ ETKT sahəsində normativ hüquqi aktların mövcud olması; ▪ Müvafiq sahə üzrə qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlarla tənzimlənmə vəzifələrinin müvafiq qurumlar arasında dəqiq şəkildə bölüşdürülməsi; ▪ Sahənin inkişafı ilə bağlı istiqamətlərin və vəzifələrin qanunvericiliklə müəyyən olunması; ▪ Azərbaycanca kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə tarixi bir mədəniyyətin mövcud olması; ▪ İqlim zənginliyi, həmçinin aqroekoloji xüsusiyyətlərə uyğunlaşmış məhsul çeşidlərinin regionlar üzrə istehsalı; ▪ Su mənbələrinin mövcudluğu; ▪ "Fair Wild", yeni təbiətdən yığılıq baxımından floradaktı zənginlik; ▪ Ekoloji təmiz heyvandarlıq fəaliyyəti üçün zəngin otlaqların mövcudluğu; ▪ Kəndli fermerlərin və texniki işçilərin təcrübəsinin zənginliyi; ▪ ETKT-nin maarifləndirilməsi ilə məşğul olan və dünya səviyyəsində əməkdaşlıq əlaqələri quran təşkilatların olması; ▪ Aqrar sahə üzrə təcrübəli mütəxəssislərin və elmi təminatın olması; ▪ Aqrar Sənaye Kompleksinin mövcud olması və infrastruktur zənginliyi; ▪ Pambıqçılıq və toxuculuq təcrübəsi; ▪ İpəkçilik və yunçuluğa yönəlik toxuculuq sənayesinin inkişafı; ▪ Sahibkarlığa yönəlməli effektiv dövlət dəstək tədbirlərinin olması; ▪ İnvestisiya dəstəklərinin olması; ▪ Aqrar sahədə lizinq xidmətləri üzrə dövlət dəstək mexanizmlərinin hüquqi və institusional bazasının mövcud olması; ▪ Kənd təsərrüfatı sahəsində sığortaya dövlət dəstəyi istiqamətində qanunvericiliyin olması 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Aqrar sahənin inkişafını əhatə edən starteqiyanın və tədbirlər planının olmaması; ▪ Aqrar sahənin ÜDM-də aşağı paya malik olması; ▪ Azərbaycan valyutasının yüksək olması; ▪ Dövlət qurumlarının qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin zəif qurulması; ▪ Akreditasiya edəcək (TURKAK, DAP, UKAS və s. kimi) beynəlxalq səviyyədə tammiş milli təşkilatın və ya qurumun olmaması; ▪ ETKT-nin xüsusiyyətlərinə uyğun dəstək tədbirlərinin olmaması; ▪ Bu sahədə sahibkarlıq fəaliyyətin zəif olması; ▪ Kiçik pay torpaq sahiblərinin çoxluğu; ▪ Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların əksəriyyətinin taxılqılığa yönəlməsi; ▪ Torpaq şoranlaşmasının genişlənməsi (> % 60); ▪ Son dövrlərdə artan ekoloji risklər; ▪ Torpaq məhsuldarlığının yüksəldilməsi və zərərvericilərlə mübarizədə laboratoriya infrastrukturunun zəifliyi; ▪ Bazarə yönəlməmiş tədqiqatların olmaması (region səviyyəsində); ▪ ETKT sahəsində statistik məlumatların toplanılmasının mövcud olmaması; ▪ Texniki işçilərin ETKT sahəsində məlumat azlığı; ▪ İstehsalçı sahibkarların ETKT sahəsi ilə bağlı bilgisizliyi; ▪ İstehsalçı sahibkarların ETKT sahəsi ilə bağlı maarifləndirilməsi ilə məşğul ola biləcək təşkilatların azlığı; ▪ İstehsalçı sahibkarların ETKT sahəsi ilə bağlı maarifləndirilməsi istiqamətində

<ul style="list-style-type: none"> ▪ Enerji xərclərinin aşağı olması; ▪ İstehsalçı fermerlərin topdaq vergisi istisna olmaqla bütün vergilərdən azad olması; ▪ İşçi qüvvəsinin mövcudluğu; ▪ Gəncə Dövlət Aqrar Universitetinin ekoloji təmiz təsərrüfat sahəsində elmi-pedaqoji fəaliyyəti və təcrübəsi və s. 	<p>qamətində yetərli tədriş materialların olmaması;</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ ETKT sahəsi üzrə layihələrin genişlənməməsi; ▪ ETKT sahəsində məsləhət xidmətləri həyata keçirəcək mütəxəssislərin və təşkilatların azlığı; ▪ Üzümçülük və almaçılıqda fermələrin davamlı olaraq drmanlardan istifadə etmək vərdişlərinin olmaması; ▪ Bazar standartlarının olmaması, bu sahədə bilgi yetərsizliyi və standart məhsulun olmaması; ▪ ETKT məhsullarının tədavi zəncirində təcrübə zəifliyi; ▪ ETKT sahəsi üzrə yerli markaların olmaması; ▪ Xırda fermer təsərrüfatı fəaliyyətinin geniş olmaması; ▪ “İstehsalçı-İstehlakçı” zəncirinin zəif olması; ▪ ETKT məhsullarına yönəlməmiş, spesifik bazar imkanlarının olmaması; ▪ Kafə, restoran kimi işə yerlərində ETKT məhsullarının azlığı; ▪ İstehlakçıların ETKT məhsulları üzrə məariflənmə və bilgi səviyyəsinin azlığı və tələbin yetərsizliyi; ▪ Kütləvi informasiya vasitələrində bu sahə ilə bağlı məariflənmə məsələlərinin olmaması ▪ Yerli tələbin lang inkişafı və s.
<p style="text-align: center;">İmkanlar</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Azərbaycanın coğrafi baxımdan qərb və şərqdəki bazarlara giriş imkanları; ▪ Ölvərişli investisiya mühiti və hüquqi baza; ▪ Xarici investitorların maraq göstərməsi; ▪ Ölkə başçısının ETKT sahəsi ilə bağlı tələbinin ortaya qoyulması və “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında öz əksini tapması; ▪ ETKT sahəsində işçi qüvvəsinə tələbin yüksək olması və nəticədə məşğulluğun artması ▪ Aqrar sahəyə təşviq tədbirlərinin olması və dövlət tərəfindən dəstəklənməsi üçün maliyyə mənbəyinin mövcud olması (kənd təsərrüfatı istiqamətində maliyyə yardımlarının ilbəil artması); ▪ Yerli girişməklərin mövcudluğu; ▪ Dünya səviyyəsində ETKT məhsullarına olan tələbin təklifdən çox olması; 	<p style="text-align: center;">Təhlükə</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ İnkişaf Etməmiş Ölkələrdə istehlakçılarda ekoloji təmiz xüsusiyyəti ilə yanaşı keyfiyyətə dair tələblərin ilbəil artması; ▪ Bütövlükdə aqrar sahənin digər sektorlarla rəqabət gücünün zəifləməsi; ▪ Dəstəklənmənin yüksək olduğu taxıl istehsalının monokultur olaraq həyata keçirilməsi və ölkənin əkin sahələrinin 65 faizini əhatə etməsi; ▪ Aqrar sahədə texnologiya və innovasiya təbiiqinin zəif olması; ▪ Aqrar Sənaye Kompleksinin rəqabət gücünün zəifləməsi; ▪ Bir çox ölkələrdə ETKT-na daha yüksək dəstək mexanizmlərinin tətbiq olunması; ▪ Torpaqların və su mənbələrinin kirlənməsinin ETKT-nin məhdudlaşdırılması; ▪ Kənd təsərrüfatı istehsalı prosesində və məhsulun bazarla çıxarılması

<ul style="list-style-type: none"> ▪ “GLOBALGAP”, “Halal” və s. kimi sertifikatıyalara malik istehsalın olması; ▪ Regional səviyyədə aqo-ekoloji xüsusiyyətlərə uyğunlaşmış çeşidlərin ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına asanlıqla keçməsi (Göyçayda nar, Gedəbəyde kartof, Lənkəranda çay və sitrus və s.); ▪ Regionlarda istehsal olunan ETKT məhsullarının emal oluna bilməsi (meyvə və suları, konservə və s.); ▪ Bəlqçılıq təsərrüfatında ETKT üçün potensialın yüksək olması; ▪ Ölkənin ərzaq bazarında artımın olması; ▪ Kənd təsərrüfatı məhsullarının daha çox ixrac edildiyi Rusiya Federasiyasında ETKT məhsullarına tələbin olması; ▪ Bir çox ölkələrlə imzalanmış sənədlərdə gömrük prosedurlarında və vergilərdə mövcud olan rahatlıq; ▪ Daxili bazarda sertifikatlı ekoloji təmiz yerli və idxal məhsullarının olması; ▪ Kosmetik vasitələrə olan tələbin yüksək olması və ekoloji təmiz kosmetik vasitələrin satış imkanları; ▪ Turizmin xüsusilə meşə və kənd təsərrüfatı regionlarında təşviq edilməsi ▪ Agro-ekoturizm üçün potensialın mövcud olması və s. 	<p>zamani fermerlərdə bilgi və təcrübə zəifliyi, nəticədə məhsuldarlığın azalması və ya məhsul itkisinin çoxalması;</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Kooperativləşməyə meylin zəif olması; ▪ Böyük şəhərlərə köç etmənin artması və kənd əhalisinin azalması; ▪ Xarici investitorların ölkədə xammal istehsalına verdikləri üstümlük və əlavə dəyərin aşağı olması; ▪ ETKT -ində idxal olunmuş preparatların üstünlük təşkil etməsi; ▪ Qonşu ölkələrdə ETKT -i üzrə fəaliyyətin artması; ▪ ETKT məhsullarına olan tələbin müəyyən olunmaması; ▪ İstehsalçılarda ETKT məhsulları, onların qiyməti və digər bazar məlumatlarının olmaması; ▪ Ölkənin ETKT məhsulları bazarının xarici idxal məhsulları ilə inkişafı; ▪ ETKT məhsulları bazarında nəzarətin zəif olması və istehlakçılarda inamın azalması; ▪ Ölkənin ərzaq bazarında ETKT məhsullarına tələbin hələ də zəif inkişafı; ▪ Aqrar elm sahəsində gənclərin azalması; ▪ ETKT məhsulları istehsalı sahəsində rəqabətin zəif olması; ▪ ETKT məhsullarının sertifikatlaşdırılması prosesində xarici təşkilatlardan asılılıq; ▪ Fərmələrin zəruri olan aqrotexniki qulluğun zəruri mərhələlərinin yerinə yetirə bilməməsi və s.
--	---

Beləliklə, ekoloji təmiz məhsulların müasir dövrdə aktuallığını, İnkişaf Etmiş Ölkələrin bazarlarında yüksək tələbli və alıcılıq qabiliyyətli olduğu həmçinin digər müsbət xüsusiyyətləri nəzərə almaqla ölkəmizdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı zəruri hesab edilə bilər. Bunun üçün isə ölkəmizdə bu sahənin inkişafı üçün təbii şəraitin və əlverişli investisiya mühitinin olduğunu, ən əsası isə hələ formalaşdığını nəzərə alsaq zəruri olan tədbirləri ümumi olaraq aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və ölkənin yerli xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi;

- müşahidə və Sertifikasiya sisteminin formalaşdırılması;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə müvafiq qurumun təsis edilməsi;

- konkret dövlət siyasətinin formalaşdırılması, yəni inkişaf strategiyasının hazırlanması;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə regionların müəyyənləşdirilməsi və keçid prosesinin təşviq edilməsi;

- kadr hazırlığı və fermerlər üçün maarifləndirmə işinin təşkili;

- istehlakçılar üçün mütəmadi olaraq maarifləndirici bukletlərin hazırlanması və həmçinin kitabların nəşr edilməsi;

- tədris proqramlarına ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı mövzusunun daxil edilməsi;

- müxtəlif layihələr çərçivəsində elmi-tədqiqat işlərinin aparılması və nəticələrinin tətbiq olunması istiqamətində fermerlərin elmi-tədqiqat institutları ilə əməkdaşlığının genişləndirilməsi;

- universitetlərin, bələdiyyələrin, fermer birliklərinin iştirakı ilə birgə layihələrin həyata keçirilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə imkanlarının müəyyənləşdirilərək mütəmadi olaraq müxtəlif tədbirlər çərçivəsində xarici investitorlara nümayiş etdirilməsi və onların cəlb olunması.

Dünya təcrübəsində də müşahidə etdiyimiz kimi uzun bir tarixi dövr ərzində inkişaf edən ETKT sahəsi üçün qısa, orta və uzun-

müddətli dövrləri əhatə edən məqsədyönlü fəaliyyət bir çox ölkələrdə zəruri şərtə çevrilmişdir. Yəni, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı prosesində yerli xüsusiyyətlər və imkanlar nəzərə alınmaqla bir çox ölkələrdə ETKT sahəsinə xas strategiya və Fəaliyyət Planı hazırlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Karaer, F., 2003. Gelişmekte Olan Ülkelerde Tarım-Çevre-Ekonomi Etkileşimi, Doğu Üniversitesi Dergisi, No:2, İstanbul.

2. National Standard of Canada (NSC), 1999. Organic Agriculture, Ottawa, Canada.

3. Yavuzer, G.B., Polat, T., Yavuzer, Ü., 2006. Genel Olarak Organik Tarım ve Yöntemi, Sürdürülebilir Rekabet Avantajı Elde Etmede Organik Tarım Sektörü Sektörel Stratejiler ve uygulamalar, URAK, İstanbul.

4. Gülay Beşirli, 2009, “Organik tarım”, Televizyon yoluyla yaygın çiftçi eğitimi projesi (YAYÇEP).

5. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Əhəlinin Ərzaq Məhsulları ilə Etibarlı Təminatına Dair” Dövlət Proqramı Bakı, 2008.

6. “Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair” Milli Proqram (7.Kənd təsərrüfatı), Bakı, 2003.

7. Nazirlər Kabinetinin 30 avqust 2010-cu il № 159 “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının elmi təminatının həyata keçirilməsi Qaydaları”, Bakı, 2010.

8. Azərbaycan Respublikasının “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” qanunu (13 iyun 2008-ci il), Bakı, 2008.

9. Doç. Dr. Mehmet Zengin. “Organik Tarım”, Konya, 2007.

10. BULUT, Yakup; BİRGİLİ, Berrak (2006). “Organik Tarım Uygulamalarında Kamu Yönetiminin Rolü ve Önemi: Dünya, Avrupa ve Türkiye, Avrupa Birliğinde Organik Tarım Uygulamaları”, içinde, İ. Hakkı Eraslan, Ferhat Şelli (Ed.), Sürdürülebilir

rekabet Avantajı Elde Etmede Organik Tarım Sektörü: Sektörel Stratejiler ve uygulamalar, URAK Yayınları, No:2006/1, İstanbul.

11. Güzel, Tülay (2002). Almaniya Organik Tarım Ürünleri Sektörü və İhracat Olanakları, İTO Yayınları, No:2002-45, İstanbul.

12. NASIR, Aşlıhan; KİMİLOĞLU, Hande (2006). “Organik Tarım Ürünlerinin Ekonomik Boyutu ve Pazarlanması”, içinde, İ. Hakkı Eraslan, Ferhat Şelli (Ed.), Sürdürülebilir Rekabet Avantajı Elde Etmede Organik Tarım Sektörü: Sektörel Stratejiler ve Uygulamalar içinde:, URAK Yayınları, No:2006/1, İstanbul.

13. Lampkin, Nicolas, C. Foster, S. Padel and P. Midmore (1999). “The policy and regulatory environment for organic farming in Europe”. Organic Farming in Europe: Economics and Policy. Vol. 1-2.

14. BLOOM, Shauna; LESLIE, M.; DURAM; A (2007). “A Framework to Assess State Support of Organic Agriculture”, Journal of Sustainable Agriculture, Vol. 30, No:2, p. 105-123.

15. Горшков Д.В. Рынок экологически чистых продуктов: зарубежный опыт и перспективы России. Журнал "Маркетинг в России и за рубежом" №6, Москва, 2004.

16. İTO (2006). Organik Tarım Analizi və AB Pazarı Fırsatı, İTO Yay., NO:2006-12 İstanbul.

17. Həzi Eynalov “Organik Tarımın Türkiyə - Azərbaycan tarımsal ilişkilerin gelişmesine sağlayacağı muhtemel katkıları” Baskı: EXPRESS MATBAAÇILIK. Bakı-2010.

18. A.H. Babayev, V.A. Babayev Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının əsasları Qanun nəşriyyəti 2011.

19. Food and Agriculture Organization (FAO), 2005, Organic Agriculture websayt, www.fao.org/organicag

20. http://www.webnaturel.com/index.asp?alt_cat_id=59&cat_id=7&ayrintiid=1497

21. <http://president.az/articles/10286>

22. <http://solucangubresi.web.tr/toprak-ve-gubre/ekolojik-tarim-gubreleme.html>

23. <http://www.patronturk.com/organik-tarim-nedir-nasil-yapilir-nelere-dikkat-edilmeli#ixzz2mc0rErDe>
24. <http://www.orfeteknik.com.tr/orta-kutuphane2.htm>
25. <http://www.agroworlddergisi.com>
26. http://www.izotar.com/tr_bilgibankasi.aspx?id=25
27. <http://www.birlesimtarim.com/bilgi-EKOLOJIK.TARIMDA.TOPRAK.ISLEME.UYGULAMALARI-44-tr.html>
28. <http://www.ekozelorganik.com/page3.php>
29. http://www.bugday.org/portal/haber_detay.php?hid=5986
30. <http://www.tuatarim.com.tr/tr>
31. <http://www.tarimkutuphanesi.com>
32. <http://www.orser.com.tr/>
33. http://www.president.az/files/future_az.pdf
34. www.naturemed.ru/archives/2887
35. www.oreser.com.tr
36. www.ziraat.harran.edu.tr/zirfakdergi/images/2004Sayi3-4/63-71.pdf
37. www.girisim.comu.edu.tr/dergi/all/eskisyilr/5in1/sipek.pdf
38. www.eto.org.tr
39. www.egelihracatcilar.com
40. <http://traglor.cu.edu.tr/objects/objectFile/QRyr7diX-15122012-41.pdf>
41. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=1975&doctype=0>
42. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15320&doctype=0>
43. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=16721&doctype=0>
44. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=16052&doctype=0>
45. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=19591&doctype=0>

46. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=20050&doctype=0>

47. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15321&doctype=0>

<http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15322&doctype=0>

İQTİSADIYYATIN MÜXTƏLİF SAHƏLƏRİNDƏ VERGİ GÜZƏŞTLƏRİNİN TƏTBİQİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNƏ DAİR TÖVSİYƏLƏRİN HAZIRLANMASI

Mətanət RƏSULOVA, i.e.n

Aysel İMANOVA, İİETİ-nin baş mütəxəssisi

Əminə YAQUBLU, İİETİ-nin baş mütəxəssisi

Ülviyyə İBRAHİMLİ, İİETİ-nin böyük elmi işçi

Azərbaycan Respublikasının inkişafında ölkənin maliyyə sisteminin əsas dayağı olan və iqtisadi, sosial və siyasi funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün onu pul vəsaitləri ilə təmin edən dövlət büdcəsi gəlirlərinin rolu böyükdür. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi inkişafın təsir gücü dövlətin dövlətçilik siyasətindən başlayaraq, idarəçilik siyasəti və maliyyə siyasəti də daxil olmaqla tətbiq olunma mexanizmindən xeyli asılıdır. Belə ki, bu istiqamətdə maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olan büdcə-vergi siyasətinin tənzimləyici tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasına dair Tədbirlər Planına uyğun olaraq vergi siyasəti və vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Vergitutmanın optimallaşdırılması üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunur ki, bunlardan biri də müxtəlif güzəşt və vergi imtiyazlarının tətbiq edilməsidir.

Tədqiqatın məqsədi vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi sahəsində dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və bu istiqamətdə təkliflərin hazırlanmasından ibarətdir. Vergi güzəştlərindən istifadənin nəticələri üzrə informasiya bazasının məhdudluğu Vergi Məcəlləsində tətbiq olunan azadolmalar və güzəştlərdəki dəyişikliklərin vergi daxilolmalarına təsirinin qiymətləndirilməsini çətinləşdirir. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində vergi güzəştlərinin tətbiqinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məqsədilə bu sahədə bir çox ölkələrin təcrübələri tədqiq edilmişdir. Lakin araşdırılan el-

mi işlərdə vergi güzəştlərinin tətbiqinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikaları verilmədiyindən, Rusiyanın müxtəlif bölgələrində yerli vergilərə tətbiq olunan vergi güzəştlərinin büdcə, iqtisadi və sosial səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, planlaşdırılan vergi güzəştlərinə görə büdcə daxilolmalarında azalmanın həcmi-nin qiymətləndirilməsi metodikaları öyrənilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, vergitutmanın optimallaşdırılması üçün istifadə olunan metodlardan biri də müxtəlif güzəşt və vergi imtiyazlarının tətbiq edilməsidir. Vergi güzəştləri vergi siyasətinin hal-hazırkı dövrdə ən çox müzakirə olunan mövzularından biridir. Vergi qanunvericiliyi ilə təsbit olunmuş vergi güzəştlərinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması və bu güzəştlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün konkret meto-dika və ya meyarlar müəyyənləşdirilməmişdir. Bu qeyri-müəyyənlik bu güzəştlərin məqsədəuyğunluğu, azlığı və ya çoxluğu barədə sualların cavablandırılmasında müəyyən çətinliklər yaradır. Belə tədqiqatın aparılması üçün ilk növbədə “vergi güzəşti” anlayışının mahiyyətinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyində, eləcə də, iqtisadi ədəbiyyatlarda “vergi güzəşti” anlayışının demək olar ki, dəqiq mahiyyəti göstərilir. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin “Vergilərin müəyyən edilməsinin əsas şərtləri” adlanan 12-ci maddəsində qeyd olunur ki, vergi müəyyən edildikdə, Vergi Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulan əsaslarla vergi güzəştləri nəzərdə tutula bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Vergi Məcəlləsində vergi, vergitutma obyektı və vergitutma bazası kimi anlayışlardan fərqli olaraq vergi güzəşti anlayışının mahiyyəti verilməmişdir. Vergi Məcəlləsinin xüsusi hissəsinə baxdıqda isə burada “vergi güzəşti” anlayışından çox az istifadə olunduğunu görürük. Belə ki, fiziki şəxslərin gəlir vergisində “gəlir vergisindən azadolmalar və güzəştlər” (102-ci maddə), hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi üçün “azadolmalar və güzəştlər” (106-cı maddə), ƏDV üçün “vergi ödəməkdən azad edilmə” (164-cü maddə)

və “verginin sıfır dərəcə ilə tutulması” (165-ci maddə), aksizlər üçün “azadolmalar” (188-ci maddə), əmlak vergisi üzrə “vergi güzəştləri və azadolmalar” (199-cu maddə), torpaq vergisində “vergi güzəştləri” (207-ci maddə) kimi maddələr vardır. Bu hissədə torpaq vergisi istisna olmaqla digər vergi növlərində “vergi güzəşti” anlayışı ilə yanaşı vergidən azadolmalar, aşağı vergi dərəcəsinin tətbiqi, vergitutma bazasından çıxılması üçün məhdudlaşdırılan və ya məhdudlaşdırılmayan məbləğlərin müəyyən olunması və mahiyyətə güzəşt xarakteri daşıyan digər maddələrdən də istifadə olunur.

Vergi azadolmalarının və güzəştlərinin verilməsi ilə bağlı müddəalar yalnız Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyənləşdirilir. Bu Məcəllədən başqa digər normativ hüquqi aktlarda vergi azadolmaları və güzəştləri ilə bağlı müddəalar nəzərdə tutula bilməz [2].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində vergi növləri üzrə azadolmalar və güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur. Vergi Məcəlləsi qüvvəyə mindiyi gündən bu günə qədər azadolmalar və güzəştlərlə bağlı maddələrdə bir sıra dəyişikliklər edilmişdir. Büdcəyə vergi daxilolmalarının dəyərində bu dəyişikliklərin təsirini qiymətləndirmək məqsədilə araşdırmalar apardıq, lakin vergi növləri üzrə detallı statistik rəqəmlər olmadığından analitik təhlilin aparılmasında çətinliklər yarandı.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin “Gəlir vergisindən azadolmalar və güzəştlər” adlanan 102-ci maddəsinin 1-ci bəndində fiziki şəxslərin gəlir vergisindən azad olunan gəlirləri, 2-ci, 3-cü, 4-cü bəndlərində fiziki şəxsin hər hansı maddəli işdən vergi tutulmalı olan aylıq gəlirinin azaldılan hissələri və 5-ci bəndində himayəsində azı üç nəfər olan ər və ya arvadın birinin vergi tutulmalı olan aylıq gəlirinin azaldılan hissələri kimi güzəştlər nəzərdə tutulur.

Vergi Məcəlləsinin 9-cu fəslində hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi üzrə “Azadolmalar və güzəştlər” adlanan 106-cı maddəsinin 1-ci bəndində vergidən azad edilən gəlirlər, 2-ci bəndində isə mənfə-

ət vergisi dərəcəsinin 50% azaldılması nəzərdə tutulan müəssisələrin əlamətləri göstərilmişdir. Məcəllənin hüquqi şəxslərin mənfəət və fiziki şəxslərin gəlir vergisinə aid olan 10-cu fəslində qeyd olunur ki, gəlirdən çıxılmayan xərclərdən başqa gəlirin əldə edilməsi ilə bağlı bütün xərclər, həmçinin qanunla nəzərdə tutulmuş icbari ödənişlər gəlirdən çıxılır. Bu fəsilə müəssisə və sahibkarların xərcləri vergitutma məqsədləri üçün aşağıdakı qruplara bölünür [1]:

- ✓ gəlirdən çıxılmayan xərclər;
- ✓ gəlirdən faizlər üzrə çıxılan məbləğlərin məhdudlaşdırılması;
- ✓ gəlirdən çıxılan xərclər.

Vergi Məcəlləsinin 122-ci maddəsinə görə rezident müəssisə tərəfindən fiziki və hüquqi şəxslərə ödənilən dividend ödəmə mənbəyində 10% dərəcə ilə vergitutmaya cəlb olunur. 123-cü maddədə isə faiz gəlirlərindən verginin 10%-lik dərəcə ilə tutulması təsbit olunmuşdur. Həmin şəxslərin daşınan və daşınmaz əmlakın icarəyə verilməsindən və royaltidən gəlirləri isə 14%-lə vergitutmaya cəlb olunur. İstehsal prosesi ilə bilavasitə bağlı olmayan belə gəlirlərin fərqli formada və dərəcələrlə vergitutmaya cəlb edilməsində məqsəd nə ola bilər? Məntiqli düşüncə dividend və faizlərin icarə və royaltidən gəlirlərdən, xüsusilə muzzdlu işdən gəlirlərdən aşağı dərəcələrlə vergitutmaya cəlb olunmasını əhalinin, fiziki və hüquqi şəxslərin investisiya fəallığının dəstəklənməsi üçün edildiyini təsdiq edə bilər. Əhalinin əmanətləri üzrə ödənilən faizlərin, habelə investisiya qiymətli kağızları üzrə dividend və faizlərdən gəlir vergisindən azad edilməsi barədə 2002-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmiş 23 oktyabr 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu əhalinin gəlirlərinin investisiya fəaliyyətinə cəlb edilməsinin stimullaşdırılması məqsədilə tətbiq olunan vergi güzəşti kimi qəbul oluna bilər [1].

Bununla bərabər, Vergi Məcəlləsində icarə məsələlərinə xüsusi yanaşma vardır. Belə ki, Vergi Məcəlləsinin 140-cı maddəsində icarənin növlərindən biri olan maliyyə lizinqindən gəlirlər vergitutmaya fərqli formada cəlb olunur və belə icarədən gəlirlərdən s-

suda faizləri kimi 10%-lə vergi tutulur. Hələ XVIII əsrdə A.Smit hesab edirdi ki, mənfəət əldə edilməsi məqsədi üçün istifadə olunan əmlak öz sahibi üçün kapital hesab olunsada, ictimai mənada onların hamısını kapital kimi qəbul etmək olmaz. O, evin icarəyə verilməsi nümunəsində göstərirdi ki, sahibinə gəlir gətirən və sahibi üçün kapital funksiyasını yerinə yetirən ev cəmiyyət üçün gəlir yarıda bilməz və kapital funksiyasını icra edə bilməz. Əlavə dəyəri yaratmayan belə prosesdə milli sərvətin artımı deyil, yalnız təkrar bölgüsü baş verir. A.Smitə görə kapitalın ikili xarakteri var, yəni fərd üçün kapital ola bilən predmetlər cəmiyyət üçün kapital kimi qəbul olunmaya bilər. Kapitalın prinsiplial fərqi onun milli sərvətin artırılması üçün istifadə olunabilməsidir [6].

Vergi Məcəlləsinin 165-ci maddəsində sıfır dərəcə ilə vergiyə cəlb olunan əməliyyatlar təsbit olunmuşdur. Əlavə dəyər vergisinə görə nəzərdə tutulan “azadolma” və “sıfır dərəcə” anlayışları vergi ödəyiciləri üçün fərqli əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, “sıfır dərəcə”li vergi ödəyiciləri ƏDV-nin əvəzləşdirmə mexanizmindən istifadə etmək hüququna malik olur, azad olunan ödəyicilər isə belə hüquqdan məhrum olunurlar.

Azərbaycanın vergi sistemində iqtisadiyyatın vergi yükünün azaldılması, vergi dərəcələrinin aşağı salınması istiqamətində əsaslı addımlar atılmışdır. Belə ki, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin dərəcəsi 1992-ci ildəki 35%-lik səviyyədən hazırkı 20%-ə qədər, ƏDV üzrə 28%-lik səviyyədən indiki 18%-dək azaldılması günümüzün reallıqlarından biridir. Qüvvədə olan Vergi Məcəlləsi qəbul olunanadək mövcud olan vergi növlərinin sayı 13-dən 9-a qədər azaldılmışdır. Hal-hazırda tətbiq olunan hər bir vergi növü üzrə belə yüngülləşdirici faktları göstərmək olar. Göründüyü kimi, “vergi güzəşti” anlayışının Vergi Məcəlləsində istifadəsi müəyyən transformasiyaya uğrayır və hüquqi baxımdan cavablandırılması çətin olan suallar doğurur. Qonşu ölkələrin Vergi Məcəllələrində isə fərqli yanaşmalar mövcuddur.

Nümunə üçün, Rusiya Federasiyasının Vergi Məcəlləsinin 56-cı maddəsinə görə vergi güzəşti vergi və yığımların ödəyicilə-

rinə başqalarına nisbətən qanunvericiliklə üstünlüyün verilməsi kimi qəbul olunur və burada üstünlük dedikdə, vergi və yığımları ödəməkdən azad edilmə və ya az miqdarda ödəmə nəzərdə tutulur. İqtisadi ədəbiyyatlarda da vergi güzəşti ilə bağlı müxtəlif təriflərə rast gəlmək olur [6,7,8]. Bu təriflərdən bir qismi vergi güzəştinin dövlət tərəfindən müəyyən vergi ödəyicisi qruplarına digərlərindən daha əlverişli şərait yaradılması üçün verilən üstünlüklər kimi müəyyən edilməsinə yönəlmişdir. Yerli ədəbiyyatda vergi güzəşti belə müəyyən edilmişdir: “Vergi güzəşti vergitutma obyektinə mövcud olan zaman vergi qanunvericiliyinin vergi ödəyicisinə vergini ödəməkdən tam və ya qismən azad olmaq üçün təqdim etdiyi müstəsna imkandır”[9, səh.215].

İqtisadi ədəbiyyatda vergi güzəştlərinin təsnifatında da fərqli meyarlardan istifadə olunur. Vergi güzəştlərini tətbiq məqsədlərinə görə iqtisadi və sosial güzəştlərə, təsirinə və nəticələrinə görə isə aşağıdakı növlərə bölürlər [7,8,10,11,12]:

✓ stimullaşdırıcı (nümunə üçün, ixrac olunan malların, patentlərin, lisenziyaların, ticarət markalarının və bir sıra xidmət növlərinin “sıfır” dərəcə ilə ƏDV-yə cəlb edilməsi və s.);

✓ dəstəkləyici (zərərlərin növbəti illərə keçirilməsi; fiziki şəxslərin gəlirlərinin tam və ya bir qisminin vergidən azad edilməsi və s.).

Təqdim edilmə formalarına görə isə vergi güzəştlərini aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

✓ istisnalar (ayrı-ayrı vergitutma obyektlərinin vergidən azad edilməsinə yönəldilmiş vergi güzəştləri: Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində təsbit olunmuş vergidən azad olma ilə bağlı müddəalar);

✓ çıxımlar (vergitutma bazasının azaldılmasına yönəldilmiş güzəştlər);

✓ vergi dərəcələri üzrə güzəştlər;

✓ verginin ödənilmə müddəti üzrə verilən güzəştlər.

Vergi güzəştlərinə verilən təriflərin təhlili göstərir ki, vergidən azadolmalar, vergi güzəşti, çıxımlar, aşağı dərəcələrin tətbiqi

və digərləri mahiyyətə müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinin büdcədən maliyyələşməsinin gizli formasıdır. Büdcə daxilolmaları yalnız vergi güzəştləri vasitəsilə deyil, vergidən azadolmalarla da, vergi bazasından müəyyən məbləğlərin çıxılması və digər belə hüquqlardan istifadə nəticəsində də azalır.

Vergi Məcəlləsinin 15-ci maddəsində qeyd olunur ki, vergi ödəyiciləri vergi qanunları ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada vergi güzəştlərindən istifadə edə bilərlər. Bu norma vergi ödəyicilərinin güzəştlərdən istifadə hüququnun olduğunu göstərir. Güzəştlərin istifadəsi və ya istifadə edilməməsi isə ödəyicinin seçiminə buraxılır.

Qeyd olunanları ümumiləşdirsək “vergi güzəşti” anlayışının mahiyyətini belə müəyyən etmək olar: “Vergi güzəşti dedikdə, vergi ödəyicilərinin vergini ödəməkdən tam və ya qismən azad olması, vergitutma bazasının qismən azaldılması, verginin aşağı dərəcələrlə hesablanması və ödənilmə müddətinin artırılması üzrə qanunvericiliklə təsbit olunmuş hüquqları nəzərdə tutulur”[1].

Bəzi mütəxəssislər “vergi güzəşti” anlayışının ləğv edilməsini, əvəzində isə büdcə qanunvericiliyində “vergi subsidiyası” anlayışından istifadə edilməsini təklif edərək qeyd edirlər ki, bu subsidiyalar büdcənin “xərclər” hissəsində və onun icrası barədə hesabatda əks olunmalıdır [13,14].

Tədqiqat ərəfəsində vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi sahəsində bir sıra dünya ölkələrinin təcrübəsini öyrənmək məqsədilə araşdırmalar aparılmışdır. Bunlara misal olaraq, ilk öncə İtaliya, Fransa və digər Avropa ölkələrini göstərmək olar. Təcrübənin öyrənilməsində məlum olmuşdur ki, İtaliyada vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin hesablanması üçün tətbiq olunan modellərə əsasən alınan nəticələr tətbiq olunan vergi güzəştlərinin səmərəliliyini düzgün qiymətləndirməyə imkan verir. ABŞ-da da aparılan tətqiqatlarla bağlı məqalələrdə, əsasən 1994-cü ildən bugünə kimi bütün vergi güzəştləri ilə əldə olunan səmərəlilik qabarıq şəkildə öz əksini tapır. Həmçinin, MDB ölkələrindən, Rusiya, Ukrayna ölkələrinə də nəzər saldıqda eyni nəticələri görmək mümkündür.

Lakin, araşdırılan elmi işlərdə vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi nəticələri verildiyindən və hesablama metodikaları əldə olunmadığından tədqiqat işində yalnız Rusiyada yerli vergilərə görə tətbiq olunan güzəştlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi təcrübəsinə yer verilmişdir.

Vergi güzəştlərinin büdcə səmərəliliyi aşağıdakı kəmiyyət göstəriciləri əsasında hesablanmış büdcə səmərəliliyi əmsalına görə qiymətləndirilir:

- rayon (yerli büdcə) büdcəsinə vergi daxilolmalarının həcmi;
- vergi güzəştlərinin həcmi.

Sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən hüquqi şəxslər – vergi ödəyiciləri, həmçinin büdcə maliyyələşdirməsinə malik olan təşkilatlar üçün vergi güzəştlərinin büdcə səmərəliliyi yerli büdcənin əlavə gəlirlərinin artımı vasitəsilə ifadə edilir. Bu əlavə gəlirlər məhsul buraxılışının, göstərilən xidmətlərin, əlavə mənfəət əldə edilməsi həmçinin artırılması məqsədi ilə istehsalın və texnologiyaların yenilənməsi və genişləndirilməsi üçün vergidən azad olan maliyyə resurslarının istifadəsi hesabına təmin olunur. Bu halda vergi güzəştlərinin büdcə səmərəliliyinin əmsalı Θ_{bs} aşağıdakı düstur ilə hesablanır:

$$\Theta_{bs} = \frac{V_t - V_{t-1}}{G_t + 1}$$

V_t – təhlil olunan dövrdə yerli büdcəyə vergi daxilolmalarının həcmi;

V_{t-1} – əvvəlki dövrdə yerli büdcəyə vergi daxilolmalarının həcmi;

G_t – vergi güzəştlərinin həcmi.

Vergi güzəştlərinin büdcə səmərəliliyi əmsalı $K_{BE} \geq 1$ olduqda qəbul olunan hesab olunur.

Vergi güzəştlərinin büdcə səmərəliliyi əmsalı $K_{BE} \leq 1$ olduqda qəbul olunmayan hesab olunur.

Vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin aparılmasında məqsəd nəzərdə tutulan və ya planlaşdırılan hər bir güzəştin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsidir.

Vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi 4 mərhələdə aparılır [2]:

I mərhələ - tətbiq olunan vergi güzəştlərinin inventarlaşdırılması (siyahısı). Bu mərhələdə müəyyən qaydada hazırlanması qəbul olunmuş tətbiq olunan vergi güzəştləri reyestrində hər il müvafiq dəyişikliklər aparılır. Bu reyestrdə güzəştin məzmunu, güzəşt alanların kateqoriyası, vergi ödəyicilərinin sayı, güzəştin verilmə müddəti, güzəştin tətbiqi nəticəsində vergi daxilolmalarında azalmanın həcmi kimi göstəricilər öz əksini tapır;

II mərhələ - planlaşdırılan vergi güzəştlərinin tətbiqi nəticəsində büdcə daxilolmalarında azalmanın həcmnin ölçülməsi. Əgər vergi güzəştlərinin tətbiqi vergi bazasının ayrı-ayrı obyektlərinin tamamilə (hissə-hissə) vergi ödəməkdən azad olunmasından ibarətdirsə, onda hesablaşma aşağıdakı düsturla həyata keçirilir:

$$VA = VB_{az} \times VD$$

Burada,

VA – vergi güzəştləri tətbiq olunduqda yerli büdcə gəlirlərində azalmanın həcmi, manatla;

VB_{az} – vergi güzəştlərinin tətbiqi nəticəsində vergidən azad olan vergi bazasının həcmi, manatla;

VD – vergi güzəştli tətbiq olunan dövrdə vergi dərəcəsi, faizlə.

Əgər vergi güzəştlərinin verilməsi vergi bazasından (və ya onunun bir hissəsindən) aşağı dərəcə ilə vergi tutulmasını nəzərdə tutursa, onda hesablaşma aşağıdakı düsturla həyata keçirilir:

$$VA = VB_g \times (VD_{\text{əsas}} - VD_g)$$

Burada,

VA – vergi güzəştləri tətbiq olunduqda yerli büdcə gəlirlərində azalmanın həcmi, manatla;

VB_g – güzəştli vergi dərəcəsi tətbiq olunan vergi bazasının həcmi, manatla;

$VD_{\text{əsas}}$ – güzəşt verilən dövrdə əsas vergi dərəcəsi, faizlə;

VD_g – güzəştli vergi dərəcəsi, faizlə.

Torpaq vergisi üzrə güzəşt tətbiq olunan vergi bazası vergi-qoymadan azad olan və ya aşağı dərəcə ilə vergi tutulan torpaq sahəsinin kadastr dəyəri hesab olunur. Fiziki şəxslərin əmlak vergisi üzrə güzəşt tətbiq olunan vergi bazası vergi-qoymadan azad olan və ya aşağı dərəcə ilə vergi tutulan torpaq sahəsinin inventarizasiya dəyəri hesab olunur.

III mərhələ - planlaşdırılan və tətbiq olunan vergi güzəştlərinin büdcə, iqtisadi və sosial səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;

Tətbiq olunan hər bir vergi güzəştinə görə büdcə səmərəliliyi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$S_b = ((VB_{pl} \times VD_{pl}) - (VB_{cari} \times VD_{cari})) + (\Theta_{pl} - \Theta_{cari}) \times VD_{fg} \times A + E,$$

Burada,

S_b – büdcə səmərəliliyinin qiyməti, manatla;

VB_{pl} – plan dövründə vergi bazasının həcmi, manatla;

VB_{cari} – cari dövrdə vergi bazasının həcmi, manatla;

VD_{pl} – plan dövründə müvafiq vergi güzəşti növü və vergi ödəyicisi kateqoriyasına görə faiz dərəcəsi, faizlə;

VD_{cari} – cari dövrdə müvafiq vergi güzəşti növü və vergi ödəyicisi kateqoriyasına görə faiz dərəcəsi, faizlə;

Θ_{pl} – plan dövründə əməyin ödənilməsi fondunun həcmi, manatla;

Θ_{cari} – cari dövrdə əməyin ödənilməsi fondunun həcmi, manatla;

VD_{fg} – fiziki şəxslərin gəlir vergisi dərəcəsi, faizlə;

A – yerli büdcədə fiziki şəxslərin gəlir vergisinin məbləğindən normativ ayırmalar, faizlə;

E – vergi güzəştlərinin tətbiq olunduqda malların alınması, işlərin və xidmətlərin ödənilməsinə görə yerli büdcə xərclərinin azalması həcmi, manatla.

Hər hansı göstəricinin qiyməti olmadıqda və ya hesablanması mümkün olmadıqda 0-a bərabər götürülür.

Büdcə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi büdcə səmərəliliyi əmsalının hesablanması əsasında aparılır:

$$\Theta_b = S_b / VA$$

Θ_b – büdcə səmərəliliyi əmsalı;

S_b – büdcə səmərəliliyinin qiyməti, manatla;

VA – vergi güzəştləri tətbiq olunduqda yerli büdcə gəlirlərində azalmanın həcmi, manatla.

Əgər vergi güzəştlərinin büdcə səmərəliliyi əmsalının qiyməti vahiddən böyükdürsə, onda vergi güzəştlərinin büdcə səmərəliliyi müsbət qəbul edilir. Əgər vahiddən kiçik olarsa, onda vergi güzəştlərinin büdcə səmərəliliyi yoxdur.

Vergi güzəştlərinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi vergi güzəştlərindən istifadə edən vergi ödəyicisi kateqoriyalarının fəaliyyətinin maliyyə-iqtisadi nəticələrinin dinamikasının təhlili əsasında həyata keçirilir. Vergi güzəştlərinin iqtisadi səmərəliliyi dedikdə, əsasən, güzəşt tətbiq edilən vergi ödəyicisi kateqoriyaları tərəfindən əsas kapitala yatırılan investisiyalarda artım başa düşülür.

Planlaşdırılan vergi güzəştlərinin iqtisadi səmərəliliyini müəyyənləşdirmək üçün dövrün sonuna əsas fondların orta illik dəyəri, əsas kapitala investisiyalar, o cümlədən, nəqliyyat vasitələrinin, avadanlıqların əldə edilməsi, mal və xidmətlərin, işlərin satışından qazanclar, ümumi mənfəət, satış rentabelliği, əmək məhsuldarlığı, əsas fondların yenilənməsi əmsalı, mühasibat balansı üzrə cari likvidlik əmsalı kimi göstəricilərinin təhlili aparılır.

Əgər müsbət dinamikalı göstəricilərin sayı mənfi dinamikalı göstəricilərdən çox və ya bərabər olarsa, onda vergi güzəştləri iqtisadi səmərəli qəbul olunur.

Əgər müsbət dinamikalı göstəricilərin sayı mənfi dinamikalı göstəricilərdən az olarsa, onda vergi güzəştləri iqtisadi səmərəli hesab olunmur.

Vergi güzəştlərinin sosial səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi region əhalisinin həyat fəaliyyəti şəraitinin dəyişməsinin təhlili əsasında həyata keçirilir. Tətbiq olunan vergi güzəştlərinin sosial səmərəliliyi regionda əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə və sosial infrastrukturun inkişafına istiqamətlənmiş vergiqoyma

tədbirlərinin reallaşdırılması nəticəsində sosial əhəmiyyətli səmərəyə nail olunduqda müsbət qəbul edilir. Fərdi sahibkar olmayan fiziki şəxslər – vergi ödəyiciləri üçün vergi güzəştlərinin sosial səmərəliliyi region əhalisinə sosial dəstək tədbirlərinin reallaşdırılması məqsədilə əhalinin sosial müdafiə olunmayan kateqoriyasına tətbiq olunduğu halda müsbət qəbul edilir.

Tətbiq olunan vergi güzəştlərinin sosial səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün hesablama 6 keyfiyyət kriterisi üzrə aparılır:

- tətbiq olunan (tətbiq olunması planlaşdırılan) vergi güzəştlərinin regionun sosial-iqtisadi inkişaf məqsədlərinə uyğunluğu;
- vergi güzəştlərinin əhatə dairəsi;
- regionun gəlirlərinə vergi güzəştlərinin təsiri;
- vergi güzəştlərinin tətbiqində şəffaflıq;
- vergi güzəştlərinin verilməsi məqsədinə nail olunma.

Vergi güzəştlərinin sosial səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı göstəricilərin dinamik müqayisəsinə əsasən həyata keçirilir:

- heyətin orta-siyahı sayı;
- orta aylıq əmək haqqı;
- yaşayış minimumu.

Sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən hüquqi şəxslər – vergi ödəyicisi kateqoriyaları üçün vergi güzəştlərinin sosial səmərəlilik əmsalını aşağıdakı düstur ilə hesablayırlar:

$$\Theta_{SS} = \frac{V_t}{V_{t-1}} : \frac{L_t}{L_{t-1}} \times \Theta$$

V_t – qiymətləndirilən dövrdə əmək haqqı fondu;

V_{t-1} – qiymətləndirilən dövrdən əvvəlki dövrdə əmək haqqı fondu;

L_t – qiymətləndirilən dövrdə əhalinin adambaşına düşən yaşayış minimumu;

L_{t-1} – qiymətləndirilən dövrdən əvvəlki dövrdə adambaşına düşən yaşayış minimumu;

Ə – vergi ödəyicilərinin məqsədli istiqamətlənmiş fəaliyyətinin düzəliş əmsalı.

Vergi güzəştlərinin sosial səmərəlilik əmsalının qiyməti $\Theta_{SS} \geq 0,60$ olduqda sosial səmərəlilik müsbət qiymətləndirilir. Əks halda, yəni $\Theta_{SS} \leq 0,60$ olduqda isə sosial səmərəlilik mənfi qiymətləndirilir.

Əmək haqqı fondu aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$V_t = \Theta H_t \times PS_t \times 12$$

ΘH_t - qiymətləndirilən dövrdə orta aylıq əmək haqqı;

PS_t - qiymətləndirilən dövrdən əvvəlki dövrdə personalın ortasiyahı sayı.

Məqsədli istiqamətlənmiş fəaliyyətin düzəliş əmsalı vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinin sosial əhəmiyyətliliyini ölçmək üçün qəbul edilir. Bu əmsal üçün aşağıdakı qiymətlər qəbul edilir:

1,00 – sosial müdafiəyə ehtiyacı olanların (veteranlar, təqaüdüçülər, əlillər, çoxuşaqlı ailələrin üzvləri, işsizlər və s.) daimi məşğulluqla təmin edilməsi və işə düşəldilməsi, onların həyat fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin formalaşdırılması, uşaq və yeniyetmələrin sağlamlığı və tərbiyəsi, sosial və tibbi yardımların göstərilməsi, digər sosial əhəmiyyətli xidmətlər ilə əlaqədar fəaliyyətə məqsədli istiqamətlənmiş vergi ödəyicisi kateqoriyaları üçün;

0,80 – sosial əhəmiyyətli istehlak mallarının istehsalı və əhaliyə geniş miqyaslı xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar fəaliyyətə məqsədli istiqamətlənmiş vergi ödəyicisi kateqoriyaları üçün;

0,60 – geniş istehlakçı kütləsinə yönəldilmiş malların istehsalı və satışı, işlərin yerinə yetirilməsi və müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi vasitəsilə sahibkarlıq mənfəəti əldə edilməsi ilə əlaqədar fəaliyyətə məqsədli istiqamətlənmiş vergi ödəyicisi kateqoriyaları üçün;

Vergi ödəyicisi kateqoriyaları üzrə vergi güzəştlərinin sosial səmərəliliyinin keyfiyyət göstəricilərinin hesabını aparmaq

qeyri-mümkün olduqda və ya güzəştin verilməsi məqsədi bilavasitə vergi ödəyicilərinin keyfiyyət göstəriciləri ilə əlaqədar olmadıqda, onların sosial səmərəliliyi vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinin sosial nəticələrini xarakterizə edən keyfiyyət amilləri ilə qiymətləndirilir:

- regionun inkişafı ilə əlaqədar proqram sənədlərində müəyyən olunan sosial məsələlərin həlli;
- əhalinin məşğulluğunun təmin olunması və işçilərin ixtisas artırması;
- əmək şəraiti və təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılması;
- əhalinin sosial müdafiəsiz təbəqəsi üçün əlverişli həyat fəaliyyəti şəraitinin formalaşması, o cümlədən, sosial yardımın göstərilməsi;
- sosial müdafiəyə ehtiyacı olanların işə düzəldilməsi;
- qeyri-istehsal sahəsi obyektlərinin göstərdikləri xidmətlərin çeşidlərinin genişləndirilməsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;
- ekoloji təhlükəsizliyin yüksəldilməsi.

Bu cür vergi ödəyicisi kateqoriyaları üçün vergi güzəştlərinin sosial səmərəlilik əmsalı 1-ə bərabər qəbul edilir.

IV mərhələ - vergi güzəştlərinin səmərəli qəbul olunması şərtləri [2].

IV mərhələdə vergi ödəyicilərinin kateqoriyalarından asılı olaraq vergi güzəştlərinin səmərəli qəbul edilməsi üçün mütləq və kifayət qədər şərtlər müəyyənləşdirilir, tətbiq olunan vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə dair xülasə tərtib edilir.

Beləliklə, aparılan tədqiqatın nəticəsinə görə:

- Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyində “vergi güzəşti” anlayışının dəqiq məzmunu verilməlidir;
- tətbiq olunan vergi güzəştləri reyestrinin hazırlanması məqsədilə müəyyən forma təsdiq olunmalı, güzəştlərə edilən dəyişikliklər mütəmadi olaraq bu reyestrə öz əksini tapmalıdır;

- tətbiq olunan vergi güzəştlərinin büdcə, iqtisadi və sosial səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikaları müəyyənləşdirilməlidir.

Vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin mütəmadi olaraq qiymətləndirilməsi səmərəsiz vergi güzəştlərinin vaxtında ləğv edilməsinə, ayrı-ayrı vergi ödəyicisi kateqoriyalarına dəstəklərin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin hazırlanmasına imkan yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyfullayev İ.Z. “Vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri-praktiki məsələləri”, Azərbaycanın vergi jurnalı, 6/2012.

2. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, 2012, maddə 2.

3. «О порядке оценки эффективности предоставленных и планируемых к предоставлению льгот по местным налогам в муниципальном образовании город Мурманск», Администрация города-героя Мурманска. Постановление от 23 мая 2011 г. n 851;

4. Постановление «Об утверждении порядка проведения оценки бюджетной и социальной эффективности предоставляемых (планируемых к предоставлению) налоговых льгот по местным налогам (земельному налогу и налогу на имущество физических лиц)». На межселенной территории верхнебуреинского Муниципального района. 26 октября 2011 г. №77;

5. Постановление «Об утверждении порядка и методики оценки эффективности Предоставленных (планируемых к предоставлению) налоговых льгот по местным налогам». Администрация города Кемерово. 29.03.2012;

6. Смит А. (1993). Исследование о природе и причинах богатства народов. Книга III, Москва. Изд-во “Наука”.

7. Теория и практика налогообложения. Под ред. Н.И.Малис. (2012). Москва. Магистр Инфра-М, 312 с.

8. Пансков В.Г. (2012). “Налоги и налогообложения: теория и практика” Москва. Изд-во Юрайт, 680 с.
9. Перов А.В., Толкушкин А.В. (2012). “Налоги и налогообложения”, Москва. Изд-во Юрайт, 899 с.
10. Məmmədov F.Ə. və başqaları. (2010) Vergilər və vergitutma. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 512 s.
11. Kəlbəyev Y.A. (2005) Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. (Monoqrafiya), Bakı: “Elm”, 468 s.
12. Kəlbəyev Y.A. (2012) Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri. Bakı: “Elm”, 488 s.
13. Пансков В.Г. (2012). Налоговые льготы: целесообразность и эффективность, Финансы, №10, с. 34-36.
14. Гордеева О.В. (2010). Принципы эффективного налогового регулирования. Финансы, №9, с. 33-36.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SƏNAYENİN İNKİŞAFININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Vilayət VƏLİYEV, i.e.d., prof.

Fərhad MİKAYİLOV, i.f.d.

Emil QASIMOV, i.f.d.

GİRİŞ

Məlumdur ki, Azərbaycan dünyada gedən iqtisadi proseslərin, nəhəng enerji və nəqliyyat layihələrinin fəal iştirakçısına çevrilmişdir. Azərbaycanın beynəlxalq aləmə inteqrasiyası daha da sürətlənmiş, ölkəmiz Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatında mühüm rol oynayır. Bütövlükdə isə 2012-ci ildə tarixi müstəqilliyinin bərpasının 20-ci ildönümünü qeyd edən Azərbaycan Respublikası ötən dövr ərzində böyük inkişaf yolu keçmiş və sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir.

Ötən illər ərzində rəqabətqabiliyyətli müasir sənaye sahələrinin yaradılması, sənayenin infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində çoxsaylı layihələr icra edilmiş, yeni iş yerləri açılmış, ölkə sənayesi yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

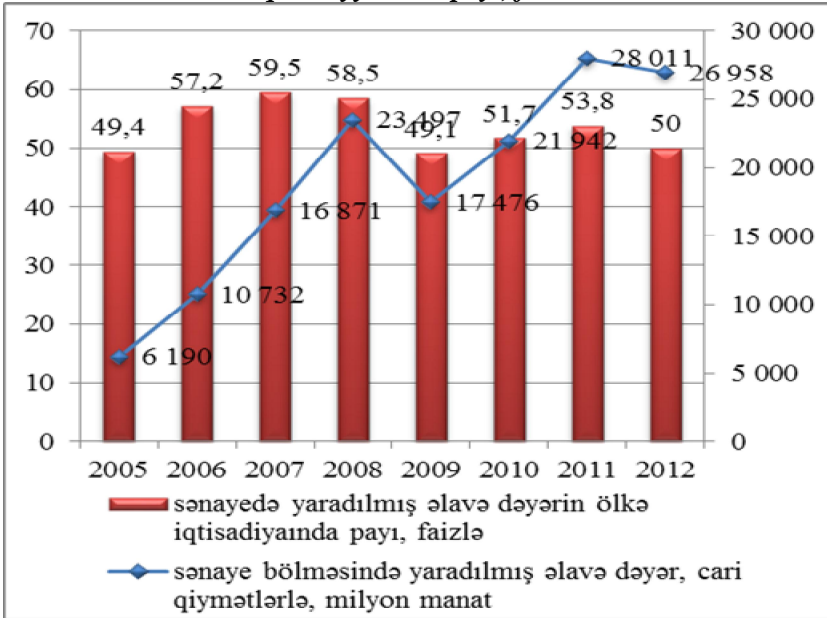
1. Ölkə iqtisadiyyatında sənayenin payı. Məlumdur ki, Azərbaycan dünyada gedən iqtisadi proseslərin, nəhəng enerji və nəqliyyat layihələrinin fəal iştirakçısına çevrilmişdir. Azərbaycanın beynəlxalq aləmə inteqrasiyası daha da sürətlənmiş, ölkəmiz Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatında mühüm rol oynamışdır. Bütövlükdə isə 2012-ci ildə tarixi müstəqilliyinin bərpasının 20-ci ildönümünü qeyd edən Azərbaycan Respublikası ötən dövr ərzində böyük inkişaf yolu keçmiş və sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir.

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının əvvəlki illərdəki dinamik inkişafı 2012-ci ildə də davam etmişdir. Belə ki, ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının əsas keyfiyyət göstəricisi olan ümumi daxili məhsul (ÜDM) istehsalı 2012-ci ildə 54 milyard

manata çatmışdır ki, bu da əvvəlki ilə nisbətən 0,1% çoxdur. Əhalinin hər bir nəfərinə düşən ÜDM istehsalının həcmi 5884.5 manat (7490,4 ABŞ dolları) təşkil etmişdir. 2012-ci ildə ÜDM-in strukturunda isə sənayenin payı şəkildən də görüldüyü kimi 50,0%-ə bərabər olmuşdur.

Şəkil 1

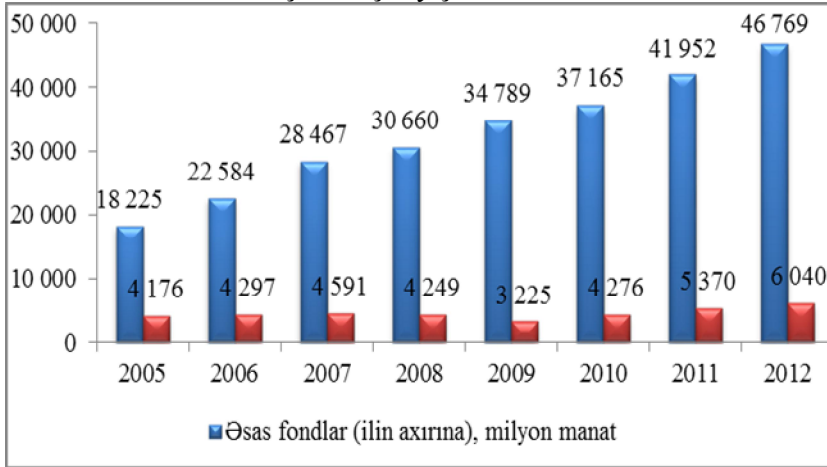
Sənayedə yaradılmış əlavə dəyərin həcmi (manatla) və ölkə iqtisadiyyatında payı, faizlə

Şəkildən görüldüyü kimi, əvvəlki ilə nisbətən 2012-ci ildə sənaye bölməsi üzrə yaradılmış əlavə dəyərdə, eləcə də, sənayedə yaradılmış əlavə dəyərin ölkə iqtisadiyyatındakı payında azalma olmuşdur. Belə ki, sənayedə yaradılmış əlavə dəyər 1063 milyon manat, sənayedə yaradılmış əlavə dəyərin ölkə iqtisadiyyatındakı payı isə 3.8 faiz-bənd azalmışdır.

Şəkil 2

Əsas fondların, eləcə də əsas kapitalla qoyulmuş investisiyaların həcmində baş vermiş dəyişikliklərin dinamikası

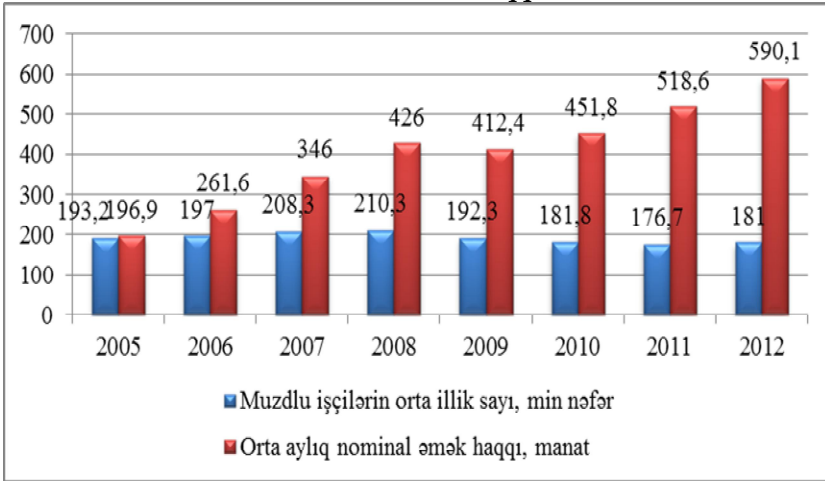

Qeyd etmək lazımdır ki, 2009-cu ildən etibarən sənaye müəssisələrinin istər əsas fondlarda, istərsə də əsas kapitalla qoyulmuş investisiyaların həcmində dinamik artımı müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2012-ci ildə 2009-cu ilə nisbətən əsas fondların həcmi 34.4%, eləcə də əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmində isə müvafiq dövrdə 87.3% artım baş vermişdir.

Sənaye müəssisələrinin əsas makroiqtisadi göstəricilərindən biri də bu müəssisələrdə çalışan işçi heyətinin sayında və onların əmək haqlarında baş verən dəyişikliklərdir. Bu dəyişikliklər aşağıdakı cədvəldə daha aydın göstərilmişdir.

Cədvəldən görüldüyü kimi, 2009-cu il istisna olmaqla 2005-2012-ci illər ərzində işçilərin orta aylıq əmək haqlarında davamlı artım olmuşdur. Lakin muzzdlu işçilərin sayında müxtəlif illərdə artımlar olsa da, 2005-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə sənaye müəssisələrində çalışan muzzdlu işçilərin sayında 12.2 min nəfər azalma baş vermişdir.

Sənayedə işləyənlərin sayı və orta aylıq nominal əmək haqqı

Dövlət Statistika Komitəsinin 2012-ci ilin sonuna məlumatlarına görə ölkəmizdə 2 514 sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir ki, bunun da 72.5%-i kiçik, 27.5%-i isə orta və iri sənaye müəssisələrinin payına düşmüşdür. Onu da qeyd edək ki, əvvəlki illə müqayisədə cəmi sənaye müəssisələrinin sayı 6 vahid artmış, kiçik sənaye müəssisələri isə müvafiq dövrə nisbətən 8 vahid azalmış, əvəzində iri sənaye müəssisələrinin sayında 14 vahid artım olmuşdur.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, 2012-ci ildə 2 vahid yeni iri mədənçıxarma sənayesi fəaliyyətə başlamış, 2 vahid kiçik mədənçıxarma müəssisəsi isə öz fəaliyyətini dayandırmışdır. Emal sənayesində isə əksinə, iri emal sənayesi müəssisələrinin sayında 9 vahid azalma baş vermiş, 13 vahid kiçik emal sənayesi yaradılmışdır. Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində isə əsasən iri sənaye müəssisələrinin sayında artım müşahidə olunmuşdur.

Belə ki, 2012-ci ildə 2011-ci ilə nisbətən 10 vahid belə iri sənaye müəssisələrinin sayı artmış, əvəzində isə bu kimi kiçik sənaye müəssisələrinin sayında 11 vahid müəssisə sıradan çıxmışdır. Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı müəssisələrində də oxşar proseslər baş vermişdir.

Cədvəl 1

Fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin iqtisadi fəaliyyət növləri və işçilərinin sayına görə qruplaşdırılması, vahid

	2011			2012		
	Cəmi	o cümlədən:		Cəmi	o cümlədən:	
		kiçik	orta və iri		kiçik	orta və iri
Cəmi	2 508	1 829	679	2 514	1 821	693
Mədəncıxarma sənayesi	289	218	71	289	216	73
Emal sənayesi	1 791	1 420	371	1 795	1 433	362
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	216	70	146	215	59	156
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	212	141	91	215	113	102

Fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin mülkiyyət növlərinə görə sayında son illər dövlət mülkiyyətinin payı artmaqdadır. Belə ki, əgər 2008-ci ildə dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin ümumi müəssisələrin xüsusi çəkisində payı 20.9%-ə bərabər olmuşdursa, bu göstərici 2012-ci ildə 22.4%-ə çatmış və ya 1.9% artım olmuşdur.

Cədvəl 2

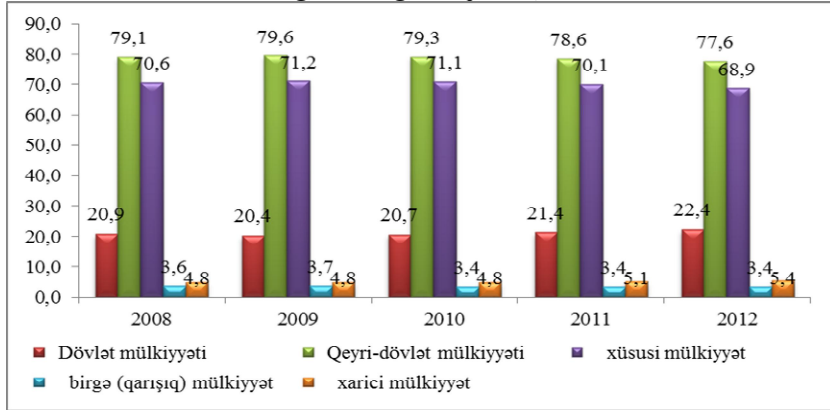
Sənaye müəssisələrinin mülkiyyət növünə görə bölgüsü (ədəd)

	2008	2009	2010	2011	2012
Bütün mülkiyyət növləri üzrə	2 887	2 794	2 650	2 508	2 514
Dövlət mülkiyyəti	603	569	549	537	562
Qeyri-dövlət mülkiyyəti	2 284	2 225	2 101	1 971	1 952
xüsusi mülkiyyət	2 039	1 989	1 883	1 758	1 731
birgə (qarışıq) mülkiyyət	105	103	90	86	86
xarici mülkiyyət	140	133	128	127	135

Lakin say etibarı ilə istər xüsusi mülkiyyətə malik müəssisələrdə, istərsə də dövlətə məxsus sənaye müəssisələrində azalma olmuşdur. Bunu aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək olar.

Şəkil 4

Sənaye müəssisələrinin mülkiyyət növünə görə bölgüsü (faizlə)

Göründüyü kimi, 2012-ci ildə 2008-ci ilə nisbətən ümumi sənaye müəssisələrinin sayı 373 vahid və ya 10.02%, o cümlədən müvafiq olaraq dövlət müəssisələri 41 vahid və ya 1.2%, qeyri-dövlət müəssisələrinin sayı isə 308 vahid və ya 12.3% azalmışdır. Qeyri-dövlət müəssisələrindən isə xüsusi mülkiyyəti olan müəssisələrin sayı daha çox azalmışdır, müvafiq olaraq 308 və ya 13% azalma olmuşdur. Qeyd edək ki, bu yeni iş yerlərinin davamlı artımı fonunda baş vermişdir.

Mədəncixarma sahəsinin əsas istehsal göstəricilərini 2012-ci il üzrə aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar. Göründüyü kimi, bütün fəaliyyət istiqamətinin cəmi göstəricisinə uyğun olaraq 2008-ci ilə nisbətən mədəncixarma sənayesinin sayında da azalma müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2012-ci ildə 2008-ci ilə nisbətən bu fəaliyyət növü üzrə müəssisələrin sayı 51 vahid azalmışdır.

Cədvəl 3***Mədəncixarma sənayesinin istehsala görə bölgüsü***

	2008	2009	2010	2011	2012
Bütün mülkiyyət növləri üzrə cəmi	2 887	2 794	2 650	2 508	2 514
Mədəncixarma sənayesi	340	314	311	289	289
Xam neft və təbii qaz hasilatı	35	35	27	28	28
Metal filizlərinin hasilatı	2	3	3	3	3
Daş, qum, çınqıl, duz və digər mədəncixarma sənayesi hasilatı	255	229	227	204	200
Mədəncixarma sənayesi sahəsinə xidmətlərin göstərilməsi	48	47	54	54	58

Göründüyü kimi, fəaliyyət növləri üzrə mədəncixarma sənayesində xüsusi çəkisi daha yüksək olan 69.2% olmaqla daş, qum, çınqıl, duz və digər mədəncixarma sənayesi hasilatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr üstünlük təşkil edir. Digər növbəti bölgünü cədvəl 4 -dən daha aydın görmək olar.

Cədvəl 4***Mədəncixarma sahəsinin iqtisadi göstəriciləri***

	2008	2009	2010	2011	2012
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı-cəmi	340	314	311	289	289
dövlət	28	27	28	29	30
qeyri-dövlət	312	287	283	260	259
Sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayı, nəfər	259	342	377	436	526
İşləyənlərin orta siyahı sayı, min nəfər	40.3	37.0	36.6	35.6	36.8
əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	98.1	91.8	98.9	97.3	103.4
Sənayedə məşğul olanların ümumi sayında sahə işçilərinin payı, faizlə	19.2	19.3	20.1	20.1	20.3
Bir işçinin orta aylıq əmək haqqı, manat	1 008	992.8	1 001	1 177	1398

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2012-ci ildə mədəncixarma sənayesinin 89.6%-ni xüsusi mülkiyyət təşkil etmişdir. Mədəncixarma sənayesi ilə məşğul olmaq üçün 526 sahibkar qeydiyyatdan keçmişdir.

Ümumilikdə, mədənçixarma sənayesində 2012-ci ildə 36.8 min nəfər fəaliyyət göstərmişdir ki, bu da 2008-ci ilə nisbətən 3.5 min nəfər azdır. İşçilərin orta aylıq əmək haqqı isə davamlı olaraq artırılmış, 2012-ci ildə bu göstərici üzrə orta aylıq məbləğ 1398 manata bərabər olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, mədənçixarma sənayesində məhsulun həcmi 2012-ci ildə cari qiymətlərlə 25607 milyon manata çatmışdır ki, bu da ümumi sənaye məhsulları üzrə müvafiq həcmənin 96.3%-nə bərabərdir.

Cədvəl 5

Mədənçixarma sahəsinin əsas istehsal məhsulları

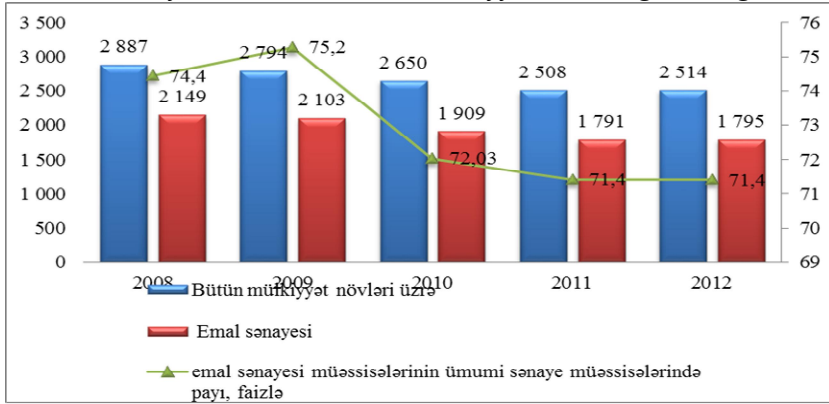
	2008	2009	2010	2011	2012
Mədənçixarma sənayesi	11,8	11,2	11,7	11,5	11,5
Xam neft və təbii qaz hasilatı	10,3	11,1	8,7	9,7	9,7
Metal filizlərinin hasilatı	0,6	1,0	1,0	1,0	1,0
Daş, qum, çınqıl, duz və digər mədənçixarma sənayesi hasilatı məhsullarının istehsalı	75,0	72,9	73,0	70,6	69,2
Mədənçixarma sənayesi sahəsinə xidmətlərin göstərilməsi	14,1	15,0	17,4	18,7	20,1

Məlumdur ki, ölkəmizdə əsas aparıcı sənaye sahələrindən biri də emal sənayesidir. Bunu qrafikdən də görmək olar. Belə ki, 2012-ci ildə ümumi sənaye müəssisələrinin sayında emal sənayesinin xüsusi çəkisi 71.4% olmuşdur.

Lakin, 2012-ci ildə 2008-ci illə müqayisədə istər xüsusi çəki etibarını ilə, istərsə də say etibarını ilə emal sənayesi müəssisələrinin sayında azalma müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2012-ci ildə 2008-ci ilə nisbətən xüsusi çəkiddə 3 faiz-bənd, sayda isə 354 vahid və ya 16.4% emal sənayesi müəssisəsi fəaliyyətini dayandırmışdır.

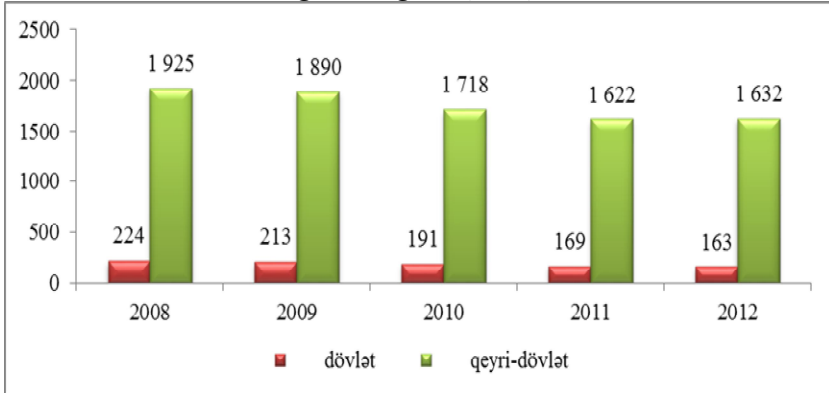
Şəkil 5

Emal sənayesi müəssisələrinin mülkiyyət növünə görə bölgüsü

Şəkil 6

Xam neft və qaz hasilatı sənayesinin mülkiyyət növünə görə bölgüsü (ədəd)

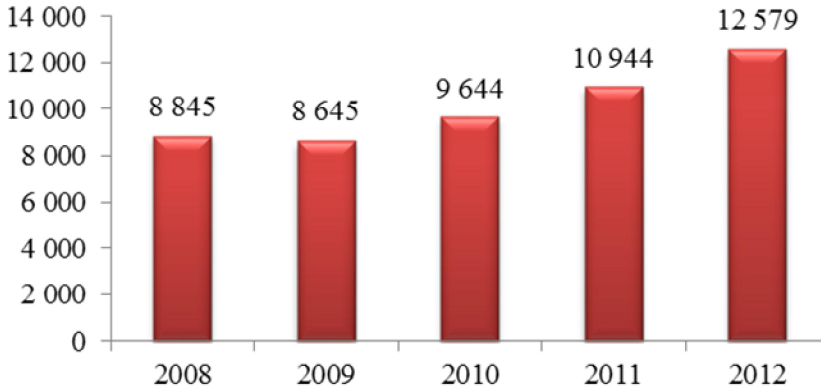

Bu sənaye müəssisələrinin 1632 vahidi qeyri-dövlət bölməsinin, 163 vahidi isə dövlət bölməsinin payına düşmüşdür. Lakin, 2012-ci ildə 2008-ci illə müqayisədə istər dövlət sektorunda, istərsə də özəl sektorda fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayında azalma olmuşdur. Belə ki, dövlət sektorunda fəaliyyət göstərən emal sənayesi müəssisələrinin sayı 27,2%, qeyri-dövlət sektorunda

fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrində isə 15,2%-i öz fəaliyyətini dayandırmışdır.

Şəkil 7

Emal sənayesində qeydə alınmış sahibkarların sayı (ədəd)

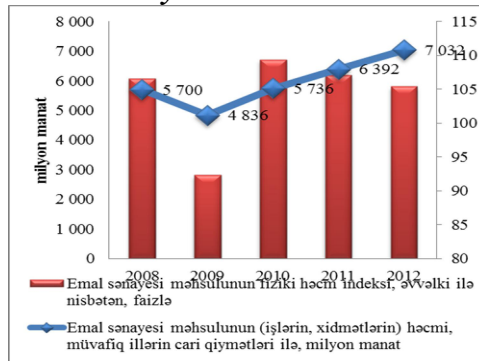

Eyni zamanda 2012-ci ildə 12579 nəfər fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti göstərmək üçün qeydə alınmışdır. Bu göstərici isə 2008-ci illə müqayisədə 42% çoxdur.

Emal sənayesində 7032 milyon manat məhsul istehsal olunmuşdur ki, bu 2008-ci illə müqayisədə 23.3%, əvvəlki illə müqayisədə isə 5.4% çoxdur.

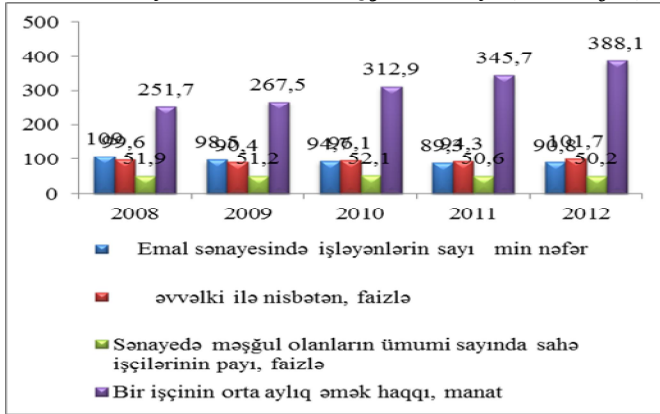
Şəkil 8

Emal sənayesində məhsulun həcmi

Şəkil 9

Emal sənayesində muzzdlu işçilərin sayı (min nəfər)

Emal sənayesi müəssisələrində çalışan işçilərin sayına gəliddə isə müəssisələrin sayında olduğu kimi işçilərin sayında da 2012-ci ildə 2008-ci ilə nisbətən azalma olmuşdur. Belə ki, 2008-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə bu sahədə fəaliyyət göstərən işçilərin sayı 17.5% azalmış, əvvəlki illə müqayisədə isə 1.7% artım olmuşdur.

Cədvəl 9

Emal sənayesində iqtisadi göstəricilər

	2008	2009	2010	2011	2012
Əsas kapitala investisiyalar, milyon manat	395.2	354.2	510.2	847.9	861.2
Sənaye sektoruna yönəldilən investisiyaların ümumi həcmində sahəyə qoyulan investisiyaların payı, faizlə	9.3	11.0	11.9	15.8	14.2
Sənaye məhsulu istehsalçıların qiymət indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	111.7	95.4	105.1	109.7	101.3

Emal sənayesində əsas kapitala 2012-ci ildə 861.2 milyon manat investisiya qoyulmuşdur ki, bu da ümumi sənaye sahələrinə yönəldilmiş investisiyaların 14.2%-i qədərdir. 2008-ci illə müqayisədə isə həmin sahəyə yönəldilmiş investisiyaların həcmi təxminən 2.1 dəfə artmışdır. 2012-ci ildə emal sənayesində istehsalçı

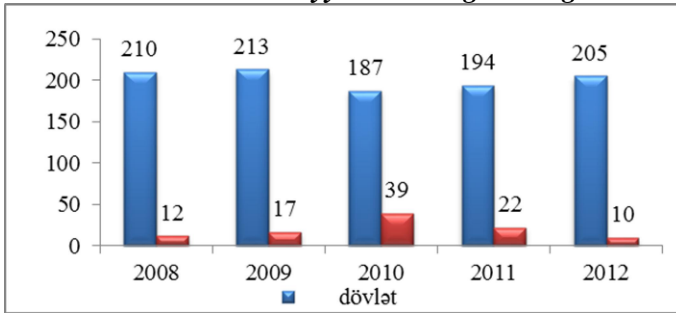
qiyməti indeksində 1.3% artım olmuşdur.

Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı

Məlumdur ki, sənayedə elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı mühüm aparıcı sahələrdəndir. Bu sahənin mülkiyyət növünə görə bölgüsü aşağıdakı qrafikdən daha aydın görünür.

Şəkil 10

Müəssisələrin mülkiyyət növünə görə bölgüsü

Göründüyü kimi, bu sahədə dövlət bölməsi faiz etibarlı ilə daha yüksək çəkiyə malikdir. Belə ki, 2012-ci ildə kimya sənayesində olan 215 müəssisədən 205 vahidi dövlət bölməsinin payına düşmüşdür. Ümumilikdə, fəaliyyət göstərən bu müəssisələrdən iqtisadi fəaliyyət növləri və işçilərinin sayına görə 59-u kiçik, 156-sı isə orta və iri sənaye müəssisəsi kimi qruplaşdırılmışdır.

Cədvəl 6

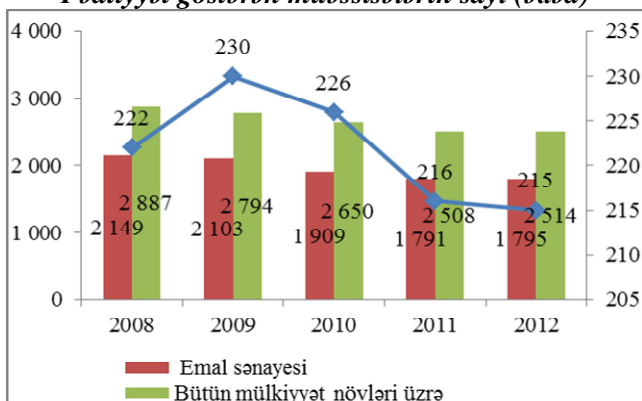
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı məhsulları

	2008	2009	2010	2011	2012
Elektrik enerjisi, milyon kVt-saat	21642	18869	18710	20294	22988
o cümlədən:					
Su elektrik stansiyalarının istehsalı	2 232	2 308	3 446	2 676	1821
İstilik elektrik stansiyalarının istehsalı	19410	16556	15263	17618	21167
küləklə işləyən stansiyaların elektriki, milyon kVt-saat	-	2.1	0.5	-	-
İstilik enerjisi, min Qkal.	4 399	3 196	2 968	3 057	2923

Cədvəldən də aydın göründüyü kimi, 2012-ci ildə elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı məhsullarında 2008-ci ilə nisbətən artıb-azalmalar baş vermişdir. Məsələn, istilik enerjisi istehsalın 33.55% azalma olduğu halda, elektrik enerjisi istehsalı 6.2% artmışdır.

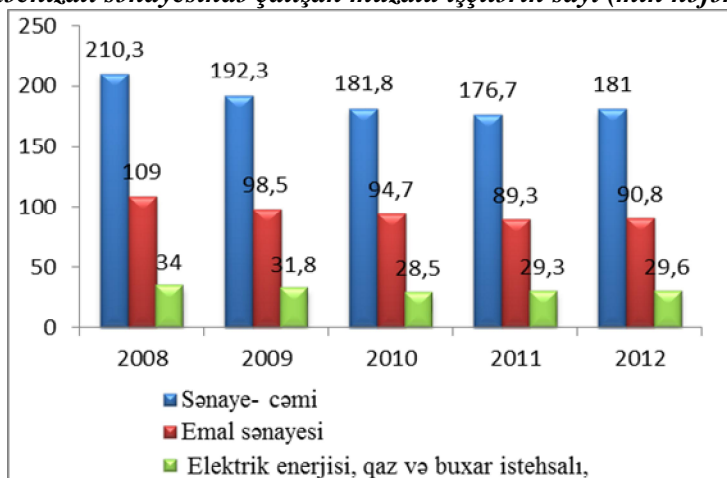
Şəkil 11

Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı (ədəd)

Sənayenin bütün sahələrində olduğu kimi, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sənayesində də muzzdlu işçilərin sayında azalma baş vermişdir. Belə ki, bu sahədə fəaliyyət göstərən muzzdlu işçilərin sayı 2012-ci ildə 2008-ci ilə nisbətən 4.4% azalmışdır. Bu göstərici ümumi sənayedə fəaliyyət göstərən muzzdlu işçilərə nisbətən 1 faiz-bənd azdır. Eyni zamanda, onu da qeyd edək ki, 2012-ci ildə elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində fəaliyyət göstərən muzzdlu işçilərin sayı ümumi sənaye sahəsində işləyənlərin 16.35%-ni təşkil etmişdir.

Şəkil 12
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sənayesində çalışan muzzdlu işçilərin sayı (min nəfər)

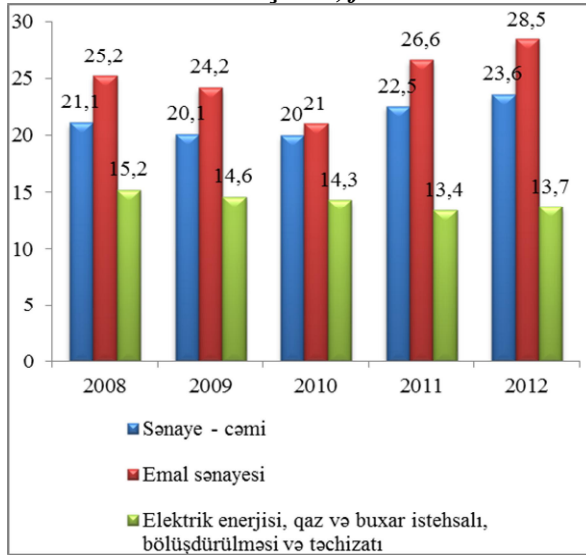

Qrafikdən də görüldüyü kimi, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sənayesində işləyənlərin sayında qadınların xüsusi çəkisində də müvafiq müqayisə olunan dövrdə azalma olmuşdur. Belə ki, 2012-ci ildə 2008-ci ilə nisbətən 1.5 faiz-bənd azalma qeydə alınmışdır. Ümumilikdə, isə 2012-ci ildə bu sahədə çalışan qadınların sayı 4055 nəfərə bərabər olmuşdur.

Sənayedə işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqları ilə müqayisədə elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sənayesində işləyənlərin əmək haqları daha aşağı olmuşdur. Görüldüyü kimi, 2012-ci ilin sonuna olan məlumata görə elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sənayesində işləyənlərin əmək haqları sənaye üzrə orta göstəricidən 24.84%, bu sahədə fəaliyyət göstərən dövlət sektorunda çalışanların əmək haqlarından 15.95%, eyni göstərici qeyri-dövlət sektorundan 32% az olmuşdur.

Şəkil 13
**İşləyənlərin ümumi sayında qadınların
xüsusi çəkisi, faizlə**

Cədvəl 7
İşləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqları (manat)

	2008	2009	2010	2011	2012
Sənaye - cəmi	426	412.4	451.8	518.6	590.1
dövlət sektoru	369.4	355.5	379.1	457.2	527.5
qeyri-dövlət sektoru	506.3	519.5	553.6	602.4	667
Emal sənayesi	251.7	267.5	312.9	345.7	388.1
dövlət sektoru	293.4	311.8	337	440.2	496.3
qeyri-dövlət sektoru	224.2	242.3	297.7	293.3	336
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	314.9	322.7	349.3	413.2	443.5
dövlət sektoru	316.9	325.0	347.3	413.1	443.4
qeyri-dövlət sektoru	254.6	256.0	379.8	421.0	453.4

Cədvəldən də aydın göründüyü kimi, 2012-ci ildə sənayeye cəmi 6 milyard manatdan artıq investisiya qoyulduğu halda, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı səhəsinə cəmi 565.8 milyon manat investisiya yatırılmışdır.

Bunun da 91.2 milyon manatı xarici, 474.6 milyon manatı daxili investisiyanın payına düşür.

Cədvəl 8

Sənayedə əsas kapitəla yönəldilən investisiyalar, milyon manat

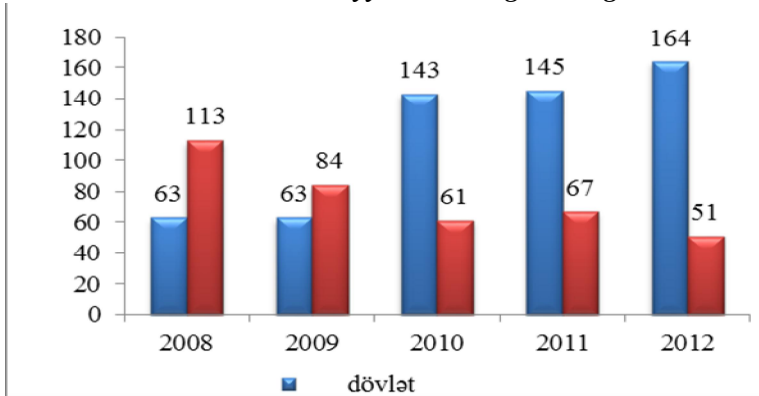
	2008	2009	2010	2011	2012
Bütün sənaye	4 249	3 225	4 276	5 370	6 040
xarici investisiyalar	2 011	1 403	1 917	2 125	2 668.0
daxili investisiyalar	2 238	1 822	2 359	3 245	3 372.0
Emal sənayesi	395.2	354.2	510.2	847.9	861.2
xarici investisiyalar	43.1	21.4	1.1	0.2	0.1
daxili investisiyalar	352.1	332.8	509.1	847.7	861.1
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	608.0	450.3	422.6	768.9	565.8
xarici investisiyalar	47.5	69.6	23.0	188.2	91.2
daxili investisiyalar	560.4	380.6	399.6	580.7	474.6

2. Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı

Məlumdur ki, sənayedə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı mühüm aparıcı sahələrdəndir. Bu sahənin mülkiyyət növünə görə bölgüsü aşağıdakı qrafikdən daha aydın görünür.

Şəkil 14

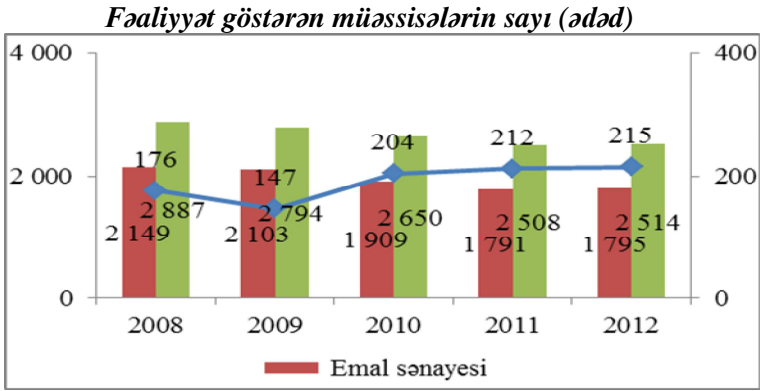
Müəssisələrin mülkiyyət növünə görə bölgüsü

Göründüyü kimi, bu sahədə dövlət bölməsi faiz etibarlı ilə daha yüksək çəkiyə malikdir. Belə ki, 2012-ci ildə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı ilə məşğul olan 215 müəssisədən 164 vahidi dövlət bölməsinin payına düşmüşdür. Ümumilikdə, fəaliyyət göstərən bu müəssisələrdən iqtisadi fəaliyyət növləri və işçilərinin sayına görə 113-ü kiçik, 102-si isə orta və iri sənaye müəssisəsi kimi qruplaşdırılmışdır.

Məlum olduğu kimi, 2012-ci ildə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı məhsullarında 2008-ci ilə nisbətən 24.81% artım baş vermişdir.

Şəkil 15

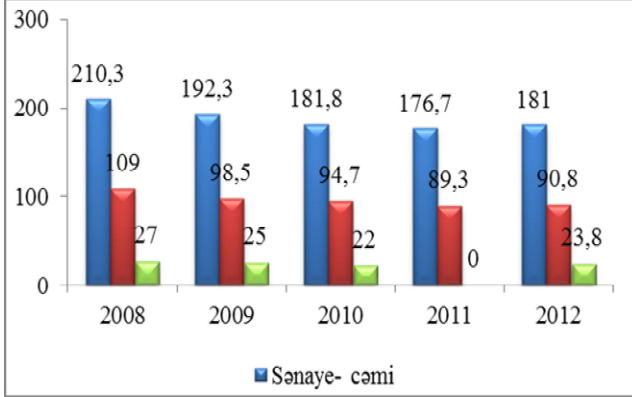
Sənayenin bütün sahələrində olduğu kimi, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində də maddəli işçilərin sayında azalma baş vermişdir. Belə ki, bu sahədə fəaliyyət göstərən maddəli işçilərin sayı 2012-ci ildə 2008-ci ilə nisbətən 11.84% azalmışdır. Bu göstərici ümumi sənayedə fəaliyyət göstərən maddəli işçilərə nisbətən 2.08 faiz-bənd azdır. Eyni zamanda onu da qeyd edək ki, 2012-ci ildə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində fəaliyyət göstərən maddəli işçilərin sayı ümumi sənaye sahəsində işləyənlərin 13.15%-ni təşkil etmişdir.

Qrafikdən də göründüyü kimi, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində işləyənlərin sayında qadınların xüsusi çəkisində də müvafiq müqayisə olunan dövrdə azalma ol-

muşdur. Belə ki, 2012-ci ildə 2008-ci ilə nisbətən 8.3 faiz-bənd artım qeydə alınmışdır. Ümumilikdə, isə 2012-ci ildə bu sahədə çalışan qadınların sayı 8092 nəfərə bərabər olmuşdur.

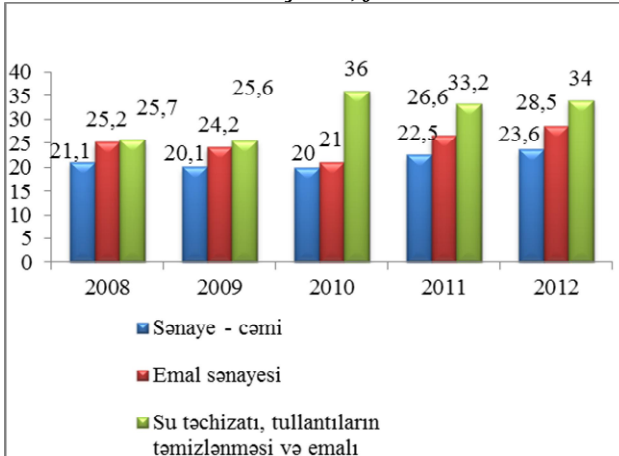
Şəkil 16

Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində çalışan mızdlu işçilərin sayı (min nəfər)

Şəkil 17

İşləyənlərin ümumi sayında qadınların xüsusi çəkisi, faizlə

Sənayedə işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqları ilə müqayisədə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində işləyənlərin əmək haqqı daha aşağı olmuşdur. Göründüyü kimi, 2012-ci ilin sonuna olan məlumata görə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalında işləyənlərin əmək haqları sənaye üzrə orta göstəricidən 53.47%, bu sahədə fəaliyyət göstərən dövlət sektorunda çalışanların əmək haqqından 52.27%, eyni göstərici qeyri-dövlət sektorunda 33% az olmuşdur.

Cədvəl 9

İşləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı (manat)

	2008	2009	2010	2011	2012
Sənaye - cəmi	426	412.4	451.8	518.6	590.1
dövlət sektoru	369.4	355.5	379.1	457.2	527.5
qeyri-dövlət sektoru	506.3	519.5	553.6	602.4	667
Emal sənayesi	251.7	267.5	312.9	345.7	388.1
dövlət sektoru	293.4	311.8	337	440.2	496.3
qeyri-dövlət sektoru	224.2	242.3	297.7	293.3	336
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	182.6	189.9	197.7	231.8	274.6
dövlət sektoru	197.6	179.9	189.1	216	251.8
qeyri-dövlət sektoru	107.5	412.2	274.9	351.2	446.7

Cədvəldən də aydın göründüyü kimi, 2012-ci ildə sənayeyə cəmi 6 milyard manatdan artıq investisiya qoyulduğu halda, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsinə cəmi 755.7 milyon manat investisiya yatırılmışdır. Bunun da 83.9 milyon manatı xarici, 671.8 milyon manatı daxili investisiya olmuşdur.

*Cədvəl 10**Sənayedə əsas kapitala yönəldilən investisiyalar, milyon manat*

	2008	2009	2010	2011	2012
Bütün sənaye	4 249	3 225	4 276	5 370	6 040
xarici investisiyalar	2 011	1 403	1 917	2 125	2668.
daxili investisiyalar	2 238	1 822	2 359	3 245	3372.
Emal sənayesi	395.2	354.2	510.2	847.9	861.2
xarici investisiyalar	43.1	21.4	1.1	0.2	0.1
daxili investisiyalar	352.1	332.8	509.1	847.7	861.1
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi vəemalı	363.4	331.9	391.5	508.5	755.7
xarici investisiyalar	12.3	40.7	10.3	42.0	83.9
daxili investisiyalar	351.0	291.2	381.2	466.5	671.8

Aparılan təhlildən də görüldüyü kimi, sənayenin dinamik inkişafı daim diqqət mərkəzindədir. Bu barədə Prezident İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və 2014-cü ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında demişdir ki, bu il ölkəmizin gələcək inkişaf dinamikasını müəyyən edən sənaye sahəsinə daha da böyük diqqət verilməlidir. Texnoparklar, yeni sənaye müəssisələri, ixrac-yönümlü sənaye məhsullarının istehsalı, emal müəssisələrinin, böyük sənaye komplekslərinin yaranması – bütün bu işlər ölkəmizin gələcək inkişafını təmin edəcək, neft-qaz amilindən asılılığı daha da azaldacaq və ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı şəkildə inkişafını müəyyən edəcəkdir. Yaxın gələcəkdə dövlətin investisiya siyasətində əsas istiqamətlərdən biri də sənaye şəhərçiyi infrastrukturunun formalaşdırılması ilə bağlı olacaqdır. Sumqayıtda Kimya Sənaye Parkının, Yüksək Texnologiyalar Parkının və Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması bu istiqamətdə atılmış ilk addımlardır. Bu baxımdan yaxın və uzunmüddətli perspektivdə texnoparkların inkişafını stimullaşdırmaq üçün ölkənin vergi qanunvericiliyində sənaye və texnologiyalar parkında çalışan fiziki və hüquqi şəxslərə, eləcə də parkların idarəedici təşkilat və operatorlarına gəlir, mənfəət, ƏDV, əmlak və torpaq vergiləri üzrə 7 illik güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı sənaye sektorunun inkişafı istiqamətində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş olardı:

restrukturizasiya və özəlləşdirmə prosesinin sürətləndirilməsi;

satış bazarı olan və yenidən qurulması iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun olan sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinin davam etdirilməsi;

müasir texnologiyalara əsaslanan sənaye müəssisələrində beynəlxalq standartların tətbiqinə keçidin sürətləndirilməsi;

azad rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi;

investisiyaların təşviqi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi;

ənənəvi milli sənətkarlıq sahələrinin inkişafı;

elmtutumlu istehsalın inkişaf etdirilməsi məqsədilə tətbiqi elmlərin, müasir şəraitdə bazar konyunkturunun tələblərinə uyğun elmi-tədqiqat institutlarının maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycanın statistik göstəriciləri -2013”. Azərbaycan Respublikası DSK-nın toplusu Səda-2013.

2. “Azərbaycanın sənayesi” Azərbaycan Respublikası DSK-nın toplusu, Səda-2013.

3. www.economy.gov.az

4. <http://www.stat.gov.az/>

5. http://azerbaijan.az/ Economy/ Industry/ industry_a.htm

6. <http://www.azmarketing.az/>.

7. <http://www.tusiab.az/>

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının əvvəlki illərdəki dinamik inkişafı 2012-ci ildə də davam etmişdir. 2012-ci ildə sənayedə yaradılmış əlavə dəyər 26958 milyon manat olmuşdur. Cari ildə ÜDM-in strukturunda isə sənayenin payı 50,0%-ə bərabər olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər sənaye müəssisələrinin istər əsas fondlarda, istərsə də əsas kapitalla qoyulmuş inves-tisiyaların həcmində, orta aylıq nominal əmək haqqında, eləcə də muzzdlu işçilərin sayında isə dinamik artım müşahidə olunmuşdur.

Sənayenin inkişafında baş vermiş bu və digər dəyişikliklərin ətraflı təhlili məqalədə öz əksini tapmışdır.

Анализ современного состояния развития промышленности в Азербайджанской Республике

Ф.Микайылов

РЕЗЮМЕ

Динамичное развитие экономики Азербайджанской Республики прежних лет продолжилось и в 2012 году. Добавленная стоимость, созданная в промышленности в 2012 году, составила 26958 миллион манат. А доля промышленности в структуре ВВП в текущем году была равна 50%.

Необходимо отметить, что и в основных фондах, и в объеме инвестиций, вложенных в основной капитал, в среднемесячной заработной плате, а также в численности работающих по найму промышленных предприятий в последние годы наблюдался динамический рост.

В статье был отражен подробный анализ этих и других изменений, произошедших в развитии промышленности.

The analysis of current state of industrial development in the Republic of Azerbaijan

F.Mikayilov

ABSTRACT

Dynamic economic growth of previous years continued in 2012 in the Republic of Azerbaijan. The industrial value added comprised 26,958 million manats in 2012. The share of industry in GDP has reached 50% in current year. It must be stressed that share of industrial enterprises have been increasing in recent years in terms of fixed assets, investments, average monthly wages as well as the number of employed workers. A detailed analysis of these changes occurred in the industrial development is reflected in the article.

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA SUBSİDİYALAŞDIRMA VƏ MÜTƏRƏQQİ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ NƏZƏRƏ ALINMAQLA ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Rofət HÜSEYNƏLİYEV, i.e.n.

Vaqif RÜSTƏMOV, i.e.n.

Malik MEHDİYEV, İİETİ-nin aparıcı elmi işçisi

Nərminə İSMAYİLOVA, İİETİ-nin dissertantı

Rauf MUSAYEV, İİETİ-nin baş mütəxəssisi

Məqalədə kənd təsərrüfatında subsidiyalaşdırmanın nəzəri-metodoloji əsasları və bu sahədə mütərəqqi beynəlxalq təcrübə öyrənilmiş, beynəlxalq təcrübə və yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla problemlərin həlli istiqamətində əməli təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında aparılan sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini də ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında həlledici əhəmiyyət kəsb edən və eyni zamanda, qeyri-neft sektorunun aparıcı sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatının davamlı və dinamik inkişafının təmin olunması təşkil edir. Bu məqsədlə, kənd təsərrüfatına müxtəlif dəstək mexanizmləri (vergi güzəştləri, texnika və avadanlıqlara təchizata yardım, ixracın dəstəklənməsi və s.) tətbiq olunur ki, belə mexanizmlərdən biri də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına subsidiyalar verilməsidir.

Kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması ilə əlaqədar nəzəri-metodoloji mənbələri araşdırarkən məlum olur ki, kənd təsərrüfatının həm mikro, həm də makro səviyyədə tənzimlənməsilə bağlı nəşr edilmiş ədəbiyyatları tədqiqat predmetinə görə üç mərhələyə bölmək olar.

Birinci mərhələ 1870-1933-cü illəri əhatə edir. Bu mərhələyə aid olan elmi-tədqiqatlar əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının təşkili, idarə edilməsi və kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın yüksəldilməsi istiqamətlərini əhatə edir.

İkinci mərhələ 1933-1982-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələyə xas olan əsas cəhət inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatının qısa və uzunmüddətli problemlərinin tam şəkildə üzə çıxmasıdır. Burada xüsusilə kənd təsərrüfatı istehsalının həcmnin getdikcə azalması problemini qeyd etmək lazımdır. Bu ərəfədə subsidiya problemi özünü klassik formada göstərdiyindən onun tədqiqi ilə daha çox məşğul olmuşlar.

Üçüncü mərhələ 1982-ci ildən sonrakı müasir dövrü əhatə edir. Bu dövrdə kənd təsərrüfatının qısa və uzunmüddətli problemlərindən doğan subsidiya problemi beynəlxalq əmək bölgüsünün prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etməyə başlayır və bu ziddiyyət global xarakter alır. Bu dövrdə yaranmış nəzəri fikirlər əsasən beynəlxalq təşkilatların apardıqları tədqiqatlardan və onların bu problemin həllinə yönəlmiş mühüm metodoloji tövsiyələrindən ibarətdir. Burada xüsusilə BMT-nin Ərzaq Təşkilatının, Avropa İqtisadi Birliyinin, Dünya Bankının və ÜTT-nin apardığı tədqiqatlar və hazırladıqları metodik tövsiyələri qeyd etmək vacibdir. Aparılmış tədqiqatlar və hazırlanmış metodik tövsiyələrlə aşağıdakı internet saytlarında onlayn rejimdə tanış olmaq mümkündür. (<http://faostat.fao.org>, <http://www.oecd.org>, <http://data.worldbank.org>, <http://www.wto.org>, <http://stat.wto.org>).

Tədqiqatın məqsədində bütün nəzəri mənbələri ətraflı nəzərdən keçirmək dayanmadığından biz yuxarıdakı mənbədə ümumiləşdirilmiş metodologiyanı öz praktik işimizdə istifadə etməklə kifayətlənirik.

Bundan əlavə kənd təsərrüfatında subsidiyalaşdırma problemi ilə bağlı tədqiqat zamanı istifadə edilmiş bir sıra digər metodologiyalar aşağıdakı mənbələrdə öz geniş əksini tapmışdır.

Xərc-buraxılış cədvəllərinin tərtibi və onların təhlili qaydaları və prinsipləri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının iqtisadi və sosial məsələlər üzrə departamentinin metodoloji tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır.[1],[2],[3].

Tədqiqat zamanı iqtisadi siyasətin və bunun da nəticəsində formalaşan bazar konyukturasının aqrar və digər sahələrin rəqa-

bətqabiliyyətliliyinə təsirini konkret şəkildə qiymətləndirməyə imkan verən metod kimi Eric A. Monke və Scott R. Pearson (1989) tərəfindən təklif edilən Siyasətin matris təhlili metodu əsas götürülmüşdür.[23].

Tədqiqatda istifadə edilmiş metodologiya və onun nəzəri mənbələri göstərilən ədəbiyyatlarda ətraflı şərh edilmişdir və onlardan tədqiqatın tələb etdiyi zərurətə uyğun olaraq yeri gəldikcə istifadə edilmişdir.

Hazırda əksər ölkələrdə kənd təsərrüfatında subsidiyalaşdırma üzrə siyasət tədbirləri ÜTT-nin bu sahədə müəyyən etdiyi tələblər nəzərə alınmaqla hazırlanır və həyata keçirilir. ÜTT-nin aqrar sektora dövlət müdaxiləsini nizamlayan ilk sənədlər toplusu 1994-cü ildə Uruqvay raundunda qəbul olunmuşdur. ÜTT-nin kənd təsərrüfatı üzrə əsas tələblərinin əks olunduğu bu sənədlər toplusu üç razılaşmadan ibarətdir (www.wto.org):

- 1) Kənd Təsərrüfatı Üzrə Razılaşma;
- 2) Sanitariya və Fitosanitariya Standartları haqqında Razılaşma;
- 3) Ticarətdə Texniki Maneələr haqqında Razılaşma.

Kənd Təsərrüfatı Üzrə Razılaşma özü də aşağıdakı üç istiqaməti əhatə edir: i) bazarlara çıxış, ii) ixrac subsidiyaları və iii) kənd təsərrüfatına daxili yardım siyasəti.

Konkret olaraq isə, ÜTT-nin Kənd Təsərrüfatı Üzrə Razılaşmasında kənd təsərrüfatı üzrə dövlətin himayəçilik siyasəti ədalətli rəqabət şəraitinə və xarici ticarət rejiminə mənfə (təhrifedici) təsir göstərən “sarı zənbil” tədbirləri və bu cür təsir göstərməyən “yaşıl zənbil” və “mavi zənbil” tədbirləri adını almaqla üç tipə bölünür [3].

Tədqiqatda baxılan problemlərlə əlaqədar iqtisadi nəzəriyyə və konsepsiyalarda təklif edilən nəzəri yanaşmalar öz əksini bütün dünyada qəbul edilmiş “Xərc-buraxılış cədvəllərinin tərtibi və onların təhlili üzrə Rəhbərlik”də və kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsinin əsas göstəricilərinin hesablanması üzrə Dünya Bankının müvafiq metodologiyalarında tapmışdır. [21,22]

Araşdırmalar [3; 35-37] göstərir ki, hazırda inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatında təyina-

tına görə üç istiqamətdə subsidiya dəstəyi göstərilir: istehsalçılara dəstək, istehlakçılara dəstək və ümumi xidmətlər dəstəyi.

İstehsalçılara dəstək. İƏİT-in yeni təsnifatına görə, burada yeddi əsas dəstək alt-kanalından istifadə olunur (“Agricultural Policies in OECD Countries”, 2010):

1) bazar qiymətlərinin dəstəyi və ya (minimum) qiymət dəstəyi. İƏİT ölkələrində bu alt-kanal ilə hökumət siyasətinin maliyyə xərcləri istehsalçılara dəstəyin 67%-ni təşkil edir (Avropa Birliyində - 73%);

2) məhsul buraxılışına görə ödənişlər;

3) xərclərə görə ödənişlər;

4) istehsalat üçün tələb olunan torpaq sahəsinin həcmi, təsərrüfatda heyvanların sayı, xərclərə, gəlirlərə görə ödənişlər. Bu istiqamətə İƏİT ölkələrində ortalama olaraq istehsalçılara dəstək büdcəsinin 13,43%-i sərf edilir;

5) istehsal üçün zəruri olan torpaq sahəsinin həcminə, təsərrüfatda heyvanların sayına, xərclərə, gəlirlərə aid olmayan göstəricilərə görə ödənişlər (istehsal həcmi tələb kimi qoyulur). İstehsalçılara dəstək büdcəsinin adətən 0,5%-i bu istiqamətə xərclənir;

6) istehsalat üçün tələb olunan torpaq sahəsinin həcmi, təsərrüfatda heyvanların sayı, xərclərə, gəlirlərə aid olmayan göstəricilərə görə ödənişlər;

7) Məhsul meyarlarına əsaslanmayan ödənişlər. Bu siyasət aləti üzrə istehsalçılara dəstək büdcəsinin 2,7%-i təqdim edilir.

İstehlakçılara dəstək. Bu dəstək kanalı istehlakçılardan kənd təsərrüfatı məhsullarının (fermer təsərrüfatları səviyyəsində) alışı üçün sərf etdiyi bütün transfertləri əhatə edir.

Ümumi xidmətlər dəstəyi. Bu dəstək kanalı kənd təsərrüfatına ümumi dəstəyin dəyərinin təxminən 21-22%-ni təşkil edərək, bütün elmi-tədqiqat, marketinq, infrastruktur təminatı və digər fəaliyyətləri əhatə edir.

Beynəlxalq praktikada klassik kənd təsərrüfatı siyasəti alətləri kimi vergilərdən, müxtəlif stimullaşdırma vasitələrindən geniş istifadə olunur. Hansı alətin seçilməsindən asılı olmayaraq siyasət

alətinin tətbiqi 4 əsas tələbi nəzərə almalıdır: siyasət “vektoru” arzuolunan nəticəyə mümkün qədər yaxın olmalı; konkret hədəf qrupuna “bağlanılmalı”; bazar davranışlarını nəzərə almalı; konkret siyasət alətindən istifadə edəcək idarəetmə səviyyəsi (mərkəzi hökumət, yerliözüidarə) dəqiq müyyən olunmalıdır.

Beynəlxalq təcrübədə kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi ilə əlaqədar dövlət subsidiyalarının tərkibində xüsusi çəkisinə görə ən çox qiymətlərin dəstəklənməsi fərqlənir. Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi aşağıdakıları əhatə edir:

- yuxarı, aşağı və dövlət tərəfindən dəstəklənən şərti qiymətlərin müəyyən edilməsi;

- bazara əmtəə müdaxiləsi və arzuolunan qiymətlərin dəstəklənməsi məqsədilə, tez xarabolmayan məhsulları almaq.

Beynəlxalq təcrübədə aqrar-sənaye kompleksinin dəstəklənməsi çərçivəsində iki növ qiymət mövcuddur:

- orta və aşağı səviyyəli xərcləri ilə səciyyələnən fermalarda geniş təkrar istehsalı özünü maliyyələşdirmək üçün gəlir səviyyəsinə zəmanət verən məqsədli qiymətlər (zəmanətli qiymətlər). Bazar qiymətləri yuxarı, aşağı və ya məqsədli qiymətlər səviyyəsində ola bilər. İlin sonunda fermerlərə bazar qiymətilə məqsədli qiymət arasındakı fərq ödənilir. Burada əsas zərurət geniş təkrar istehsal zamanı özünü maliyyələşdirməyə imkan verən məqsədli qiymətlər səviyyəsinin müəyyən edilməsidir;

- bazar qiymətləri girov qiymətlərindən aşağı olduğu halda, fermerin bütün məhsulunu girov qoyduğu girov qiymətlər.

Avropa ölkələrində məqsədli qiymətlər elə təyin edilir ki, bu qiymətlər fermerlərin gəlirliliyini tam təmin edə bilər. Məsələn, Finlandiyada məqsədli qiymətlər yaxşı və pis regionlara görə təyin edilir. Burada ixracyönümlü məhsullara dotasiya verilir.

Ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Avropada fermer qiymətləri 14.7%-dən 35.8%-dək, o cümlədən bitkiçilik məhsulları üzrə 8.5%-dən 47%-dək, heyvandarlıq məhsulları üzrə isə 20%-dən 28.5%-dək yüksəlmişdir.

Bu ölkələrdə qiymətlərin dinamikası aşağıdakı istiqamətlərdə operativ olaraq izlənilir:

- istehsal vasitələrinin qiyməti;
- kənd təsərrüfatında xərclər və gəlirlər;
- son məhsula qiymətlər;
- aqrar-sənaye xidmətləri.

Avropa İttifaqı (Aİ) ölkələrində subsidiya fermerlər tərəfindən istehsal olunan məhsulların dəyərinin 45-50%-ni, Yaponiya və Finlandiyada isə 70%-ni təşkil edir.

ABŞ-ın kənd təsərrüfatında məhsul vahidinə verilən subsidiyaların həcmi bütün digər sahələr verilən subsidiyalardan 30% çoxdur. ABŞ-da aqrar-sənaye kompleksinə verilən dəstək bütün büdcənin 4.8%-ni təşkil edir.

Ümumiyyətlə, Aİ-yə daxil olan bütün ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarına zəmanətli qiymətlər mexanizmi fəaliyyət göstərir.

Avropada kənd təsərrüfatı üzrə ümumi Avropa siyasəti vardır ki, hər bir ölkə aşağıdakı istiqamətlərdə onun maliyyələşdirilməsində iştirak edə bilər:

- keyfiyyət üzrə tədbirlər;
- baytar nəzarəti;
- yeni texnikanın tətbiqi;
- təbiətin mühafizəsi;
- problemləli ərazilərin stimullaşdırılması;
- xırda təsərrüfatların minimal gəlir səviyyəsinin təminatı.

Bu ölkələrdə aqrar-sənaye kompleksi üzrə siyasətin əsas istiqamətləri belədir:

- satış bazarlarının təşkili;
- fermer gəlirlərinin dəstəklənməsi;
- artıq məhsulun reallaşdırılması.

Bu ölkələrdə “tədqiqatlar və işləmələr” kimi büdcə proqramlarının həyata keçirilməsinə orta hesabla aqrar büdcənin 10-30%-i xərclənilir. Kənd təsərrüfatı istehsalının modernləşdirilməsinə aqrar büdcənin təxminən 1/3 hissəsi xərclənilir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, geniş təkrar istehsal nəzərə alınmaqla, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının gəlirliliyini təmin etmək üçün aşağıdakılar zəruridir:

- hər il üçün məqsədli qiymətlər təyin edilməli və bazar qiymətləri ilə məqsədli qiymətlər arasındakı fərq hər ilin sonunda büdcə hesabına geniş təkrar istehsalın özünü maliyyələşdirilməsi nəzərə alınmaqla, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirlilik səviyyəsini saxlamaq məqsədilə onlara ödənilməlidir;

- girov qiymətlərin təyin edilməsi. Bazar qiymətlərinin sonradan artması şərtilə dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının girov qiymətlərlə alınması;

İnkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi sisteminin təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir. Bu sistemdə həmişə üç əsas tərkib elementi iştirak edir:

- birinci element - kənd təsərrüfatı istehsalının dəstəklənməsinə yönəli subsidiyalar. Bu subsidiyalar birbaşa və dolaylı subsidiyalardan ibarətdir. Birbaşa subsidiyalar hər hektar əkin sahəsinə və ya hər vahid məhsula görə verilir. Dolaylı subsidiyalar isə kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı bir sıra xərclərin ödənilməsinə özündə birləşdirir. (kreditə görə faiz stavkaları, mineral gübrələrin alınması, yanacaq-sürtgü materiallarının alınması, toxumun alınması, nəqliyyat xərcləri). Bura eyni zamanda məsləhət, elmi - tədqiqat xidmətləri kimi böyük xərc tələb edən işlər də aiddir;

- ikinci element - ixtisaslaşdırılmış mərkəzlərin və onların kompleks inkişafı üçün fondların yaradılmasını özündə birləşdirən kənd yaşayış məskənlərinin dəstəklənməsidir;

- üçüncü element - ən mühüm element kimi subsidiya və subsidiyanın monitorinqinin aparılması, habelə pərakəndə ticarət qiymətləri, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalçılarının qiymətləri və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymətləri arasındakı nisbətə nəzarətə götürülməsidir. Bu nəzarət satınalma qiymətlərinin uzun zaman sabit qalmasına, kənd təsərrüfatı məhsullarının geniş təkrar istehsalında özünü maliyyələşdirməni tə-

min etməklə fermerlərin gəlirlilik səviyyəsini saxlamağa real xidmət etməlidir.

Polşada aqrar sektora ciddi maliyyə dəstəyi mövcuddur. Kənd inkişafı strategiyası çərçivəsində Avropa İttifaqının (Aİ) müvafiq fondları ölkəyə davamlı maliyyə yardımı göstərir. Lakin ölkədaxili mənbələr kənd təsərrüfatının başlıca maliyyə mənbəyi hesab olunur. Polşanın Kənd Təsərrüfatının modernləşdirilməsi Agentliyi Avropanın aqrar sektora maliyyə yardımı göstərən ən nəhəng strukturlarından hesab olunur.

Polşada kənd təsərrüfatı sığortası da yaxşı təşkil olunub. Qüvvədə olan qanunvericiliyə görə, hökumət həm bitkiçilik məhsullarının, həm də heyvanların sığortalanması ilə bağlı sığorta tariflərinin 50%-dən az olmayan hissəsini dövlət büdcəsi hesabına ödəyir. Ölkədə fermerlərə böyük həcmli subsidiyalar ayrılır. 2009-cu ildə Polşa fermerləri 3,3 milyard dollar birbaşa maliyyə yardımı əldə ediblər. Həmin subsidiyaların bir hissəsi əkilən və ya becərilən sahənin ölçüsünə, yerdə qalan hissəsi isə əldə olunmuş məhsula görə ödənilir. Məsələn, moruq və qarağat istehsalçılarına hər hektara görə, 400 avro, pomidor istehsalçılarına hər ton məhsula görə 39,35 avro, uzunmüddətli əkinlərə görə, hər ha üzrə çəkilən xərcin 50%-i məbləğində subsidiya ödənilir. Heyvandarlıqla, şəkər çuğunduru və tütün istehsalı ilə məşğul olanlar üçün də subsidiyanın ödənilməsinə dair ayrıca sxem mövcuddur.

Almaniyada kənd təsərrüfatı haqqında qanun vardır və burada aqrar siyasətin əsasları, habelə onun həyata keçirilməsi üçün konkret siyasi vasitələr, ticarətin tənzimlənməsi, kredit siyasəti, qiymət siyasəti təsbit edilmişdir.

Macarıstanda zəmanətli qiymətlər təyin edilir ki, həmin qiymətlər üzrə dövlət ərzaq məhsullarını tədarük edir.

İngiltərədə aqrar sənaye kompleksi üçün böyük xidmətlər nəzərdə tutulur:

- servis;
- marketing;
- məsləhət;

- kənar menecment;
- ixtisaslı menecment hazırlığı.

Fransa kənd təsərrüfatı siyasəti demək olar ki, Aİ-də həyata keçirilən vahid KT siyasətindən (CAP) ibarətdir. Bu siyasətin hədəfləri Roma müqaviləsinin 39-cu bəndində sadalanıb:

- texniki tərəqqi və istehsal faktorlarının, xüsusilə də əməyin, optimal istifadəsi yolu ilə məhsuldarlığın artırılması;
- birliyin kənd əhalisi üçün ədalətli həyat standartlarının təmin edilməsi;
- bazarın stabilləşdirilməsi;
- yerli təchizatların mövcudluğunu təmin etmək;
- istehlakçıları məqsədəuyğun qiymətləri olan ərzaqla təchiz etmək.

Bu ölkədə ərzaq kompleksi üzrə sahələrarası əlaqələri koordinasiya edən orqan kimi kənd təsərrüfatı və qida Sənayesinin inkişafı üzrə istiqamətverici və koordinasiyaedici Ali Şura vardır. Şuraya aşağıdakı nümayəndələr daxildir: maliyyə nazirliyi, sənaye nazirliyi, kənd təsərrüfatı nazirliyi, emal sferaları, ərzaq satışı sferaları, aqrar-sənaye kompleksi sferaları. Şuranın səlahiyyətinə daxildir: taxıl, süd məhsulları, şəkər, yağlı bitkilər. Şura, kənd təsərrüfatı palatası və həmkarlar ittifaqları sistemi kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi və fermerlərin gəlirlərinə aid məsələlər üzrə ərzaq qiymətləri barədə hökumətlə danışıqlar aparır və razılaşmalar əldə edir.

Burada yerli istehsal “təmin edilmiş (qarantiyalı) qiymətlər” sistemi vasitəsi ilə, ixrac isə ixrac subsidiyaları ilə stimullaşdırılır, idxal isə tarif sistemi ilə məhdudlaşdırılır. CAP sistemi aşağıdakı mexanizmlər vasitəsi ilə icra edilir:

- idxal tarifləri Aİ-yə gətirilən xüsusi məhsullara tətbiq edilir. İdxal tarifi Aİ çərçivəsində həmin məhsullara arzu olunan qiymətin maksimum səviyyəsinə uyğun olaraq (“hədəf qiyməti”) seçilir. Eyni zamanda, zəruri hallarda ixrac subsidiyaları tətbiq edilir;

- daxili bazara intervensiyalar mexanizmi zamanı “təmin edilmiş qiymət” meyar kimi istifadə olunur. Daxili bazarda qiymət

mət səviyyəsi beynəlxalq qiymətlə müqayisədə düşəndə Aİ bazardan həmin məhsul alışı artırır və yerli qiymət artır;

- yerli istehsalı artırmaq üçün həmçinin ən vacib məhsullara subsidiyalar tətbiq edilir və beləliklə, stabil daxili təchizatçıların olması təşviq edilir;

- istehsalın həddən artıq artımının və nəticədə qiymətin qeyri-stabilliyinin qarşısını almaq üçün istehsal kvotaları və “sonraya (ehtiyata) saxlanılan (ödəmələr)” ('set-aside' payments) mexanizmlərindən istifadə olunur.

Latviya Aİ-nə üzv olandan sonra aqrar siyasəti yeni dönəmə uyğunlaşdırmaq üçün ciddi təşəbbüslər irəli sürdü. Ümumilikdə, bu sahədə əsas fəaliyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Latviyada KT-nin və kənd ərazilərinin inkişafını təmin etmək, həmçinin kənd ərazilərində yaşayan əhalinin həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə, dövlət (Aİ-nin dəstəyindən əlavə olaraq) bu istiqamətlərə milli subsidiyalar ayırır. “KT və kənd ərazilərinin inkişafı haqqında” qanunun (maddə 5, paraqraf 2) tələblərinə görə, dövlətin ayırdığı subsidiyalar ən azı dövlət büdcəsinin xərclərinin 2,5%-ni təşkil etməlidir. Bundan başqa, Latviya dövləti zərurət olduqda aqrar sahəyə əlavə subsidiyalar da təqdim edir. Maraqlıdır ki, Latviyada dövlət dəstəyi tədbirləri Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin fəaliyyət Strategiyası əsasında müəyyən edilir və bu sənəd fermerlər və qeyri-hökumət təşkilatları ilə məsləhətləşmələr əsasında hazırlanır (“Agriculture and Rural Area of Latvia”, 2008). Bu maliyyələşmə əsas 8 hədəfə nail olunmasına yönləndirilir: iqtisadi cəhətdən stabil, ətraf mühitə zərərsiz inkişaf; aqrar sahədə məşğul olanlara bərabər iqtisadi və sosial rifah imkanlarının təmin edilməsi; milli vacibliyi olan genetik resursların saxlanması, KT-da, meşəçilikdə, balıqçılıqda və kənd ərazilərində təhsilin və informasiyanın təşviqi; kənd ərazilərində biznes kooperasiyasının təşviqi; aqrar sektorda sahəvi risklərin azaldılması və s.

Subsidiyalar bu ölkədə əsas 12 fəaliyyətə yönəldilir, konkret sahələrin maliyyələşməsi (maldarlıq, taxılçılıq və s.) və dai-

mi hədəflər, o cümlədən meliorasiya (subsidiyalaşma büdcəsinin 4,8% bu istiqamətə xərclənir), investisiya qoyuluşları (33,6%), KT-da elm, təhsil və informasiyanın yayılması (8,9%);

- Bazar təşviqi proqramları. Latviya Dövlət KT İqtisadçıları İnstitutu və “Marketing Şurası” tərəfindən KT və ərzaq məhsulları bazarlarının təşviqi proqramının tətbiqi ölkədə 2001-ci ildən başlayaraq planlaşdırılırdı. 2007-ci ildən etibarən proqram tətbiq edilməyə başlandı, burada məqsəd milli istehsal üçün yeni satış bazarlarının axtarılması və beləliklə ixracın artırılması idi;

- kənd ərazilərində işləyən sahibkarlar üçün ssuda təminatlarının verilməsi. Latviyada hələ 1997-ci ildən Dövlət mülkiyyətində olan “Kənd ərazilərinin inkişafı Fondu” SC fəaliyyət göstərir. Qurum kənd ərazilərində fəaliyyət göstərən sahibkarların banklardan qısa və uzunmüddətli ssudalar ala bilməsi üçün onlara təminatlar verməklə məşğuldur. Fondan başqa, Latviya təminat Agentliyi fəaliyyət göstərir ki, bu da ssuda təminatlarını ancaq aqrar sahə ilə məhdudlaşdırmır;

- kooperativlərə və qeyri-hökumət təşkilatlarına dəstək. Kooperativin əsas vəzifəsi yerli səviyyədə və Aİ-də öz üzvlərinin istehsal etdikləri məhsulların təbliğatının aparılması və yeni satış bazarlarının axtarılması, həmçinin üzvlərin rəqabət qabiliyyətinin və rifahının yüksəldilməsidir. Aqrar sahədə siyasət qərarlarının qəbul edilməsi prosesinə kənd ərazilərinin və fermer assosiasiyalarının və qurumlarının cəlb edilməsinin təşviqi və ictimai institutlar arasında informasiya mübadiləsi məqsədi ilə Latviyada hökumət aqrar sahədə QHT-lər üzrə geniş iş aparır.

Rusiyada hökumətin aqrar siyasəti hərtərəfli işlənmiş qanunvericilik bazasına və genişmiqyaslı və məqsədli proqramlaşdırmaya əsaslanır.

Aqrar-sənaye kompleksinə dəstək üzrə dünyanın inkişaf etmiş bəzi qabaqcıl ölkələrində həyata keçirilən əsas tədbirləri aşağıdakı kimi icmal etmək olar.

ABŞ-da “fermerlərin gəlirlərinin stabilləşdirilməsi” proqramı mövcuddur ki, həmin proqramın həyata keçirilməsinə aq-

rar-sənaye kompleksi üzrə büdcə vəsaitinin 50%-ə qədəri xərclənir. Proqrama aşağıdakılar daxildir:

- “Məhsulun sığortalanması”;
- “Kənd təsərrüfatı krediti”;
- “Qiymətlərin dəstəklənməsi üzrə dövlət proqramı”.

Braziliyada əgər əvvəllər bir siyasət olaraq iqtisadiyyatı ixrac hesabına artırmaq hədəf olaraq ortaya qoyulurdusa, son beş ildə, makroiqtisadi artım üçün “yanacaq” kimi tələbin aktivliyinin stimullaşdırılması istifadə olunmağa başlayıb (United States Department of Agriculture, 2009). Hazırda Braziliyada tətbiq edilmiş KT siyasəti dünyada uğurlu nəticələr vermiş modellərdən biri hesab olunur. Bu model ölkədə tətbiq edilən idxalın əvəz edilməsi siyasətindən imtina (80-ci illərin sonunda), “Cənubi Amerika Bazarı”nın (MERCOSUL, 1991) yaradılması və hər bir idarəetmə səviyyəsində liberallaşma (ÜTT-nin yaradılması ilə yekunlaşan 1994-cü ildə keçirilmiş Uruqvay Raun-dunun nəticəsində) kimi mərhələlərdən keçib.

Braziliyada aqrar siyasətin əsas alətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- federal hökumətin aqrar sahəyə istehsal üçün ayırdığı kreditlər;
- KT istehsalçılarına birbaşa subsidiyaların təqdim edilməsi;
- fermerlərə borc problemini həll etmək üçün dəstək;
- Minimum Qiymət Proqramı;
- KT subyektlərinin marketinq və investisiya fəaliyyətinə dəstək;
- torpaqların bərpası;
- KT sahəsində kadr hazırlığı, təhsil səviyyəsinin artırılması ilə bağlı aparılan işlər.

İsrail. Müxtəlif tədqiqatlarda qeyd olunur ki, İsrail dövləti istehsalın aparıcı amillərinin (torpaq, su və xarici işçi qüvvəsi) tənzimlənməsində dərinədən iştirak edir və KT-na göstərilən dövlət dəstəyinin cari mexanizmi vergiödəyiciləri üçün çox baha başa gəlməyə başlayır.

Bu ölkədə aqrar siyasətin əsas alətləri kimi aşağıdakı yanaşmalardan istifadə olunur:

- Ciddi dövlət dəstəyi sistemi (“qiymət dəstəyi”, subsidiyalaşma, güzəştli su təchizatı);
- Gömrük-tarif tənzimlənməsi vasitəsi ilə daxili bazarın müdafiəsi;
- KT malları bazarının hökumət tərəfindən tənzim edilən kooperativlər tərəfindən idarəedilməsindən istifadə;
- KT subyektləri üçün geniş informasiya-məsləhət xidmətlərinin pulsuz təqdim edilməsi;
- aqrar sektor subyektləri üçün geniş informasiya-marketing dəstəyi.

Yaponiyada KT siyasətinin prioritetləri müəyyən edilərkən iki yanaşmanın kəsişmə nöqtələri əsas götürülür: istehlakçıların maraqları və istehsalçıların maraqları. Bu mənada ölkənin Kənd Təsərrüfatı, Meşəçilik və Balıqçılıq Nazirliyinin 2010-cu ilin martında qəbul edilmiş “Ərzaq, KT və Kənd əraziləri üzrə Baş Planı”-nin əsas məqamlarına dair bəyanatına görə hökumətin vəzifələri sırasında istehlakçıların yerli istehsal məhsullarına inamının təmin edilməsi, fermerlərin yerli tələbata uyğun istehsalı, KT ilə ərzaq sənayesi arasında daha sıx əlaqələr vacib görülür. Göstərilən Planda hökumət “ərzaq həlqəsi”nin (food chain) hər bir mərhələsi üzrə yeni siyasət tədbirləri nəzərdə tutur. Stabil ərzaq təminatı üçün, o cümlədən, xüsusən də, fermerlərin gəlir səviyyəsinin təmin edilməsi məqsədi ilə pilot formada **“birbaşa ödənişlər” sisteminin** tətbiqi. Burada hədəf mövcud KT torpaqlarının real ehtiyaclara uyğun olan məhsulların (buğda, soya, düyü, yem və s.) əkini üçün istifadə edilməsi, eyni zamanda, kənd ərazilərinə dəstək məqsədi ilə ilkin, ikinci dərəcəli və son emal sənayeləri arasında əməkdaşlığın təmin edilməsi.

Yaponiya aqrar siyasətini fərqləndirən digər cəhət odur ki, burada KT-da çalışan və çalışmaq istəyi olan hər bir fokus qrupu üçün dəstək tədbirləri proqram formasında icra edilir (“Annual Report on Food, Agriculture and Rural Areas in Japan”, 2009):

- aqrar sahədə işgüzar fəaliyyət üzrə bilik və bacarıqlar əldə etmək istəyənlər üçün trening proqramlarının təşkili, torpaq və KT avadanlığının əldə edilməsinə dəstək, tələb olunan ilkin kapital üzrə dəstək və s.;

- KT korporasiyalarında işləmək istəyənlər üçün aqrar sahədə məşğulluğun (karyera yüksəlişi) təşviqi (informasiya və fərdi məsləhətlərin təqdim edilməsi, işlə təmin olunmaya dəstək üçün işəgötürənlərlə görüşlərin təşkili, prefekturalar tərəfindən həyata keçirilən kadr hazırlığı və s.).

Bundan başqa Yaponiyada KT siyasəti aqrar fəaliyyətin demək olar ki, hər bir mərhələsini əhatə edən alətlər vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu mənada “qida zəncirinin” həlqələrini əhatə edən “ən yaxşı KT təcrübələri” (GAP) proqramını göstərmək olar. Yapon hökumətinin bu proqramının məqsədi daxili bazarı ərzaqla stabil təmin etməkdir, və fəaliyyət dörd mərhələdə reallaşdırılır: (a) planlaşdırma (KT istehsalının bu və ya digər seqmentlərində təftiş işlərinin 71 qanunvericilik, təlimat və bələdçilər vasitəsi ilə qurulması), (b) yerinə yetirmə (planlaşdırılmış təftiş işlərinin fermer təsərrüfatlarında yerinə yetirilməsi və hesabatların hazırlanması), (c) yoxlama (hesabatları təhlil edərək, təkmilləşdirilməyə ehtiyac duyulan sahələrin müəyyən edilməsi), (d) fəaliyyət (təcrübənin icmal edilməsi və zəruri addımların atılması).

Avstraliyada tətbiq edilən “Xüsusi vəziyyətlər” (“Exceptional circumstances”) proqramını OECD mütəxəssisləri ən yaxşı təcrübələrdən hesab edirlər. Bu proqram fermer təsərrüfatlarının uzun müddətdə mövcudluğunu qorumaq üçün xüsusi hadisələr zamanı onlara qısamüddətli (24 aya qədər) dəstəyin təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Dəstək məbləğləri üzrə məhdudiyətlər nəzərdə tutulan bu proqram ancaq nadir hallarda (20-25 ildən bir) baş verən və fermer təsərrüfatının fəaliyyətinə (gəlirlərinə) ciddi, uzunmüddətli (12 ay) zərər vuran hadisələri əhatə edir. Həmçinin bu hadisə normal risk-menecment sistemindən kənar qalan bir hal olmalıdır. Əgər fermer təsərrüfatının qarşılaşdığı hadisə bu tələblərə cavab verirsə, onda yerli qurumlar zəruri mə-

lumatları əlavə edərək ərizə formalarını Federal Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə təqdim edirlər və sənədlər qiymətləndirildikdən sonra son qərarı verən Milli Kənd Ərazilərinin Məsləhət Şurasına (NRAC) ötürülür. Lazımı hallarda qiymətləndirmələr üçün ekspertlər cəlb edilir. Bu kanal üzrə dəstək almaq üçün fermerin gəlirinin ən azı 50% KT-da formalaşmalıdır və əmək fəaliyyətinin ən azı 75%-i bu sahənin payına düşməlidir. Eyni zamanda, seçim meyarları kimi müəssisənin KT və qeyri-KT aktivlərinin dəyəri də müəyyən olunub. Ölkədə fermerlər üçün digər dəstək proqramları da tətbiq edilir.

Kanadada həyata keçirilən “Kənd təsərrüfatında gəlirlərin sabitləşdirilməsi proqramının (CAIS) məqsədi bütün fermerlərin mədaxillərində olan itkiləri kompensasiya etməklə illik gəlir səviyyələrinin stabilləşdirilməsidir. Proqram çərçivəsində, istehsalçılar müəyyən haqq ödəməklə mədaxillərində mümkün azalmalardan özlərini sığorta edirlər və bu zaman əsas kimi əvvəlki dövrlərdə fermerin orta gəlir səviyyəsi, yəni “istinad məbləği” götürülür. Burada istinad edilən gəlir səviyyəsi maliyyə ilində fərdi istehsalçıların son beş ildə mümkün mədaxil və xərclərdən istifadə etməklə formalaşdırılır. Dəqiq meyarlara əsasən təyin edilən kompensasiyalar istehsalçılara ilin əvvəlində Federal və yerli (Provinsial) hökumətlər tərəfindən təqdim edilir. Proqram çərçivəsində fermerlər gəlirlərində itkilərdən asılı olaraq vəsaitləri dörd sıra (tranşlarla) alırlar. Lakin burada dövlət kompensasiyaları “istinad mədaxilinin” 70%-dən çox ola bilməz. Eyni zamanda, bir müraciət edənə il ərzində 3 million Kanada dollarından artıq məbləğin verilməsinə icazə verilmir (“Effective Targeting of Agricultural Policies”, 2007).

Fikrimizcə, yuxarıda şərh olunan nəzəri-metodoloji ümumiləşmələr və özünü doğrultmuş beynəlxalq təcrübələrdə istifadə olunan mexanizmlər, yerli şəraitin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatında subsidiyalasdırma prosesinin təkmilləşdirilməsi zamanı nəzəri-metodoloji və konseptual əsaslar kimi istifadə oluna bilər.

Kənd təsərrüfatında dövlət tənzimlənməsini daha kompleks şəkildə əks etdirən göstəricilər İstehsalçıya və İstehlakçıya subsidiya ekvivalentidir (the producer and consumer subsidy equivalents).

İstehsalçıya subsidiya ekvivalenti PSE aşağıdakı kimi hesablanır:

$$PSE_i = \frac{P^m_i + (S_{n_j} - T_{n_j}) - P^D_i * ER_n}{P^D_i * ER_n}$$

Burada:

P^m_i - məhsulların istehsalçı qiymətləri;

P^D_i - məhsulların dünya qiyməti;

ER_n - nominal valyuta məzənnəsi;

S_{n_j} - istehsal faktorlarına tətbiq olunan subsidiya;

T_{n_j} - istehsal faktorlarına tətbiq olunan vergilər.

Bu düstur istehsalçıların dünya qiymətlərinə münasibətdə xalis aşkar və qeyri-aşkar gəlirlərini müəyyən edir.

$$PSE_i = \frac{P^m_i + (S_{n_j} - T_{n_j}) - P^m_i}{P^m_i}$$

Burada:

P^m_i - məhsulların istehsalçı qiymətləri;

S_{n_j} - istehsal faktorlarına tətbiq olunan subsidiya;

T_{n_j} - istehsal faktorlarına tətbiq olunan vergilər.

Yuxarıdakı düstur isə istehsalçı qiymətlərə münasibətdə onların gəlirlərini müəyyən edir. Əgər PSE-nin birinci düsturla hesablanmış qiyməti ikinci düsturla hesablanmış qiymətindən böyükdürsə, onda *i* məhsulunun istehsalına stimül vardır.

İstehsalçılara subsidiya ekvivalenti dövlət siyasəti nəticəsində əmtəə istehsalçılarına transfertlərin aqrekat ölçüsü hesab edilir. Bu göstərici həm birbaşa, həm də dolay yolla gəlirlərin

təkrar bölüşdürülməsi yolu ilə kənd təsərrüfatına yönələn bütün dövlət vəsaitlərini nəzərə alır.

İstehlakçıya subsidiya ekvivalenti PSE aşağıdakı kimi hesablanır:

$$CSE_i = \frac{P^D_i * ER_n - (P^P_i + T_{n_j})}{P^P_i}$$

Burada:

P^P_i - məhsulların istehsalçı qiymətləri;

P^D_i - məhsulların dünya qiyməti;

ER_n - nominal valyuta məzənnəsi;

T_{n_j} - istehsal faktorlarına tətbiq olunan vergilər.

$$CSE_i = \frac{P^D_i * ER_n - (P^P_i + T_{n_j})}{P^D_i * ER_n}$$

Burada:

P^P_i - məhsulların istehsalçı qiymətləri;

P^D_i - məhsulların dünya qiyməti;

ER_n - nominal valyuta məzənnəsi;

T_{n_j} - istehsal faktorlarına tətbiq olunan vergilər.

Əgər CSE-nin birinci və ikinci düsturla hesablanmış qiymətləri müsbətdirsə, deməli onda i məhsulunun istehlakına stimula vardır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının dəstəklənməsi səviyyəsinin ümumiləşdirici göstəricilərinin qiymətləndirilməsinin nəticələri aşağıdakı kimi olmuşdur:

Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalından alınan məhsullar üzrə anoloji mühakimələr yürütmək üçün cədvəl 1-də göstərilmiş məlumatlardan istifadə edilə bilər.

**Kənd təsərrüfatı istehsalının dəstəklənməsi səviyyəsinin
qiymətləndirilməsinin ümumiləşdirici göstəriciləri**

Məhsulun adı	Məhsul kodu	Effektiv subsidiya əmsali	İstehsalçıya subsidiya ekvivalenti dünya qiyməti nəzərə alınmaqla	İstehsalçıya subsidiya ekvivalenti daxili qiymətlə	İstehlakçıya subsidiya ekvivalenti yerli qiymətlə nisbətə	İstehlakçıya subsidiya ekvivalenti dünya qiymətinə nisbətə
Buğda	10011000	88,577	43,191	-0,990	-0,304	-1,922
Arpa	10030010	140,385	75,946	-1,187	-0,578	-3,270
Qarğıdalı	10051000	14,854	9,391	-0,889	-0,149	-1,760
Çuğundur	12091900	0,012	-0,988	-0,084	175,238	-1,000
Pambıq	14042000	2,154	0,534	-0,097	13,024	-0,978
Günəbaxan	12060010	43,085	26,756	-1,092	-0,172	-1,920
Süfrə üzümü	08061000	49,006	26,454	-1,088	-0,799	-5,926
Texniki üzüm	08062000	22,692	16,733	-1,088	-0,689	-4,248
Kartof	07019000	169,559	31,475	-2,520	-0,885	-20,922
Kələm	07049000	11,791	9,227	-1,037	-0,675	-4,038
Xiyar	07070000	16,298	13,468	-1,404	-0,731	-6,036
Pomidor	07020000	18,118	14,239	-1,324	-0,787	-6,987
Soğan	07031010	33,544	20,547	-0,978	-0,824	-6,190
Badımcan	07093000	13,831	9,000	-1,114	-0,599	-3,444
Bibər	09041200	11,209	5,164	-1,042	-0,350	-2,086
Çuğundur mətbəx	12129100	10,415	7,954	-1,022	-0,574	-3,238
Qarpız	08071100	3,931	2,771	-0,971	-0,046	-1,965
Yemiş	08071990	11,359	8,601	-1,010	-0,546	-3,052
Yerkökü	07061000	13,356	8,804	-1,134	-0,572	-3,317

Cədvəl 1-in davamı

Turp	07061000	5,448	4,037	-0,946	-0,204	-2,103
Göyərtilər	07039000	-29,171	149,577	-1,014	-0,973	-33,054
Alma	08081000	14,287	10,955	-0,930	-0,545	-2,881
Armut	08082019	89,362	34,901	-0,930	-0,842	-6,332
Nar	08109090	39,668	19,873	-0,930	-0,754	-4,333
Xurma	08041000	3,148	2,060	-0,930	0,078	-1,826
Ərik	08091000	69,414	22,940	-0,930	-0,775	-4,525
Şaftalı	08093000	153,892	34,514	-0,930	-0,829	-5,712
Gavalı	08094000	13,025	9,218	-0,930	-0,309	-2,131
Gilas	081210	214,568	33,207	-0,930	-0,807	-5,030
Gilənar	08092000	-145,932	72,512	-0,930	-0,858	-6,165
I ton I kateqoriya qoyun əti	02042200	-7,379	-20,977	3,828	-6,680	-6,977
I kateqoriya qoyunun xam piyi	15020010	0,061	-0,848	-2,083	5,462	-1,228
qoyun yunu	15051000	21,144	17,520	-1,130	-0,946	-21,777
quş əti	16023290	-0,135	0,879	-0,036	-0,468	-0,641
taxıl məhsullarının unu	11010000	0,823	-0,408	-0,844	-0,419	-1,732
taxıl məhsulları kəpəyi	230230	-0,646	-1,932	0,939	-1,965	-0,871
raf yağ	151620	-0,028	-0,448	0,298	-0,268	-0,379
çiyid cecəsi	520299	0,040	-0,940	0,040	13,421	-0,953
çiyid qabığı	520299	0,024	-0,951	0,015	17,084	-0,962
Çiyid	12072000	0,117	-0,916	-0,072	10,953	-0,953
Mahlıç	52029100	-0,042	2,911	-0,072	-0,744	1,224
Tiftik	14042000	0,012	-0,974	-0,072	38,091	-0,986
yumurta	04070021	0,387	-0,879	-0,036	7,244	-0,977
inkubator cücəsi	01051110	0,003	-0,988	-0,230	85,136	-0,994
bal	04090000	8,775	7,684	-7,410	-0,885	-64,853
qoyun dərisi	410229	0,221	-0,782	-1,533	0,430	-1,739
I ton I kateqoriya mal əti dana əti	02012000	-0,732	-8,058	8,561	-8,889	-0,783
mal dərisi	410150	0,033	-0,910	-0,389	9,208	-0,976

Tədqiqatın nəticələrinə əsaslanaraq bu qənaətə gəlmək olar ki, hazırda Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatında subsidiyalaşdırma prosesinin səmərəliliyi aşağıdır. Bunun əsas səbəbləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar: subsidiyaların nəticəyə görə deyil, əkin sahəsinin kəmiyyət ölçüsünə görə verilməsi; subsidiyaların müəyyən edilməsi zamanı torpaqların məhsuldarlığı, suvarılma imkanları və s. bu kimi obyektiv şərtlərin müxtəlifliyinin nəzərə alınmaması və lazımi səviyyədə əsaslandırılmaması; birbaşa və dolayı subsidiya tədbirlərinin yetərincə əlaqələndirilməməsi; bu sahədə müəyyən neqativ halların yaranmasına imkan verən “əl yerləri”nin mövcudluğu və s.

Ümumiyyətlə isə, araşdırmalar [3; 5] göstərir ki, açıq iqtisadi sistem şəraitində ölkənin aqrar siyasəti, o cümlədən subsidiyalaşdırma siyasəti aşağıdakı hədəflərə kompleks şəkildə nail olunmasını nəzərdə tutmaqla formalaşdırılmalı və həyata keçirilməlidir:

- ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahəsində mövcud olan potensialın konkret şəraitin imkanları daxilində səmərəli istifadə olunması və bu potensialın davamlı olaraq gücləndirilməsi;

- ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarına (onların emalı məhsulları da daxil olmaqla) daxili tələbatın daha dolğun ödənilməsi, xüsusilə də ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahələrinin inkişafının kənd yerlərində yaşayan əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, o cümlədən onların gəlir əldə etmə imkanlarının artırılmasının əsas vasitələrindən biri olmasının təmin edilməsi;

- ölkənin dünya aqrar bazarında faydalı mal mübadiləsini təmin edə biləcək aqrar istehsal sahələrinin inkişafına üstünlük verilməsi;

- kənd təsərrüfatı istehsalının ekoloji tarazlığın pozulmasına göstərə biləcəyi mənfi təsirlərin tənzimlənməsi.

Tədqiqat nəticələrinə istinad edərək, ölkədə kənd təsərrüfatında subsidiyalaşdırma prosesinin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən

onun səmərəliliyinin və şəffaflığının artırılması, bu sahədə nəzarətin gücləndirilməsi üçün aşağıdakı siyasət tədbirlərinin həyata keçirilməsi məqsəduyğun hesab edilə bilər.

1. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına subsidiyaların istiqamətlər üzrə ümumi həcmnin hər bir təbii iqtisadi rayonun, istehsal şəraitinin və məhsulun xüsusiyyətləri, istehsal ediləcək məhsulun həcmi və subsidiyalaşdırmanın səmərəli olacağı ehtimalının əvvəlcədən müəyyən olunmuş səviyyədə aşağı olmaması nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməsi. Konkret məhsul növləri üzrə dövlət yardımı normalarını istehsalın həcmi stimullaşdırmaq məqsədilə, bilavasitə istehsalın həcm vahidlərinə əsaslanan konkret meyarlarla müəyyənləşdirmək olar. Bu zaman kənd təsərrüfatı sahələri üzrə aşağıdakı amilləri nəzərə almaq lazımdır. **Bitkiçilik məhsulları üzrə:** (təbii iqtisadi zonaların (rayonların) xüsusiyyətləri, torpaq örtüyünün aqrokimyəvi səciyyəsi, intensiv əkinçilik sisteminin, əkin dövriyyələrinin aqrotexniki əsasları, daxili bazarda kənd təsərrüfatının bitkiçilik məhsullarına daxili tələb və təklifin həcmi, bitkiçilik məhsullarının rəqabətqabiliyyətliyi, bitkiçilik məhsullarının istehsalının ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi baxımından əhəmiyyəti). **Heyvandarlıq məhsulları üzrə** (təbii-iqtisadi zonaların (rayonların) xüsusiyyətləri, qaramal naxırlarının tərkibi və cinslərinin vəziyyəti, qaramalın artırılmasının zootexniki əsasları, qaramalın bəslənməsinin, saxlanması və yemlənməsinin əsasları, damazlıq işinin elmi əsasları, daxili bazarda kənd təsərrüfatı sektorunun heyvandarlıq məhsullarına daxili tələb və təklifinin həcmi, heyvandarlıq məhsullarının rəqabətqabiliyyətliyi, heyvandarlıq məhsullarının istehsalının ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi baxımından əhəmiyyəti);

2. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına dövlət yardımının verilməsi şərtlərini bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları üzrə aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar: **Bitkiçilik məhsulları üzrə:** (istehsal olunan məhsul ölkənin təbii-iqtisadi, torpaq örtüyü xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq təbii minimum məhsuldarlığından yüksək olması, əkin dövriyyəsi və rotasiya dövrünə, yəni

əkin sahələrinin quruluşuna uyğun olaraq müəyyən ərazinin tarlalarında illər üzrə bitkilərin növbələnməsi, torpağın buna müvafiq olaraq becərilməsi və gübrələnməsi sisteminə əməl edilməsi, əkin dövriyyələrinin işlənmə qaydalarına və prinsiplərinə əməl edilməsi, torpağın əsas becərilmə qaydalarına (üzləmə, şum, dondurma şumu) əməl edilməsi, torpağın səpin qabağı becərmə qaydalarına (kultivasiya, malalama, vərdənələmə, sıxlaşdırma) əməl edilməsi, herikləmə qaydalarına əməl edilməsi, torpağın becərilmə aqrotexnikasına (şumun vaxtı, şumun dərinliyi, şumun hamarlılığı, şumun kəltənliliyi, şumun kələ-kötürlülüüyü və s.) əməl edilməsi, torpağın keyfiyyətinin əkilən məhsulun xüsusiyyətinə uyğunluğunun təmin edilməsi, intensiv əkinçilik sisteminin tətbiqi məqsədilə gübrələrdən (üzvi, mineral, üzvi mineral, bakterial, yaşıl) istifadə edilməsi, alaqalara qarşı ənənəvi və kimyəvi mübarizə aparılması, xəstəlik və zərər vericilərdən mühafizə tədbirləri həyata keçirilməsi, suvarma rejiminə (suvarma normaları, suvarma vaxtları və vegetasiya suvarmaları) əməl edilməsi, yüksək keyfiyyətli və məhsuldarlıqlı toxumların istifadəsi və səpin normalarına ciddi əməl edilməsi, keyfiyyət standartlarına müvafiq məhsul istehsal edilməsi, məhsulun qeyri-dövlət sektoruna aid sığorta təşkilatları tərəfindən sığortalanması. **Heyvandarlıq məhsulları üzrə:** (heyvandarlıq təsərrüfatlarının məhsuldarlıq-damazlıq keyfiyyətini (bonitirə olunması) təsdiq edən kitablər, zootexniki hesabatlar (heyvanların nömrələnməsi), heyvanların yetişdirilmə (təmizlikdə yetişdirilmə, çarpazlaşdırma) sxeminin mövcudluğu, ibtidai istehsalat-zootexniki hesabatın mövcudluğu (südüün hesabatını, doğulmuş buzov, quzu, yazılmasını, onların böyüməsinin və inkişafının hesabatını, inəklərin cütləşmə və doğum jurnallarının (yerli orqanlarında qeydiyyatdan keçməklə) aparılması, cins üçün damazlıq kitablərinin (yerli orqanlarında qeydiyyatdan keçməklə) aparılması, yemləmə üçün seçilmiş yem rasionları və onların yem vahidlərilə ifadəsi, keyfiyyət standartlarına müvafiq məhsul istehsal etmək, məhsulun qeyri-dövlət sektoruna aid sığorta təşkilatları tərəfindən sığortalanması).

Bu şərtlərə dövlət yardımı almaq istəyən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların fəaliyyətinə nəzarət edilərkən nəzərə alınması;

3. Kənd təsərrüfatında subsidiyalaşdırma prosesinin təkmilləşdirilməsi zamanı həm birbaşa, həm də dolayı subsidiyalaşdırma tədbirlərinin əlaqələndirilmiş şəkildə bir paket halında tətbiqi daha məqsədəuyğun olar. Birbaşa subsidiyalaşdırma tədbirləri aşağıdakı istiqamətlərdə aparıla bilər:

- ✓ kənd təsərrüfatı istehsalçıların gəlirlərinin dəstəklənməsi;
- ✓ kompensasiya ödənişləri;
- ✓ təbii fəlakətdən dəyən zərər üzrə ödənişlər;
- ✓ istehsalın yenidən qurulması ilə əlaqədar ödənişlər;

Dolayı subsidiyalaşdırma tədbirləri isə aşağıdakı istiqamətlərdə aparıla bilər:

✓ ərzaq bazarına qiymət müdaxiləsi (kənd təsərrüfatı məhsullarına daxili qiymətin dəstəklənməsi, kvota və tariflərin təyin edilməsi, ərzağın idxal və ixracına vergilərin təyin edilməsi, istehsal və məhsul vergiləri üzrə güzəştlər);

✓ kənd təsərrüfatı istehsalçıların xərclərinin kompensasiyası (gübrə, zərərli kimyəvi maddələr, yemlərin alınmasına subsidiyalar, əmlakın sığortalanması üzrə ödənişə subsidiyalar, əldə edilmiş kreditlərə görə faiz ödənişlərinə güzəştlər);

✓ bazarın inkişafına kömək (bazar proqramlarının işlənilməsi və həyata keçirilməsi, məhsulun saxlanması subsidiyalar, aqrar-sənaye məhsulunun bütün həlqələrinin nəql edilməsinə subsidiyalar);

✓ istehsal infrastrukturunun inkişafına kömək (istehsal müəssisələrinin tikintisinə kömək, torpaqların irriqasiyasına və rekultivasiyasına subsidiyalar, fermer birliklərinin yaradılmasına kömək);

Bu zaman ölkəmiz üçün daha əhəmiyyətli tədbirlər kimi aşağıdakılar təklif edilir:

- istehsalçıların gəlirlərinin dəstəklənməsi məqsədilə ərzaq təhlükəsizliyi baxımından strateji əhəmiyyətə malik məhsullar üçün zəmanətli qiymətlərin tətbiq edilməsi. Belə qiymətlərin tətbiqi

növbəti ildə bazar qiymətlərinin əvvəlki ildən aşağı olduğu şəraitdə istehsalçıların məhsullarının zamanətli qiymətlərlə alınması yolu ilə onların mənfəətliliyi təmin edilə bilər. Bu qiymətlərin tərtibi eyni zamanda istehsalın subsidiyalaşdırılmasının onun nəticələrindən asılılığını təmin etmiş olar;

- ölkə üzrə hər il üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının və kənd təsərrüfatında istifadə edilən sənaye məhsullarının qiymət indekslərinin artım sürəti arasındakı bərabərliyi təmin etmək üçün paritet qiymət indeksinin hesablanması təşkili və paritetin pozulduğu zaman istehsalının nəticələrinə görə istehsalçılara onların mənfəətliliyinin təmin edilməsi məqsədilə kompensasiyanın verilməsinin təmin edilməsi;

- ölkə üzrə kənd təsərrüfatının torpaq vergisindən başqa digər vergilərdən azad edilməsi barədə tətbiq edilən vergi güzəştləri siyasətində dəyişiklik etmək və əlavə dəyər vergisindən azad etmənin əlavə dəyər vergisinə sıfır dərəcə ilə cəlb etmə ilə əvəz edilməsi. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ƏDV-yə sıfır dərəcə ilə cəlb edilməsi onlara imkan verəcəkdir ki, vergi güzəştlərindən daha çox yaralansınlar. Çünki kənd təsərrüfatı istehsalçıları xammal və materialları, müxtəlif xidmətləri əldə etdikləri zaman malgöndərlərə ödədikləri ƏDV məbləğini əvəzləşdirə biləcəklər. Kənd təsərrüfatında 2011-ci ildə aralıq istehlak üçün istifadə edilən məhsul və xidmətlərə görə mal göndərlərə ödənilmiş ƏDV ümumi buraxılışın cəmi 7%-ni təşkil edir. Bu da təxminən 340 milyon manat təşkil edir. Belə bir məbləğin kənd təsərrüfatı istehsalçılarına güzəşt edilməsi daha səmərəli olar. Çünki, birincisi, belə vergi güzəşti istehsalın nəticələrinə görə verilmiş olar. İkincisi, vergi yolu ilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi sadəcə vergi toplamaq deyil, həm də güclü nəzarət deməkdir. Üçüncüsü, belə vergi güzəştindən kiçik fermerlər deyil, daha böyük kənd təsərrüfatı müəssisələri istifadə edə bilər. Bu da iri təsərrüfatların yaradılmasına stimulyaratmış olacaqdır;

- subsidiyalaşdırmanın daha effektiv olması üçün onun tətbiqi nəticəsində yaranacaq təklifin səmərəli tələblə qarşılınması çox

vacib məsələdir. Tədqiqat göstərir ki, hələki ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbi əhalinin gəlirləri və əhalinin artan sayı təmin edə bilər. Lakin bu proses uzunmüddətli davam edə bilməz, çünki əhalinin gəlirlərinin artımının müəyyən səviyyəsində bu tələb stabilləşəcəkdir. Əlavə məhsul təklifi səmərəli tələblə təmin edilməyəcəkdir. Odur ki, kənd təsərrüfatı məhsullarına əlavə tələb kimi emal müəssisələrinin tələbi yaranmalıdır. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsulları tez xarab olan məhsullar olduğundan onların vaxtında emalı vacib məsələdir. Belə emal müəssisələrinin yaradılması kənd təsərrüfatının kompleks inkişafına şərait yaratmaqla bərabər, böyük miqdarda resurslardan səmərəli istifadə imkanı yaradır. Məsələn, qara malın kompleks emalı nəticəsində 88 növ müxtəlif məhsullar alınır. Lakin ölkəmizdə belə müəssisələr çox azdır. Eyni fikri yem kompleksinə də aid etmək olar. Heyvandarlığın yemə olan tələbatı belə komplekslərin yaradılması ilə təmin edilə bilər. Bu komplekslər, eyni zamanda, kənd təsərrüfatı məhsullarına əlavə tələb yaradır. Odur ki, bu istiqamətdə həyata keçirilən investisiyaların təşviqi və subsidiyalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir;

- bazar strukturunun təkmilləşdirilməsi subsidiya effektindən istehsalçıların yararlanmasına kömək edir. Bu xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü və satışı sahəsindəki problemlərin həllinə daha çox kömək edərdi. Kənd təsərrüfatı azad rəqabətin ən çox mövcud olduğu sahədir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı və tədarük zəncirində isə problemlər mövcuddur. Bu problem məhsulun saxlanması və onun geniş təkrar istehsalı təmin edən zəmanətli qiymətlə satıla bilinməsidir. Belə bir bazar infrastrukturunu Kənd təsərrüfatı məhsulları birjası oynaya bilər. Ölkəmizdə belə birjanın fəaliyyəti üçün bütün maddi-texniki və təşkilati potensial vardır. Birjalarda fəaliyyətinin maddi-texniki əsasını anbarlar təşkil edir. Son 2 ildə regionlarda 14 soyuducu anbar tikilib, 10 anbarın tikintisi isə davam edir. Belə anbarların tikintisinə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondundan güzəştli kredit almış “Yurd El” MMC Hacıqabulda (tutumu 2 min ton), “Zəhmət-Ruzi” MMC Abşeron ra-

yonunda (tutumu 7 min ton), “Delta Qrup C.O.” MMC Sumqayıt şəhərində (tutumu 4 min ton), “Sultan-O” MMC Şabranda, “Ələddin Fermer” MMC Salyanda (tutumu 5 min), “Paralel” MMC Göyçayda (tutumu 2 min ton) “Meqas” MMC Şəmkirdə (1000 ton), “Zəm-Zəm” MMC Qubada (tutumu 4 min ton), fiziki şəxs Xədicə Zülbalayeva Qubada (tutumu 5 min ton), “Aqrolayn” MMC Qusarda (tutumu 4 min ton), fiziki şəxs Vasif Verdiyev Xaçmaz rayonunda (tutumu 2 min ton), fiziki şəxs Rövşən Şərifov yenə də Xaçmazda (tutumu 4 min ton) anoloji müəssisələr yaradıblar. Soyuducu anbarların hamısı İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu (SKMF) vasitəsilə ayrılan güzəştli kreditlər hesabına inşa olunur. Bu anbarların təyinatı yalnız məhsulların saxlanması ilə bağlı olmamalıdır. Birjalar yaratmaq vasitəsilə bu anbarlardan tələb və təklif problemini həll etməkdə səmərəli istifadə edilməlidir. Anbarların olmaması səbəbindən çəkilən əlavə xərclər kənd təsərrüfatı məhsullarının rentabelliğini sifirə endirə bilər. Müvafiq istehsal ehtiyatları yarada bilməyən emal müəssisələri isə istehsalın ritmik olmamasına görə uzunmüddətli müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirə bilmir. Birjalar fermerlərə və ticarətçilərə məhsulu sonradan göndərmək şərtləri ilə müqavilə bağlamağa imkan yarada bilər. Əvvəlcədən bağlanmış müqavilələr ticarətçiləri həmin məhsulları satmaqları müştərilərlə də müqavilə bağlamalarına məcbur edir. Bununla da onlar kənd təsərrüfatı məhsullarına qiyməti və onların alıcılarını özləri üçün qarantlaşdırırlar. Məhsulun keyfiyyəti, göndərilmə müddəti nöqtəyi-nəzərindən belə müqavilələr standartlaşdırıla bilər. Müqavilələrin formalaşdırılması birtipli müqavilə formaları və şərtləri ilə nizama salına bilər. Bir sözlə, kənd təsərrüfatı məhsulları birjasının yaranması kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətini sabitləşdirərək onların istehsalçılarının kəskin mövsümi qiymət dəyişikliklərindən qoruya bilər.

5. Subsidialaşdırmanın effektivini artırmaq üçün bu proseslə əlaqədar bütün informasiyaların toplanmasını, sistemləşdirilməsini, emalını, təhlilini və qiymətləndirilməsini, müvafiq icmallar, hesabatlar və tövsiyələr hazırlanmasını və bunları müxtəlif forma-

larda maraqlı tərəflərin istifadəsinə təqdim etməsini həyata keçirə bilən informasiya və monitoring sisteminin yaradılmasına da ehtiyac duyulur. Belə ki, bu məsələ ilə bağlı normativ hüquqi əsaslar olsa da hələki subsidiyalaşdırmanın bütün istiqamətlərini əhatə edən informasiya qıtlığı qalmaqdadır (bu tədqiqat çərçivəsində də bu çətinlik özünü büruzə vermişdi). İnformasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə edərək subsidiyalaşdırılan bütün fiziki və hüquqi şəxslər və həmin şəxslər üzrə subsidiyalaşma obyektləri barədə elektron məlumatların əldə edilməsi imkanlarından istifadə etmək zamanı çatmışdır. Xüsusilə müxtəlif dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi çərçivəsində subsidiyalaşdırma kimi çıxış edən tədbirlər barədə ümumiləşmiş məlumatların əldə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər.

6. Subsidiyalaşdırmanı təkcə iqtisadi şərtlərlə əsaslandırmaq kifayət deyildir. Ölkənin kənd məskənləri xalqımızın dil zənginliyini, adət-ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini yaşadan dayaqlardır. İqtisadi inkişafın meyilinə müvafiq olaraq kənd əhalisinin sayı getdikcə azalmağa başlayır. Bu da kəndlərin boşalmasına gətirib çıxarır. Bu proses ağır sosial-iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarır. Kəndlərin boşalması tarixən formalaşmış əkinçilik və heyvandarlıq vərdişlərinin itirilməsi deməkdir. Ənənəvi məhsulların istehsalı sahəsində tarixən qazanılmış vərdişlərin bərpası yönündə subsidiyalaşdırma kəndə məşğulluğun təmin edilməsi və kənd həyatının canlanmasına kömək edə bilər. Kənd təsərrüfatının tarixən inkişaf etmiş ənənəvi sahələri dedikdə əsrlər boyu davam etmiş məşğuliyyət sahəsi kimi formalaşmış və böyük əkinçilik və maldarlıq təcrübəsi qazanılmış sahələr başa düşülür. Nəzərə alınsa ki, meyvə və tərəvəzin əsas hissəsi şəxsi həyatı təsərrüfatlardan tədarük edilir, onda kənd əhalisinin kəndə bağlılığının iqtisadi stimullaşdırılması sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsinin əhəmiyyəti bir daha aydın olar.

4. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin, o cümlədən, xarici hüquqi və fiziki şəxslərin istehsal etdikləri məhsullara dövlət dəstəyinin istiqamətlərinin, şərtlərinin, formalarının, verilməsi mexanizminin və ondan təyinatı

üzrə istifadə olunmasına nəzarətin təkmilləşdirilməsi və bu sahədə şəffaflığın artırılması məqsədilə aşağıdakılar tövsiyə edilir:

- dövlət vəsaitinin səmərəli, habelə təyinatı üzrə sərf edilməsinə nəzarətin gücləndirilməsi;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına dövlət yardımının konkret istiqamətləri və verilməsi müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının xüsusiyyətindən asılı olaraq təsərrüfat ilinin başlanmasına üç ay qalmış elan edilməsi (elanı kütləvi informasiya vasitələri ilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına çatdırmaq. Elan edildikdən sonra KİV-də dövlət yardımının istiqamətləri üzrə müraciət formasından başlamış onun istifadə qaydaları, təyinatı üzrə istifadəsi də əhatə olunmaqla bütün məsələlərin ətraflı izah edilməsi);

- dövlət yardımı almaq istəyən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına dövlət yardımının verilməsi şərtləri ilə tanış olduqdan sonra, müvafiq orqanlarında qeydiyyatı (elektron) alınması (Vergi Ödəyicisinin Eyniləşdirmə Nömrəsi, Torpaq mülkiyyətçisi və ya icarədar olması barədə sənəd, Əkinçilik və heyvandarlıq sahəsində praktik təcrübənin olmasını təsdiq edən yerli statistika orqanında təsdiq edilməklə istehsal fəaliyyəti barədə son bir ilin hesabatı, Bank rekvizitləri);

- müraciətlərin hər il sentyabr ayının 1-dən axırınadək qəbul edilməsi. Məhsullar üzrə hazırlanmış təkliflərə baxışın bir ay ərzində həyata keçirilməsi, yəni oktyabr ayında başa çatdırılaraq, dövlət yardımı alacaq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının siyahısının dekabr ayının 1-dən dövlət orqanlarına verilməsi;

- yerli orqanlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına dövlət yardımının verilməsi istiqamətləri, amilləri və şərtləri nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət yardımının verilməsi barədə onlarla müqavilələrin bağlanması;

- qeydiyyatı düşmüş kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına istehsal edəcəkləri məhsul növlərinə görə amillər və şərt-

lər nəzərə alınmaqla, veriləcək dövlət yardımının konkret həcmi-
nin onlara bildirilməsi;

- hesabat ili başa çatdıqdan sonra istehsalın nəticələrinə görə dövlət yardımının verilməsinə başlanması (bundan ötəri kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları növbəti il üçün **hesabatlarını**, habelə vergi orqanlarında təsdiq olunmuş vergi bəyannamələrini təqdim etməlidirlər. Statistik hesabatlardakı istehsalın həcmi və xərclərin vergi bəyannamələrindəki dövrüyyəyə uyğun olması diqqətdə saxlanılmalıdır);

- şərtlərə əməl olunduğu təqdirdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının bank hesablarına köçürmələrin həyata keçirilməsi;

- yüksək nəticələr əldə etmiş təsərrüfatların təcrübələrinin ümumiləşdirilməsi məqsədilə həmin təsərrüfatlarda əlavə tədqiqat aparmaq üçün xüsusi baxışlar keçirilməsi;

- təbii fəlakət və qarşısıalınmaz hadisələrə görə sığortalananın həyata keçirilməsi və bu səbəbdən dövlət yardımının alınmasına əsassız şəratinin yaranmasının qarşısının alınması;

- subsidiyaların verilməsi üzrə formalaşdırılan komissiyalara vətəndaş cəmiyyəti üzvlərinin, müstəqil ekspertlərin cəlb edilməsi. Tədqiqatlar göstərir ki, əkin sahələrinin, eləcə də strateji və staretji olmayan məhsul istehsalının qiymətləndirilməsində neqativ hallara rast gəlinir. Komissiyaların tərkibinə vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələrinin salınması bu sahədə şəffaflığın artmasına yardım edə bilər.

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına dövlət yardımının təyinatı üzrə istifadəsinə nəzarəti həyata keçirmək məqsədilə bağlanmış müqavilə predmetinə monitorinqlərin, səyyar yoxlamaların və xronometrajların tətbiq edilməsi;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına dövlət yardımının problemlərin həllinə nail olunduğu zaman dayandırılması;

- qeydiyyatda düşmüş kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının məhsulları tələb edilən göstəriciləri uyğun gəlmədikdə dövlət yardımı verilməsindən imtina edilməsi;

- nəzarət zamanı müqavilə öhdəliklərinin pozulması aşkar edildikdə dövlət yardımı verilməsindən imtina edilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının 2006-cı ildə Məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansı. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi.

2. “Azərbaycanın daxili resurs dəyərinin təhlili yekun hesabat”. Kemoniks internetsnl. Vüqar əhmədov və Tohida Rəşidovanın köməkliyi ilə Dr. J. Dörk Straykerin (Dirck Stryker) təqdimatı 18 mart 2009-cu il Özəl Sektorun Rəqabətliliyinin Gücləndirilməsi Proqramı USAİD Əsas Müqavilə AID-112-C-08-00002.

3. “Azərbaycanda kənd təsərrüfatı üzrə dövlət tənzimlənməsi sahəsində mövcud vəziyyətin təhlili və onun Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün tövsiyələrin hazırlanması” tədqiqat layihəsi üzrə yekun hesabat. Yerli İqtisadi İnkişaf Mərkəzi, BAKI – 2006.

4. Azərbaycan iqtisadiyyatının cari və potensial üstünlüklərinin müqayisəli üstünlüklərinin tədqiqi. İqtisadi İslahatlar Elmi tədqiqat İnstitutu, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyi və BMT-nin İnkişaf Proqramının birgə həyata keçirdiyi Milli məşğulluq strategiyası çərçivəsində hazırlanmış layihə. Bakı-2004.

5. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı sektorunun rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemləri” İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və BMT-nin İnkişaf Proqramının birgə layihəsi çərçivəsində İqtisadi İslahatlar Elmi tədqiqat İnstitutunda həyata keçirilmiş tədqiqat layihəsi üzrə yekun hesabat. 2009-cu il.

6. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.

[www. Taxes.gov.az](http://www.Taxes.gov.az)

7. Ədalət Muradov “Azərbaycan və ÜTT: Xidmətlər” Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi.

8 İqor İ. Kavass “ÜTT-yə üzvolma: Prosedur, tələblər və maliyyətlər” Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi.

9. S.H.Abdullayev, G.F.Dadaşeva və C.Ə.Feyzullayev “Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət sahəsində qanunvericiliyinin təhlili” Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi.

10. Vaqif Rüstəmov. “Azərbaycan və ÜTT: Tariflər”. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin “ÜTT-yə üzv olma” nəşrlərin seriyasından. Bakı, Səda nəşriyyatı, 2007, 72 səh.

11.”Azərbaycanda beynəlxalq standartların tətbiqi sahəsində mövcud vəziyyət” Tədqiqat qrupu Qlobal İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi.

12.”Azərbaycan və Dünya Ticarət Təşkilatı” Tədqiqat qrupu İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzi və MİTMAM.

13. “Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyünün yoxsulların həyatına təsiri” Tədqiqat qrupu «Trend» Analitik İnformasiya Agentliyi.

14.“Ümumdünya Ticarət Təşkilatı” Broşura AZPROMO.

15.“ÜTT haqda 10 anlaşılmazlıq” Broşura AZPROMO.

16.“ÜTT ticarət sisteminin 10 müsbət cəhəti” Broşura AZPROMO.

17. “Ümumdünya Ticarət Təşkilatı terminlərinin izahlı lüğəti” Vaqif Rüstəmov, Faiq Camalov, Rəşad Dayıyev. Yerli İqtisadi İnkişaf Mərkəzi.

18. “Hökumət subsidiyalarının uçotu və dövlət yardımı haqqında məlumatın açıqlanması” üzrə kommersiya təşkilatları üçün 17 Nəli milli məhasibat uçotu standartının tətbiqi üzrə şərtlər və tövsiyələr” Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2009-cu il 13 yanvar tarixli İ-08 nomrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir.

19. СИСТЕМА НАЦИОНАЛЬНЫХ СЧЕТОВ 2008. Европейская комиссия, Международный валютный фонд, Организация экономического сотрудничества и развития, Организация Объединенных Наций, Всемирный банк. Настоящая публикация переведена на русский язык специалистами Межгосударственного статистического комитета Содружества Независимых Государств и Института финансово-экономического мониторинга Окончательная редакция осуществ-

лена специалистами Межгосударственного статистического комитета Содружества Независимых Государств и кафедры статистики Московского государственного университета имени В.Ломоносова.

20. Методологические исследования Серия F, № 85 Руководство по национальным счетам Национальные счета: практический вводный курс.

21. Studies in Methods Series F, No. 74 Handbook of National Accounting handbook of input-output table compilation and analysis United Nations New York, 1999.

22. Methodologies for Measuring Agricultural Price Intervention Effects SWP394 World Bank Staff Working Paper No. 394 June 1980.

23. Manual financial and economic analysis of development projects, Luxembourg, European Communities, 1997.

24. The policy analysis matrix for agricultural development Eric A. Monke Scott R. Pearson 1989 Outreach Program.

25. Линдерт П. Х. Экономика мирохозяйственных связей. Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1992.

26. Кэмпбелл Р. Макконнелл, Стэнли Л. Брю Экономика: принципы, проблемы и политика : в 2 т. : пер. с англ.- Баку: Азербайджан, 1992. – 404.

27. Кэмпбелл Р. Макконнелл, Стэнли Л. Брю Экономика: принципы, проблемы и политика : в 2 т. : пер. с англ. – Баку : Азербайджан, 1992. - 400 с.

28. “История экономических учений.”
lib4all.ru/base/ B2355/B2355Part37-182.php

29. Gardner Bruce. The Economics of Agricultural Policies. NY: Macmillan Publishing Company, 1987.

30. Адам Смит. “Исследование о природе и причинах богатства народов.”

31. Давид Рикардо “Начало политической экономии и налогового обложения”. <http://e2000.kyiv.org>

32. П.Х.Линдерт «Экономика миро-хозяйственных связей» Москва издательская группа «Прогресс» универс 1992.
33. Портер, Майкл, Э. “Конкуренция”.: Пер. с англ. -М.: Издательский дом "Вильямс", 2005.-608 с.
33. Канторович Л.В. “Экономический расчет наилучшего использования ресурсов.” М.: Изд-во АН СССР, 1960. С. 102.
34. Маркс К. «Капитал» (в 4-х книгах)
http://mirknig.com/knigi/nauka_ucheba/1181458052-karl-marks-kapital-v-4-h-knigah.html
35. Назаренко В.И., Папцов А.Г. Государственное регулирование сельского хозяйства в странах с развитой экономикой. М.: Информагробизнес, 1996. - 352 с.
36. Vagif Rustamov, Rashad Bakhshaliyev, Firdovsi Muttalimov. Aid for Trade Needs Assessment – Azerbaijan. Trade and Human Development. UNDP Regional Centre for Europe and the CIS, 2010, 208 p.
37. “Hökumətin aqrar siyasətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi üzrə tədqiqat”ın hesabatı. “İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım” İctimai Birliyi, Bakı, 2011.

AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNİN İNNOVASİYA YÖNÜMLÜ İNKİŞAFINDA ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Samirə ABASOVA, i.e.n., dos.

GİRİŞ

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan sənayesinin innovasiya yönümlü inkişafında rolu böyükdür. Bu məqalədə statistik-analitik məlumatlara əsaslanan innovasiya yönümlü inkişafın əsas mərhələləri göstərilmiş, həmin mərhələlərin uğurlu gedişatında ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu yüksək qiymətləndirilmişdir.

1. İnnovasiya yönümlü iqtisadiyyat cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi kimi

Məhsuldar qüvvələrin və elmi nailiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri istehsal münasibətləri və onları tənzimləyən qanunlarla sıx bağlıdır. Texnoloji tərəqqi və elmi nailiyyətlərin son nəticəsi cəmiyyətin rifahına gətirib çıxarır. Yeni texnika və texnologiyaların yaradılması sosial tələbdən doğsa da, sonradan sosial dəyişikliklərin təqibinə məruz qalaraq yeni cəmiyyətin qurulmasına təkan verir. Bu nöqtəyi-nəzərdən istehsala yönələn istənilən yeniliklər daha sonra cəmiyyətdə gedən proseslərə inikas edir və cəmiyyətin də dəyişməsinə, yüksək texnologiyanın, həmçinin istehsalın tələb və təkliflərinə uyğunlaşaraq yeni bəşəri dəyərlərin yaradılmasına gətirib çıxarır.

İnnovativ inkişafın qanunauyğunluqları – bir məhsul nəslinin həyat dövrünün azalması, məhsul çeşidinin tezliklə genişlənməsi, rəqabətin güclənməsi, elmi araşdırmalar və texnoloji inkişafın bahalaşması, militarist yönümlü innovasiyaların üstünlük əldə etməsi, intellektual potensialın tam istifadə olunması müxtəlif dərəcədə inkişaf etmiş ölkələrin hər birində özünü büruzə verir.

Innovasiyalar həm yeni məhsullar yaratmaqla insanların daim artan tələbatlarını ödəyirlər, həm də yeni məhsulların istehsalı üçün yeni texnologiyaların yaradılmasına təsir göstərirlər. Yeni texnologiyalar isə öz növbəsində istehsal prosesinin təkmilləşdirilməsinə gətirib çıxarır, fiziki əməyin əqli əmək ilə əvəz olunması sayəsində ictimai inkişaf daim artır və daha yeni səviyyədə davam edir.

Innovasiyalar və cəmiyyət arasında əlaqə və əks əlaqə mövcuddur. İstehsalda tətbiq olunan texnoloji dəyişiklik cəmiyyətdə mövcud olan məhsuldar qüvvələrin inkişafına, ümumbəşəri rifahın artımına, həyat keyfiyyətinin yüksəlməsinə, təhsil səviyyəsinin artmasına, mədəni dəyərlərin təmizliyinə təsir edir və bu da öz növbəsində innovasiya potensialının artmasına səbəb olur. Cəmiyyətdə innovasiya potensialının artması nəticəsində sosial sfera yüksək inkişaf səviyyəsinə qalxa bilir və cəmiyyətin bütün sferalarına təsir edən texnoloji dəyişikliklər insanların yeniliyə həvəsli olmasını şərtləndirir, insan yaradıcılığının əsaslı dəyişməsinə müəyyən edir. İnsanlar da öz növbəsində istehsalçı kimi çıxış edərək yüksək texnologiyalara həvəs göstərir və mühəndis ideyasının tətbiqinə maliyyə, vaxt və bütün qüvvələrini sərf edirlər, həmçinin bazar iqtisadiyyatında öz yeni təklifləri ilə çıxış edirlər. Dəyişikliklərə və yeniliklərə aid bütün proseslər uzun tarixi inkişaf boyu davam edir və etməkdədir. Belə proses yeni enerji, yeni texnologiyalar, yeni təbii ehtiyatlar və onları əvəz edən süni ehtiyatların biri o birini dəyişdirmə tələblərini cəmiyyət qarşısında qoyur və istəklərinə nail olurlar.

2. Azərbaycan sənayesinin innovasiya yönümlü inkişafında ümummillə lider Heydər Əliyevin rolu

Son 20 il ərzində aşağı səviyyəyə düşmüş milli iqtisadiyyatımızın istehsal və elmi potensialının artımı və dünya bazarı iqtisadi sistemində qovuşması müstəqil Azərbaycanın iqtisadi dirçəlişi ilə əlaqədardır.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanın innovasiya yönümlü inkişafı 2 mərhələdən ibarətdir. Şərti olaraq onları

belə adlandırmaq olar: 1) Azərbaycan sənayesinin differensasiya tipinə uyğun genişlənməsini nəzərə alan innovasiyalı inkişaf (1969-1982-ci illər) və 2) Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına qovuşmasını təmin edən innovasiya-investisiya yönümlü inkişaf (1993-2003-cü illər).

Cədvəl 1

Sənaye sahələrində istehsal dəzgahlarının modernləşdirilməsi (ədədlə)

	1971-1975		1976-1980	
	Cəmi:	Orta hesabla bir ildə	Cəmi:	Orta hesabla bir ildə
İstehsal dəzgahlarının modernləşdirilməsi, cəmi	10334	2067	12493	2499
O cümlədən, sənaye sahələri üzrə: Maşınqayırma və metal emalı	627	126	685	137

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan sənayesinin differensasiya tipinə uyğun genişlənməsini nəzərə alan innovasiyalı inkişaf dövründə milli sənayemiz nəinki neft hasilatı və emalı, metallurgiya və maşınqayırma sənaye sahələrinin inkişafına nail olmuş, eləcə də bu dövrdə ölkəmizdə elmtutumlu sənaye sahələri inkişaf etmişdir. Onlara cihazqayırma, dəzgahqayırma, elektotexnika, məişət elektronikasası istehsalı, xüsusi avtomobillərin istehsalı sahələri, aqrosənaye kompleksləri və istehsal birlikləri kimi təşkiilmə formalarının yaradılması, yeni idarəçilik üsullarının tətbiqi aiddir.

Yalnız 1971-1980-ci illər ərzində maşınqayırma sənayesində 184 növ yeni tip maşın, mexanizm, dəzgah, aparat və cihaz yaradılmış, sənaye məhsulu nomenklaturasının 650-dən artıq növü tətbiq olunmuş, neft hasilatı sənayesində fontan armaturasının yeni növü, mədən avadanlığının kompleksi, tullantıların qabağını alan qurğular, energetika yönümlü maşınqayırma, cihazqayırma, elektrotexnika və dəzgahqayırma, eləcə də yüngül və yeyinti sənaye sahələri yaradılmışdır.

Cədvəl 2**Azərbaycan SSR sənayesində baş vermiş struktur dəyişiklər (1975-ci il qiymətləri ilə, %)**

	1970	1975	1980
Ümumi sənaye sahələri O cümlədən:	100	100	100
Maşınqayırma və metal emalı	11,0	12,7	16,3

Sənayenin təşkili üzrə innovasiyalara diqqət yetirsək görərik ki, bu illər ərzində dəzgahların modernləşdirilməsi, sənayenin predmet-sahə ixtisaslaşması, xüsusilə maşınqayırma sənayesində ixtisaslaşdırma üzrə tədbirlər həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda kontakt qaynaq texnologiyası həyata keçirilmiş, onların tam və yarıavtomatlaşdırılmış formaları sənaye sahələrində tətbiq olunmuşdur. Həmin illərdə, həmçinin, neft maşınqayırma sənayesində neft və qazın hasil və istismar olunması üçün avadanlığın istehsalına başlanmışdır.

Cədvəl 3**İnnovasiyaların yaradılması və tətbiqi**

	1971-1975		1976-1980		1981-1982	
	Cəmi:	Orta hesabla 1 ildə	Cəmi:	Orta hesabla 1 ildə	Cəmi:	Orta hesabla 1 ildə
Yeni tipli nümunəvi maşın, dəzgah, aparat, cihazlar, materiallar yaradılmışdır	167	33	222	44	39	17
Əsas maşınqayırma məhsulları növlərinin öyrənilməsi və seriya buraxılışına başlanması	354	71	384	77	65	32
Sənaye müəssisələrində istehsal dəzgahlarının modernləşdirilməsi (ədədlə)	10334	2067	12493	2499	2375	1187

Yeni xammal və materiallardan istifadə etmə kimi innovasiya sahəsində 1971-1980-ci illərdə ölkə resurslarına müraciət edilmişdir. Amma həmin dövr ərzində təbii resurslardan istifa-

dətmə ekstensiv üsullar vasitəsilə həyata keçirilmişdir və istehsal olunan dəzgahlar və aparatlar daha çox metal tutumuna malik olmuşlar.

Cədvəl 4

Sənaye sahələri üzrə əmək məhsuldarlığının inkişaf sürəti (1970=100%)

	1975	1980
Bütövlükdə sənaye üzrə	134	172
Maşınqayırma və metal emalı	143	220

Cədvəldən görüldüyü kimi H.Əliyevin 1970-1982-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi dövrdə sənayedə əsas iqtisadi göstərici olan əmək məhsuldarlığı artmış, sənayenin elmtutumlu sahəsi olan maşınqayırma sənayesində isə bu rəqəm 2 dəfədən çox olmuşdur. Cədvəl 5-dən görüldüyü kimi 1970-1982-ci illər ərzində Azərbaycanda məcmu ictimai məhsul, milli gəlir, ümum sənaye məhsulunun, əsas istehsal vasitələri və xalq istehlakı məhsullarının istehsalının xüsusi çəkisi təxminən 2 dəfə artmışdır, əsas istehsal fondları yenilənmiş və əsaslı vəsait qoyuluşlarının həcmi çoxalmışdır.

Sənaye üzrə aparılan yeni fəaliyyət tədbirlərinə gəldikdə isə deyə bilərik ki, həmin illərdə istehsal sahələrində 20 mindən artıq rasionallaşdırılmış təkliflər həyata keçirilmiş, sənayedə əməyin mühafizəsi tədbirləri yaradılmışdır.

Cədvəl 5

Azərbaycan Respublikasının beşilliklər üzrə iqtisadi inkişaf sürəti (orta hesabla bir ildə, %)

	IX beşillik - 1971-75	X beşillik - 1976-80	XI beşillik - 1981-82
Məcmu ictimai məhsul	10,3	15,1	19,1
Milli gəlir istehsalı	4,5	6,6	8,5
Ümumsənaye məhsulu	5,9	8,9	11,4
Əsas istehsal vasitələrinin istehsalı	4,5	6,7	8,6
Xalq istehlakı məhsulları istehsalı	1,4	2,2	2,8
Əsaslı vəsait qoyuluşları	1,3	1,8	2,3
Əsas istehsal fondları işə salınmışdır	1,1	1,6	1,9

Yeni bazarlara çıxış sahəsində həmin illərdə neft maşınqayırma zavodlarının məhsulları nəinki SSRİ, eləcə də qardaş sosialist ölkələrin avadanlıqlara olan təminatını ödəyirdi, eləcə də Yaxın Şərq və Latın Amerikasına ölkələrinə ixrac olunurdu.

Nəzərə alsaq ki, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr möhkəm iqtisadi sistem üzərində qurulur, onda xarici ticarət və iqtisadi əlaqələrdə hüquqi bazanın təmini, maliyyə vəsaitlərinin sərbəst axını və yüksək texnologiyaların əsasını təşkil edən əsas fondların təzələnməsinə yönələn sərmayənin cəlb edilməsi xüsusi diqqət mərkəzində olur. Bu zaman dünya bazarına rəqabətə davamlı və yüksək texniki səviyyəyə uyğun məhsul ixracatında dövlət mühüm tənzimləyici rol oynayır.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanın innovasiya yönümlü inkişafının ikinci mərhələsi 1993-2003-cü illəri əhatə edir. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına qovuşmasını təmin edən innovasiya-investisiya yönümlü inkişafın əsas əlamətlərinə nəzər yetirək.

Innovasiyalarla bağlı dəyişikliklər həm təkamül, dinamik cəhətləri kompleks və ya çoxaspektli halda görməyə, həm də onu sistemli halda milli iqtisadiyyatla əlaqələndirməyə, yeni ideyaların maddiləşməsi qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmağa imkan verir.

Bəzi ədəbiyyatlarda innovasiyaya «innovasiya-nəticə», onun məntiqi formaları baxımından yanaşılır. Məntiqi forma dedikdə aşağıdakı 3 cəhət nəzərdə tutulur:

✓ sadə təşkilatdaxili innovasiya prosesləri (firma, təşkilatdaxili yeniliklər);

✓ sadə təşkilatlararası (yeniliyin yaranması və satış funksiyalarının vəhdətliyi);

✓ genişlənmiş (yeni məhsul, texnologiya yaradanların genişlənməsi, rəqabət).

Bazar münasibətləri şəraitində ən başlıca məsələ innovasiyanın təşkilatdaxili və təşkilatlararası çərçivədən çıxaraq, milli iqtisadiyyata qovuşması və dünya standartlarına, makroiqtisadi tələblərə uyğun gəlməsidir.

Bu həmçinin, innovasiyaların kommersiya aspektinə də təsir edir. Həm innovasiya prosesi subyektləri (novatorlar, sahibkarlar), həm də dövlət orqanları bu məsələyə diqqəti əsirgəməməlidir. Əsaslı, bir sıra tətbiqi xarakterli layihələr, tədqiqatlar, məhsulun sənayedə mənimsənilməsi və s. innovasiya fəaliyyət növlərinə diqqət tələb edir. İnnovasiya üzrə ixtisaslaşan menecer məhz belə yanaşma əsasında öz idarəçilik fəaliyyətini qurmalıdır.

Bazar sistemində dövlətin iqtisadi fəaliyyəti əsasən rəqabətin müdafiəsinə yönəlir və bazar sistemində dövlət üç əsas funksionu yerinə yetirir ki, onlara gəlir və zənginliyin bölüşdürülməsi, milli məhsul strukturunu dəyişmək məqsədi ilə ehtiyatlar bölgüsünün tənzimlənməsi, iqtisadiyyatın stabilləşməsinə, yəni iqtisadi tələbdən doğan məşğulluq və böhran səviyyəsinə nəzarət, həmçinin iqtisadi artımın həvəsləndirilməsini aid etmək olar.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində Azərbaycan Respublikası öhdəsinə bir çox – iqtisadi islahatlar, mütəşəkkil bank sistemi və investisiya mühitinin yaradılması, bazar infrastrukturunun formalaşması, iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsi, iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələrinin genişlənməsi və dünya təsərrüfatçılıq sistemində inteqrasiya etmə kimi problemlərin həlli düşür.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan müstəqil suveren dövlət kimi fəaliyyət göstərməyə başlayanda milli iqtisadiyyatımızın bütün sahələrində durğunluq prosesi başlamış, iqtisadi və siyasi qeyri-stabillik vəziyyəti sənaye sahələrinin göstəricilərinə pis təsir göstərmiş, bir sıra strateji və ənənəvi məhsulların istehsalı aşağı düşmüş, sənayedə köhnəlmiş texniki parkın xüsusi çəkisi çox olmuş, sənayenin bütün sahələrində çalışan işçilərin əmək haqqı Respublikada qəbul olunan ərzaq səbəbindən xeyli aşağı düşmüş, işçilərin sosial müdafiə əsasları pisləşmişdi.

**Maşınqayırma və məişət cihazları sənayesi
məhsullarının istehsalı (1988-1993-cü illər)**

	Ölçü vahidi	1988	1990	1993	1993-cü ildə 1988-ci ilə nisbətən, %
Neftçixartma avadanlıqları	Min ədəd	6,2	5,2	1,9	30,6
Nasos qurğuları	Min ədəd	465	527	161	21,6
Elektrik mühərrikləri	Min ədəd	7105	4860	1355	19,1
Transformatorlar	Min KBa	2082	1996	229	11,0
Kondisionerlər	Min ədəd	421	309	179	42,5
Ventilyatorlar	Min ədəd	148	134	37	25,0

1988-1993-cü illər ərzində Azərbaycanın maşınqayırma və məişət cihazları istehsal sahələrində məhsulların buraxılışına fikir versək görərik ki, sənaye məhsullarının həcmi həmin dövrdə xeyli aşağı düşmüşdür (cədvəl 6). 1995-1996-cı illər ərzində makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması və iqtisadiyyatda struktur dəyişiklərinin aparılması tədbirlərini nəzərdə tutan 2 Dövlət Proqramı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi göstərişi ilə həyata keçirilməyə başlayır. Həmin dövrdə beynəlxalq kontraktların bağlanması, dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, Azərbaycana investisiya axınının güclənməsi Respublika problemlərinin həllinə, xalqın iqtisadi fəallığının artmasına təkan vermişdir.

Heydər Əliyevin başçılığı ilə Azərbaycanın sənaye sahələrində 1993-2003-cü illər ərzində bir sıra innovasiya yönümlü tədbirlər həyata keçirilmişdir ki, onlara aşağıdakılar aiddir:

- yeni məhsul və xidmətlər sahəsində neft maşınqayırma sənayesində yeni nəsil dərinlik nasosları, avtokonteyner, xüsusi avtomaşınların, elektrik mühərriklərinin 10-dan artıq növünün, kiçik gücə malik elektrik mühərriklərinin, dünya standartlarına uyğun fontan armaturasının, 100x35 tipli preventerlərin istehsalının artırılması, səyyar qazma avadanlığının təcrübə nümunələri layihələrinin hazırlanması və istehsal prosesində mənimsənilməsi, maşın-

qayıрма sənayesində 81 çeşiddə və 567 tip ölçüdə məhsulun istehsalı, dünya standartlarına cavab verən “Çinar-427, 7MÇ, 111” soyuducusu və “Bakond” kondisionerləri kimi məişət cihazlarının istehsalını göstərə bilirik;

- istehsal prosesində gedən yeniliklər sahəsində ABŞ-da qəbul olunan API və dünya miqyaslı standartlara cavab verən QEST standartlarına uyğun neft avadanlığının istehsalına keçid tədbirlərini göstərmək olar;

- yeni xammal və əvəzənlərin tətbiqi sahəsində neft maşınqayıma sənayesi üçün digər keçmiş SSRİ ölkələrindən gətirilən ehtiyat hissələrinin Azərbaycanda hazırlanması, təşkilini, sintetik materiallardan istifadə etmə yolu ilə avadanlıqlarda metaltutununun azaldılması tədbirləri həyata keçirilmişdir;

Cədvəl 7

1995-1997-ci illərdə Azərbaycanın əsas iqtisadi inkişaf göstəriciləri

	1995	1996	1997
1. ÜDM			
-həcmi, mlrd. AZM	10669	13663	15352
-əvvəlki ilə nisbətən, (%)	88,0	101,3	105,8
-adambaşına, min AZM/ABŞ doll.	1420/323	1806/420	2017/506
-qeyri-dövlət bölməsinin xüsusi çəkisi (%)	34,0	38,0	46,0
2. Sənaye məhsulu			
-həcmi, mlrd. AZM	8856	11315	12490
- əvvəlki ilə nisbətən, (%)	78,6	93,3	100,3
-qeyri-dövlət bölməsinin xüsusi çəkisi (%)	5,5	7,5	14,7
3. Bütün maliyyə mənbələri hesabına investisiya qoyuluşu (xarici investisiyalarla birgə)			
-həcmi, mlrd.AZM/ABŞ doll.	2403/544	3939/917	6250/1568
əvvəlki ilə nisbətən, (%)			
o cümlədən:			
xarici investisiyalar	190	165,7	158,7
-həcmi, mlrd.AZM/ABŞ doll.	1657/375	2666/621	4878/1223

- yeni idarəçilik və təsərrüfatçılıq üsullarına gəldikdə qeyd etmək olar ki, bu illərdə maşınqayırma sənayesinin dirçəlişi proqramı qəbul olunmuş, neft hasilatı avadanlıqlarının dünya standartlarına uyğunlaşdırılması və attestasiya prosesi həyata keçirilmiş, maşınqayırma məhsullarının reyestri hazırlanmış, maşınqayırma müəssisələrinin özünü maliyyələşdirmə və müstəqil beynəlxalq əlaqələr qurmağa yönəldən tədbirlər qəbul olunmuşdur;

- yeni bazarlara çıxış sahəsində keçmiş SSRİ respublikaları və Azərbaycanın ənənəvi xarici ticarət partnyoru olan Yaxın Şərq ölkələri, Misir və İran ilə mövcud təsərrüfatçılıq əlaqələrinin qorunması, eləcə də İtaliyanın Milan şəhərində yerləşən “Soilmek” və “Komerint” firmalarının təcrübəsini öyrənmək proseslərini göstərmək olar.

1994-1997-ci illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına 2,9 mlrd. dollar vəsait, o cümlədən 2 mlrd. dollar (ümumi kapital qoyuluşunun 69% qədər) xarici investisiya qoyulmuşdur ki, bu da öz növbəsində əhalinin hər bir nəfərinə düşən kapital qoyuluşuna görə (387 dollar) Bolqarıstan və Rusiya ilə müqayisədə 2,8 və 6,1 dəfə çoxdur.

İqtisadiyyata investisiya axını öz növbəsində tikinti sənayesinə də təsir göstərmişdir. Ölkədə başlayan əsaslı islahatlar nəqliyyat sektoruna da öz təsirini göstərmiş, Azərbaycan ərazisi üzrə yükdaşımaların artmasına səbəb olmuşdur.

Ölkədə xarici ticarətin liberallaşdırılması beynəlxalq əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə də təsir etmişdir. 1997-ci ilin xarici ticarət əlaqələrində idxal olunan malların həcmi 1996-cı ilə nisbətən 17,3 % azalmış, ixracın həcmi isə 23,8 % artmışdır. Nəticədə, xarici ticarət üzrə mənfi saldo 25 dəfə azalmışdır.

1997-ci ildə tam xarici investisiyalı müəssisələrin əksəriyyəti Türkiyənin (44,1%), İranın (10,0%) və Rusiyanın (9,4%) payına düşür (Cədvəl 8). 1996-cı ildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici və birgə müəssisələrin 17,0%-i, 2003-cü ildə 37,5%-i Azərbaycan-Türkiyə müştərək və xarici investisiyalı müəssisələrin payına düşmüşdür.

Xarici ölkələrin Azərbaycanda investisiya fəallığı

		1991	1993	1995	1997
Cəmi:		100	100	100	100
O cümlədən:					
1.	Türkiyə	47,3	39,4	45,3	44,1
2.	İran	7,3	27,5	10,1	10,0
3.	Rusiya	-	10,6	11,5	9,4
4.	ABŞ	5,4	6,7	2,7	5,6
5.	Böyük Britaniya	3,6	1,6	3,4	5,3
6.	Almaniya	5,4	2,4	4,7	4,1

Xarici və birgə müəssisələrdə istehsal olunan məhsul və xidmətlərin 1996-cı ildə 15,0%-i, 2003-cü ildə 13,0%-i həmin müəssisələrin payına düşür. İşçilərin orta aylıq əmək haqqı 1996-cı ildə 467,3 AZM, 2003-cü ildə 150 AZM olmuşdur.

İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin 1998-ci il məlumatlarına əsasən, 2000-ci illər ərzində Azərbaycanda maşınqayırma sənayesinin dirçəlişi üçün 500-550 mln. ABŞ dolları həcmində investisiyalar tələb olunur ki, bu da xarici investorların fəal cəlb olunması vasitəsi ilə mümkündür.

Türkiyənin "Türk Elektrik Qurumu" müəssisəsinin Azərbaycanda elektroenergetika və elektrotexnika, "Tofaş" və "Oyak-Reno" kompaniyalarının – avtomobil, "Simtel Holding" kompaniyasının isə radioelektronika və cihazqayırma, "Koç Holding Arçelik" kompaniyasının-elektrik məişət cihazları istehsalı sənayelərində yaratdıqları əməkdaşlıq sayəsində Azərbaycanın maşınqayırma sənayesində yüksək texnologiyalar tətbiq etmək imkanı yaranır.

Bu səpgidə Türkiyənin Azərbaycanda əsaslı kapital qoyuluşları layihəsini göstərmək olar. Cədvəl 9-dan görüldüyü kimi, texniki avadanlığın yeniləşdirilməsi və rəqabətqabiliyyətli məhsulların buraxılışına yönələn investisiya layihələri Azərbaycanda yüksək texnologiyalı istehsal sahələrinin əsaslı sürətdə qurulmasına təkan verəcəkdir.

2000-ci illərdə Azərbaycanın avtomobil, cihazqayırma və elektrotexnika sahələrində Türkiyənin kapital qoyuluşları layihələrinin siyahısı (1998)

No	Müəssisənin adı	Layihənin adı	İstehsal həcmi	Dəyəri, min. ABŞ dolları
1	Bakı elektrik mühərrikləri zavodu	Yeni tip kompakt elektrik mühərriklərinin istehsalı və konstruktor işləri	İldə 100 min elektrik mühərriki	2,0
2	Bakı kondisioner zavodu	Texniki avadanlığın yeniləşdirilməsi	İldə 425 min ədəd kondisioner istehsalı	9,0
3	Bakı maşınqayırma zavodu	Qaynaq elektrodlar istehsalının təşkili	İldə 5 min ton	1,0
4	Gəncə avtomobil zavodu	Kiçik tonnajlı (1,5 ton tutumu olan dizel motorlu yük maşınları istehsalı)	İldə 30 min ədəd	50,0
5	Bakı avtomobil zavodu	Texniki avadanlığın yeniləşdirilməsi	İldə 5 min ədəd	60,0

Türkiyə kapitalının fəaliyyət göstərdiyi əsas sahələrdən biri də inşaat xidmətləri bazarıdır. Son zamanlar Azərbaycanda tikilən yaşayış və inzibati binalar əsasən Türkiyə inşaatçıları tərəfindən inşa edilmişdir. Neft sənayesi sahəsində infrastruktur sahələrinin inşasının əsas hissəsi isə Türkiyə-Azərbaycan BM olan Azfen tərəfindən həyata keçirilir.

Azfen birgə müəssisəsi 1996-cı ildə Türkiyənin Tekfen İnşaat və Tsisat şirkəti və ARDNŞ-ın təsisçiliyi ilə yaradılmışdır. BM-nin nizamnamə fondu 100000 dollar həcmində müəyyənləşdirilmişdir və bunun 60%-i ARDNŞ-nin, 40%-i isə Tekfen şirkətinin payına düşmüşdür. Neft infrastrukturunu sahəsində müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərən Azfen BM Sanqacal terminalının tikintisindən sonra Bakı-Supsa qərb neft kəmərinin Azərbaycan hissəsinin tikintisi və təmiri üzrə layihənin elan olunmuş tenderinin qalibi olmuşdur. Bu şirkət digər xarici kapitalı müəssisələrdən fərq-

li olaraq layihələrin reallaşdırılmasına yerli mütəxəssisləri cəlb edir. Bu işə ölkədə işsizliyin azaldılması istiqamətində böyük addımdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında böyük əhəmiyyəti olan və H.Əliyevin adı ilə bağlı olan neft müqaviləsinin həyata keçirilməsində Azfen BM-dən başqa digər Türkiyə şirkətləri də iştirak edir. Lakin fəaliyyətini təhlil etdiyimiz BM onlar içərisində işlərin həcminə, keyfiyyətinə və yerli mütəxəssislərin işlərə daha geniş cəlb olunması ilə fərqlənir.

1996-1998-ci illərdə Azərbaycanla Türkiyə arasında yaradılmış müştərək və xarici investisiyalı müəssisələrin sayı 4,5 dəfə artmış, 1999-cu ildə 2,4 dəfə azalmış, sonrakı illərdə isə (2003-2013-ci illər) müştərək və xarici investisiyalı müəssisələrin sayı stabil qalmışdır. Bazar iqtisadiyyatı qanunlarına müvafiq olaraq, bəzi müəssisələr Azərbaycan bazarını tərk etmiş, eyni zamanda yeni müəssisələr yaradılmışdır.

Beləliklə, türk kapitalı ilə fəaliyyət göstərən şirkətlər Azərbaycan iqtisadiyyatında siyasi sabitliyin, əhalinin həyat səviyyəsinin və iqtisadi inkişafın artımında iştirak edir və digər xarici ölkə şirkətlərindən fərqli olaraq Türkiyə şirkətləri 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında milli maraqlara cavab verən aparıcı rol oynayırlar.

2002-ci ildə İqtisadi İnkişaf Nazirliyində Azərbaycan Respublikasının investisiya layihələri xəritəsinin tərtib olunması işinə başlanılmışdır. Azərbaycanın tarazlı iqtisadi inkişafının həyata keçirilməsi üçün H.Əliyevin sonuncu tədbirləri arasında regionların inkişafı məsələlərinin həlli dururdu. Əsas məqsəd regionlara investisiyaların cəlb edilməsi yollarını araşdırmaqdan ibarət idi. Bu gün də həmin problem aktual olaraq qalır.

Misal üçün, xarici müəssisələr və onların nümayəndəlikləri Abşeron yarımadası, eləcə də Bakı və Sumqayıt şəhərlərində fəaliyyət göstərməyə üstünlük verirlər. Bu həm sənaye obyektləri və iqtisadi infrastrukturun güclü olması, eləcə də maliyyə vəsaitlərinin bir yerdə cəmlənməsi ilə əlaqəlidir. Regionlarda, mə-

sələn Lənkəran və Astara zonalarında, Naxçıvan Muxtar Respublikasında, Gəncə şəhərində Türkiyədən gələn sahibkarlar fəaliyyət sahələri qurmağa can atırlar.

Bölgələrə investisiya axınını gücləndirmək üçün İqtisadi İnkişaf Nazirliyi bölgə şöbələri tərəfindən rayonların təbii iqtisadi resursları haqqında geniş və ətraflı məlumatlar bankı yaradılmağa başlamış və regionların iqtisadi pasportları hazırlanmışdır.

Gəncə-Qazax bölgəsi çox zəngin təbii-iqtisadi resurslara malikdir. Burada həm sənaye istiqamətli və həm də kənd təsərrüfatı istiqamətli istehsalla məşğul olan bir çox müəssisələr fəaliyyət göstərir.

Bundan başqa İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin regionlardakı şöbələri ən çox tələbatı duyulan məhsulları istehsal edə bilən sahələri müəyyənləşdirməli, onların yaradılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində bir sıra tədbirlər hazırlanmalıdır. Bu gün regionlarda əhalinin əsas tələbatı yeyinti və yüngül sənaye məhsullarına ehtiyacdən doğur, bank, rabitə, nəqliyyat xidməti, həmçinin mənzil-kommunal xidmətlərinin yüksək səviyyəsinin əldə olunması ilə əlaqədardır.

Buna misal olaraq, Gəncə şəhərində fəaliyyət göstərən Türkiyə xarici şirkət və Türkiyə-Azərbaycan müştərək müəssisələrindən «Fatoğlu İstehsal Azərbaycan LTD-ni», «Neonun çörək və şəkər istehsal müəssisəsini», «Elba kolbasa məmulatları istehsalı ilə məşğul olan müəssisəsini» göstərmək olar. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, 2002-ci il ərzində “Fatoğlu” müəssisəsində 34,7 milyard, «Neon» firmasında 6,2 milyard, «Elba» firmasında cari ilin 9 ayı ərzində 27 milyon AZM məhsul istehsal olunub satılmışdır.

1993-2003-cü illər ərzində Azərbaycan sənayesində yeni texnologiyaların mənimsənilməsinə mane olan obyektiv amillərə aşağıdakılar aiddir:

- sənayenin inkişafına və tənəzzülünə gətirən texnoloji dəyişikliklərin dalğavari hərəkəti;
- azad rəqabətin əsaslarını inkar edən inzibati-amirlik üsulu təsərrüfat sisteminin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri;
- sənayedə, xüsusilə maşınqayırmanın ən qabaqcıl sənaye

sahələrində çoxukladlı istehsal sahələrinin mövcudluğu;

- sənayenin ekstensiv üsulla inkişaf etməsi;
- yeniliklərin mənimsənilmə müddətinin uzadılması;
- təbii resurslar, əmək ehtiyatları və maliyyə vəsaitlərindən səmərəsiz istifadə edilmə.

Obyektiv amillərlə yanaşı 1993-2003-cü illərdə innovasiyalı inkişafa mane olan subyektiv amillər də mövcuddur ki, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- yeniliklərin mənimsənilməsinə dair təşkilati strategiyaların müxtəlifliyi;
- innovasiya yönümlü idarəçilik təcrübəsinin olmaması;
- milli iqtisadiyyatın elmtutumlu sahələrində sahibkarlığın inkişaf etməməsi;
- innovasiyalara uyğunlaşdırılmış bazar infrastrukturlarının yaranması;
- siyasi, iqtisadi və sosial sabitsizliyin məşğulluğa təsiri.

3. Azərbaycanda sənaye məhsulları üzrə elmtutumlu və innovasiya yönümlü ixracatın formalaşdırılması

Dövlətin bazar iqtisadiyyatında həyata keçirdiyi funksiyalara diqqətlə baxsaq görərik ki, bazar təsərrüfatçılıq sistemi dövlət və onun aparatı olmadan fəaliyyət göstərə bilmir. Bütün Qərbi bazar təsərrüfatçılıq sistemində dövlət vacib rol oynayır.

Azərbaycan H.Əliyevin Prezidentliyi dövründə «açıq iqtisadiyyat» elan etdiyi gündən, dünya iqtisadiyyat sistemində addım atmaq üçün bir çox xarici dövlətlər ilə idxal-ixrac əməliyyatları, bir sıra əməkdaşlıq sahələrinin inkişafını təmin etmək üçün ikitərəfli dövlət sazişləri bağlamışdır ki, onların əhəmiyyəti get-gedə artır. Azərbaycanın ikitərəfli bağladığı müqavilələrə nəzər yetirsək görərik ki, 2003-cü il üçün Azərbaycan dünyanın 120 ölkəsi ilə ticarət əlaqələri yaratmış və onları inkişaf etdirməkdədir. Təkcə Rusiya Federasiyası ilə bağlanan hüquq-tənzimləyici sənədlərin (protokolların, razılaşmaların, müqavilələrin) sayı 50-dən çoxdur.

Hal-hazırda Azərbaycan dövləti inkişaf etməkdə olan di-

gər ölkələr kimi idxal rüsumları vasitəsi ilə dövlət büdcəsinin doldurulma siyasətinə üstünlük verir. Azərbaycanın azad ticarət, açıq iqtisadiyyata keçməsi ilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, dövlətimiz 1998-ci ilə qədər idxal rüsumsuz beynəlxalq ticarətə üstünlük verirdisə, 1998-ci ildən sonra isə tədricən idxal rüsumlu beynəlxalq ticarət strategiyasına arxalanmağa başlamışdır.

Dövlətin özünün kommersiya fəaliyyəti nə alıcı, nə də satıcının mövqeyini əks etdirmir, qanunvericiliyin və siyasətin himayəçiliyi uğrunda mübarizə aparən qrupların təzyiqinin nəticəsi kimi çıxış edir.

Aydındır ki, məhz buna görə də Azərbaycanda yerli istehsalçılar kifayət qədər güclü olmadıqlarından onlar daxili bazarın müdafiəsi istiqamətində dövlət siyasətini daha da fəallaşdırmaq üçün hökumətə lazımı təsir göstərə bilmirlər. Digər tərəfdən onu da qeyd etmək lazımdır ki, idxalda tətbiq olunan gömrük rüsumları kimi tənzimləyici alətlər, 2003-cü ilə qədər Azərbaycan dövləti tərəfindən hələ də tam istifadə olunmur.

Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin, ixracat strukturunun dünya iqtisadiyyatında tutduğu yeri təhlil etmək üçün bir neçə əmtəə kateqoriyaları üzrə təhlil aparsaq görərik ki, dünya üzrə ixracatın strukturunda yüksək ixtisaslı işçilərin və yüksək texnologiyalı məhsulların xüsusi çəkisi yüksəkdir (2002-ci ildə 30,2%). Azərbaycanda isə 2002-ci ildə xammal əmtəələrinin ixracdakı xüsusi çəkisi 90,6 % olmuşdur. Amma Azərbaycanın Orta Asiya ölkələrinə göndərdiyi məhsulların xüsusi çəkisində yüksək ixtisaslı işçilər tələb olunan və yüksək texnologiyalardan istifadə etməklə yaradılan məhsulların xüsusi çəkisi 2002-ci ildə 63,2% olmuşdur (Cədvəl 10).

Cədvəl 10-dan gördüyümüz kimi əmtəələr quruluşuna görə 5 qrupa bölünürlər. Bura 1) xammal; 2) əmək və materialtutumlu sənaye əmtəələri; 3) yüksəkixtisaslı işçi qüvvəsi tələb etməyən aşağı texnoloji bazada istehsal edilmiş sənaye malları; 4) orta ixtisas səviyyəli işçi qüvvəsi və orta səviyyəli texnoloji mürəkkəbliyə malik sənaye malları; 5) yüksəkixtisaslı işçi qüvvəsi tələb edən yüksək texnologiya ilə istehsal edilən sənaye malları daxildir.

Cədvəl 10**2002-ci ildə Azərbaycanda ixrac olunan məhsulların elmtutumluğu və innovasiya səviyyələri**

№	Əmtəə kateqoriyaları	İnkişaf etməkdə olan ölkələr	Dünya ölkələri	Azərbaycan Respublikası	Orta Asiya Respublikaları
1	Xammal əmtəələri	19,0	14,8	90,6	18,33
2	Əmək və materialtutumlu sənaye əmtəələri	23,2	15,0	3,5	8,81
3	Yüksəkixtisaslı işçi qüvvəsi tələb etməyən aşağı texnoloji bazada istehsal edilmiş sənaye məhsulları	7,3	7,6	2,5	5,05
4	Orta ixtisas səviyyəli işçi qüvvəsi və orta səviyyəli texnoloji mürəkkəbliyə malik sənaye məhsulları	16,8	29,6	1,3	4,51
5	Yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi tələb edən yüksək texnologiya ilə istehsal edilən sənaye məhsulları	31,0	30,2	2,1	63,2
6	Cəmi əmtəələr	100,0	100,0	100,0	100,0

Cədvəl 11**İntensivlik amilindən asılı olaraq əmtəə kateqoriyaları üzrə 2002-ci ildə ixracatın strukturunun xarakteristikası**

Əmtəələr kateqoriyası	Azərbaycan Respublikası üzrə dünya ölkələrinə ixrac edilmişdir	Orta Asiya Respublikalarına ixrac edilmişdir
Xammal əmtəələri	0,1	0,002
Əmək və materialtutumlu sənaye əmtəələri	3,5	8,31
Yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi tələb etməyən aşağı texnoloji bazada istehsal edilmiş sənaye məhsulları	93,0	2,38
Orta ixtisas səviyyəli işçi qüvvəsi və orta səviyyəli texnoloji mürəkkəbliyə malik sənaye məhsulları	1,3	4,51
Yüksəkixtisaslı işçi qüvvəsi tələb edən yüksək texnologiya ilə istehsal edilən sənaye məhsulları	2,1	63,3

Bu proseslərin Azərbaycan Respublikasında bütünlükdə və eləcə də ölkəmizin Orta Asiya Respublikalarına ixracatında mövcud vəziyyətinin nəzərdən keçirilməsinin məqsəduyğunluğunu göstərir (Cədvəl 11).

11 sayılı cədvəldən göründüyü kimi əmək və material tutumlu sənaye mallarının xüsusi çəkisi Azərbaycan Respublikasından xarici ölkələrə ixrac edilən 5 kateqoriyaya daxil olan məhsulların 3,5 %-nə müvafiq olaraq, Orta Asiya Respublikalarına realizə edilən malların isə 8,31%-nə bərabər olmuşdur. İxtisaslı işçi qüvvəsi tələb etməyən və aşağı texnoloji avadanlıqla istehsal edilən sənaye malları Azərbaycandan dünya ölkələrinə 93,0 və Orta Asiya ölkələrinə isə 2,38% ixrac edilmişdir.

Orta ixtisas səviyyəli işçi qüvvəsi və orta səviyyəli avadanlıqla istehsal olunan sənaye mallarının Azərbaycandan xaricə 1,3%-i və Orta Asiya Respublikalarına isə 4,51%-i ixrac edilmişdir. Yüksəkixtisaslı işçi qüvvəsi və yüksək texnoloji avadanlıqla əldə edilən sənaye mallarının xaricə 2,1%-i və Orta Asiya ölkələrinə isə 63,3%-i göndərilmişdir.

İntensivlik amili nöqtəyi-nəzərindən dünya ölkələrinin və inkişaf etməkdə olan ölkələrin əmtəə ixracatı ilə Azərbaycan Respublikasını müqayisə etdikdə aşağıdakı iqtisadi prosesin baş verdiyini müəyyənləşdirmiş oluruq. Belə ki, xammal əmtəələri Azərbaycanın ixracatında inkişaf etməkdə olan ölkələrə nisbətən 71,7% və dünya ölkələrinə nisbətən isə 75,9% yüksək olduğu halda müvafiq olaraq, vəziyyət Respublikadan Orta Asiya ölkələrinə ixrac edilən əmtəələr üzrə inkişaf etmiş və dünya ölkələri ilə müqayisədə xeyli yüksək olmuşdur.

Əmək və materialtutumlu sənaye malları üzrə Respublikada bol işçi qüvvəsi və xammal mövcudluğu şəraitində Azərbaycanın göstəriciləri inkişaf etməkdə olan və dünya ölkələrinə nisbətən aşağıdır və eyni vəziyyət ölkəmizdən Orta Asiya Respublikalarına ixrac edilən əmək və materialtutumlu malların xüsusi çəkisinin yüksək olmasına da aiddir. Yüksəkixtisaslı işçi qüvvəsi tələb etməyən aşağı texnologiya ilə istehsal edilən sənaye mallarının xüsusi çəkisi

Azərbaycanda bütünlükdə dünya və inkişaf etməkdə olan ölkələrə nisbətən xeyli aşağıdır.

Orta ixtisas səviyyəli işçi qüvvəsi ilə istehsal edilən orta səviyyəli texnoloji mürəkkəbliyə malik sənaye mallarının ixracatda payı Azərbaycanda inkişaf etməkdə olan ölkələrə, eləcə də dünya ölkələrinə nisbətən geri qalır. Eyni vəziyyət Azərbaycandan Orta Asiya Respublikalarına ixrac edilən əmtəələrə də xasdır.

Yüksəkixtisaslı işçi qüvvəsi tələb edən yüksək texnologiya ilə istehsal edilmiş sənaye mallarının dünya ölkələrində bütünlükdə və o cümlədən, inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən realizə edilməsində Azərbaycanın xüsusi çəkisi dünya ölkələri səviyyəsinə yaxındır. Lakin Respublikamızın payı Orta Asiya ölkələrinə ixracatda isə yüksəkdir.

Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsində mühüm rol oynayan innovasiya-investisiya siyasətinin düzgün qurulmasıdır. Elmi-texniki bilik və təcrübə üzrə əməliyyatlar material-əşya formasında məhsulların beynəlxalq satışı üzrə əməliyyatlardan onunla fərqlənilir ki, beynəlxalq alqı-satqı obyektini kimi burada «görünməz» elmi-texniki məhsul, yeniliklər, «nou-hau», lizinq, incinirinq, franşayzinq və s. kimi xidmətlər əsas yer tutur və onların alqı-satqısı üzrə əməliyyatlar müqavilələr vasitəsi ilə tənzimlənir.

Kompleks injinering müqavilə əsasında yeni obyektin tikintisi üçün zəruri olan bütün xidmət və təchizat işlərini və müstəqil müqavilə obyektini ola biləcək üç növ mühəndis-texniki xidməti nəzərdə tutur. Azərbaycan Orta Asiya dövlətlərində yalnız Özbəkistan ilə investisiyaların qorunması haqqında müqavilə imzalanmışdır (1996-cı ilin iyun ayında Bakı şəhərində imzalanan «Özbəkistan Respublikası və Azərbaycan Respublikası Hökumətləri arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında» Saziş).

Azərbaycan ilə digər dövlətlər arasında beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin səmərəli gömrük-tarif dövlət tənzimlənməsinin innovativ mexanizmlərinin axtarışı üzrə aparılan tədqiqat aşağıda sa-

dalanan nəticələri əldə etməyə imkan verir:

- qeyd etmək lazımdır ki, bütün beynəlxalq iqtisadi əlaqələr üzrə Respublikamızın bağladığı iki və daha çoxtərəfli müqavilələr dövlətin hüquqi və maliyyə təminatına arxalanmalıdır ki, azad sahibkarlar digər ölkələrin iqtisadiyyatına qoyulan investisiyalar riskinin bir qisminin dövlət ilə bölüşdürülməsinə əmin olsunlar;

- Azərbaycanın digər dövlətlər ilə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün Avropa və üçüncü dünya ölkələri bazarında Azərbaycan müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətlərinin artırılması (əmlak formasından asılı olmayaraq) dövlətin əsas tənzimləyici funksiyalarından biridir. İdxal strukturuna çevik plastik münasibətlərin tətbiq edilməsi; texniki modernləşdirmə məqsədi ilə xarici investisiyaların cəlb olunması; daxili bazarın valyuta və ixrac-idxal nəzarəti köməyi ilə müdafiə olunması və xammalın strateji növləri üzrə ixracın tənzimlənməsi də dövlətin səmərəli innovativ tənzimləmə funksiyalarına aiddir. Bu da öz növbəsində ixracın strukturunda iqtisadi konsepsiyaya arxalanır. Bu konsepsiyaya xammaldan yarımfabrikat ixracına keçid və ya dünya bazarında rəqabətə davamlı məhsulun ixracını təmin etməyə gətirib çıxarır;

- zəngin təbii ehtiyatlar, hətta yığılmış elmi-texniki biliklər və əmək qüvvəsinin müqayisə olunacaq dərəcədə Azərbaycanda ucuz olması, Respublikanın sənayecə inkişaf etmiş ölkələr birliyinə nisbətən Avropa Birliyinə coğrafi cəhətdən yaxınlığı, texnoloji proseslərdə çalışan fəhlələrin ümumixtisas dərəcələrinin yüksək olmasını nəzərə alaraq elmtutumlu məhsul ixracının həvəsləndirilməsi də öz növbəsində dövlətin diqqət mərkəzinə çevrilən səmərəli innovativ tənzimləyici funksiyalarına aid olmalıdır;

- dövlət tənzimləmə mexanizmlərinin fəal işləməsi üçün müvafiq qanunların və qanunvericilik aktlarının Avropa Birliyi dövlətlərində qəbul olunan səviyyədə hazırlanması zəruridir;

- dövlətin marağını qorumaqla yeni məhsulun idxal və ixrac əməliyyatlarında mövcud olan diskriminasiyalar ləğv edilməlidir;

- xarici investisiyaların, xüsusilə uzunmüddətli maliyyə yatırımlarının siyasi və iqtisadi riskdən sığorta institutları yaradılmalıdır;

- yüksək risk dərəcəsi olan investisiyaların sığortası dövlət orqanları və komissiyaları tərəfindən aparılmalıdır;

- yeniliklərin tətbiqi ilə əlaqədar xarici kredit, səhm, köməklərin səmərələşdirilməsi üçün dövlət müvafiq koordinasiya Şuraları yaratmalıdır;

- xarici-iqtisadi əlaqələrin reallaşması; iqtisadi infrastruktur problemlərinin həlli; səmərəli gömrük siyasətinin yaradılması; daxili bazarın valyuta və ixrac-idxala nəzarət vasitəsi ilə müdafiəsi; manatın konvertasiyası və ticarət konvertasiya məsələləri tənzimləyici orqanların diqqət mərkəzində olmalıdır;

- bundan əlavə Azərbaycanda turistlərin cəlb olunması üçün səfalı guşələrin olması, turizm sahəsində xidmətdən əldə olunan vəsaitlərin Respublika bankları vasitəsi ilə digər sahələrin inkişafına yönəldilməsi baş verə bilər ki, bu da banklarda pul vəsaitləri dövriyyəsinin sürətlənməsini, gələcəkdə çevik və böyük pul vəsaitlərinə malik bank sisteminin yaradılmasını təmin edəcəkdir;

- Azərbaycanın Avropa və digər dövlətlər ilə iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi, dünya standartlarına uyğun telekommunikasiya və İnternet şəbəkələrinin yaradılması və yüksək səviyyədə istifadə olunmasını təmin edən yeni istehsal sahələrinin yaradılması, həmçinin onların gələcəkdə əsas və aparıcı istehsal sahələrinə çevrilməsinə dövlət qayğısı Azərbaycanın dünya səviyyəsində kommunikasiya və telekommunikasiya sahəsində aparıcı rol oynamasına gətirib çıxara bilər;

- Azərbaycanın Avropa Şurasına daxil olması və orada təmsil olunması dövlətimizin bu sahədə qanunvericilik aktlarının yaradılması və onları tənzimləyən hüquq mexanizmi və normalarının qəbul olunması ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə Avropa Şurası dövlətlərinin qəbul etdiyi müəlliflik, əmlak, patent, müflisləşmə və s. kimi köhnə və yeni hüquq normalarını qəbul etməli və o dövlətlərdə mövcud

olan hüquq mexanizmlərinin işə düşməsinə və səmərəli fəaliyyət göstərməsinə nəzarət etməlidir;

- yeniliklər və yeni məhsulun müəlliflik hüququna həm hüquqi, həm də maliyyə zəmanəti verilməlidir;

- dövlət tənzimləmə mexanizmlərinin səmərəli işləməsi üçün nəinki dövlət orqanları, həmçinin vətəndaş, professional assosiasiyalar, kütləvi informasiya vasitələri onlara fəal şəkildə nəzarət etməlidir.

4. Azərbaycan sənayesinin innovasiya yönümlü istiqamətdə inkişaf etdirilməsinin əsas istiqamətləri

Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etdirilməsinə gəldikdə isə ilk növbədə onun iqtisadi strukturunun möhkəmləndirilməsindən başlamaq lazımdır. Azərbaycan, əsasən, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olur, deməli kənd təsərrüfatının sənayeləşdirilməsi, rayon mərkəzlərində kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üzrə kiçik və orta müəssisələrin yaradılması gələcək 10-15 il ərzində biotexnologiyalardan fəal istifadə edən kənd təsərrüfatına malik ola bilərik.

Digər bir problem, Azərbaycan iqtisadiyyatının yanacaq-energetika üzrə quruluşudur. Alternativ enerji mənbələrinin axtarışı, nefti əvəz edə biləcək bir sənaye sahəsinin yaradılması bu gün milli iqtisadiyyatımız üçün vacibdir. Emal sənayesi sahələri də 1990-cı illərə nisbətən xeyli geriləmişdir. Elmtutumlu sənaye sahələrindən ən başlıcası maşınqayırma sənayesidir ki, o son illərdə özünün dəzgahqayırma, cihazqayırma sahələrini demək olar ki, itirmişdir, instrument və avtomobil istehsalı inkişaf etməmiş öz fəaliyyətlərini başa vurmuşlar. Neft avadanlığı istehsalı sahəsi günü-gündən zəifləyir.

Kənd təsərrüfatı ilə sıx bağlı olduğu üçün yeyinti sənayesi hələ də fəaldır, amma qeyd etmək lazımdır ki, onun buraxdığı məhsulun ümumi həcmi hələ 1990-cı illərdəki kimi deyildir.

Yüngül sənaye toxuculuq sahəsinə əsaslanaraq fəaliyyət göstərir, amma onun inkişafı üçün külli miqdarda vəsait tələb olunur.

Azərbaycanın elmtutumlu sahələrindən biri də elektrik ava-

danlıqlarının istehsalıdır. Bu sahədə və neft maşınqayırması sahəsində dünya miqyasında belə, analoqu olmayan yeni məhsulların yaradılmasına baxmayaraq, bu istehsal sahələrinin də möhkəmləndirilməsi üçün iri həcmli investisiyaların cəlb olunması zəruri şərtidir.

Rabitə və nəqliyyat sahələrində son illərdə irəliləmələr olmasına baxmayaraq, bu sahələrdə tətbiq olunan innovasiya-investisiya layihələrinin təhlili göstərir ki, onlar daha çox imitasiya xarakteri daşıyırlar. Həmin sahələrə qoyulan investisiyalar və onların ümumi həcmi isə bir daha sübut edir ki, bu sahələr, sözün əsl mənasında, radikal innovasiyalarla təmin olunmurlar.

Yuxarıda sadaladığımız sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi milli iqtisadiyyatımızın prioritet istiqamətlərindəndir və ölkə iqtisadiyyatımızın möhkəmlənməsi nəinki dövlətin, milli sahibkarlarımızın, bütün Azərbaycan vətəndaşlarının müqəddəs vəzifəsidir.

Bu baxımdan Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran vəzifələr Respublikada tənzimləmə mexanizmlərinin yaradılması və müəyyən tədbirlərin görülməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

1. Dünya bazarına inteqrasiya edən yeni sənaye məhsulu və xidməti; yeni xammal, polufabrikat və onları əvəzənlərin axtarışı; yeni bazarların mənimsənilməsi; istehsalda yeni fəaliyyət mexanizmlərinin yaradılması və idarəetmə üsulları üzrə yeniliklərin həyata keçirilməsinin strateji istiqamətlərini əsas tutmalıdır.

2. Dünya bazarına çıxış üçün Azərbaycan sənayesinə tədricən texnoloji yeniliklərin tətbiq olunması: neft sənayesində biotexnologiya metodlardan istifadə, misal üçün neft istismarı və qazması üzrə texnoloji proseslərdə qomeopatik üsullardan istifadə; material, metal, enerjiyə qənaət edən texnologiyaların tətbiqi; günəş və külək enerjisindən istifadə edən avtomobillərin istehsalı; təbii ehtiyatları qoruyan əvəzənlərin istehsala tətbiqi ilə mümkündür.

3. Özəlləşdirilən istehsal müəssisələrinə cəlb olunan investisiyalar əsaslı innovasiya layihələrinə tətbiq olunmalıdır. Maliyyələşdirilən texnoloji layihələr müsabiqə yolu ilə seçilməlidir ki, bu-

rada üstünlük yüksək texnologiyaların tətbiqinə, yerli xammal və yarımfabrikat məhsul istehsalını inkişaf etdirən, yerli yüksəkixtisaslı kadrları işə cəlb edən və nəhayət ətraf mühitə zərər gətirməyən layihələrə verilsin.

4. Nəzərə almaq lazımdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyat sistemində investisiyaların qoyuluşu ilə əlaqədar yaranan maliyyə riski dövlətin hüquqi təminatına əsaslanır. Bu baxımdan normativ-hüquqi aktların qəbul olunması, hətta onların icrası üzrə tədbirlər mexanizminin yaradılması və onlara nəzarət yerli idarəetmə orqanlarına həvalə olunmalıdır.

5. Bazar infrastrukturunun yaradılmasında xarici investisiyaların cəlb edilməsi ölkədaxili investorların axtarışı ilə paralel aparılmalıdır.

6. Ölkədaxili investorların axtarışı bazar infrastrukturunu qurumları (bank, birja və s.) və yerli idarəetmə orqanlarının birgə əməli tədbirləri nəticəsində baş verə bilər ki, bu da öz növbəsində əhalidən qiymətli kağızların qəbul olunub istehsala yönəlməsini və texnoloji dəyişikliklər üçün zəruri olan kreditlərin uzun müddətə verilməsinə və ödəmə faizlərinin azalmasına təsir edə bilər.

7. Respublikada valyuta ehtiyatlarının yüksək səviyyədə olması məqsədi ilə xarici ölkələrin maliyyə qurumları – bank, birja, sığorta və pensiya fondlarının pul vəsaitlərinin istehsala cəlb edilməsinin hüquqi mexanizmlərinin dövlət tərəfindən qəbul olunması və işlənməsi ön plana keçməlidir.

8. Respublikada «açıq iqtisadiyyat» şəraitində xarici istehlak məhsulları ilə rəqabətə davam gətirmək üçün ölkədaxili istehlakçılar xarici müəssisələrlə əməkdaşlıq edərək müştərək müəssisələr və digər birgə əmlak formaları yaratmalı, françayzing, injiniring, lizing və faktoring kimi formalardan bol istifadə etməlidirlər.

9. Yeni yaradılan istehsal müəssisələri (həcmindən və risk kapitaldan istifadə edib-etməməsindən asılı olmayaraq) ölkənin rayon mərkəzlərinə köçürülməlidirlər ki, bu da öz növbəsində həm

rayon mərkəzlərində istehsal və elm potensialının yaxşılaşdırılmasına, orada yaşayan əhəlinin işsizlik problemlərinin həllinə, həm də Respublikada müasir nəqliyyat və rabitə sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsinə yönəlməsi və dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya edən möhkəm iqtisadiyyat qurmaq üçün daha məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasova S.H. Texnologiyalar və yeniliklərin idarəedilməsi. Bakı, Azərənəşr, 2007, 288s.

2. Abasova S.H. İnnovasiya və məşğulluq. Əmək və sosial problemlər. Əmək və sosial problemlər üzrə elmi-tədqiqat və tədris mərkəzinin elmi əsərlər toplusu. 2 buraxılış. Bakı, 2003.

3. Abasova S.H., Şahverdiyeva S.Ş. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsi. “Azərbaycanşünaslar” VIII beynəlxalq elmi-praktiki konfrans, Bakı, 2003.

4. Əbdülşəmidov M. Gəncə regionunda kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri. “Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yolunda” AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun məqalələr toplusu. Buraxılış 4 (15). Bakı, Elm, 2003, c. 307-317.

5. Ələsgərov Ə. Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin səmərəliləşdirilməsinin əsas iqtisadi əlaqələrinə dair. AMEA Xəbərləri – iqtisadiyyat seriyası №2, 2004, c.11-19.

6. Nağıyev Ə., Novruzov V., Allahverdiyev H., Əlirzayev Ə., Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, “Azərənəşr”, 1998, 388s.

7. Абасова С.Г. Госрегулирование инновационных процессов в промышленности Азербайджана. Lambert Academic publishing ltd, 2013, 177p.

8. Аньшин В.М., Филин С.А. Менеджмент инвестиций и инноваций в малом и венчурном бизнесе. М.: «Анкил», 2003, 360с.

9. Авсянников Н.М. Инновационный менеджмент. М.: Изд-во РУДН, 2002, 175 с.

10. Кокурин Д.И. Инновационная деятельность. М.: Экзамен, 2001, 576с.

**EKOLOJİ TƏMİZ KƏND TƏSƏRRÜFATI
MƏHSULLARININ İXRAC İMKANLARININ
ARTIRILARAQ HƏDƏF ÖLKƏ BAZARLARININ
MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ VƏ REGIONLAR ÜZRƏ
İXTİSASLAŞMA SƏVİYYƏSİNƏ UYĞUN OLARAQ
POTENSİAL “EKO” MƏHSULLAR**

**Həzi EYNALOV,
i.e.n., İİETİ-nin baş elmi işçisi
Aral DAVUDOV,
İİETİ-nin doktorantı**

Dünya təcrübəsində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının ixrac imkanlarının artırılması istiqamətində müəyyən tədbirlər həyata keçirilir:

- ümumilikdə kənd təsərrüfatı üzrə regionlar və regionlararası ixtisaslaşma səviyyələri müəyyən edilir;
- ixtisaslaşmış kənd təsərrüfatı məhsullarının ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına keçidi üçün dünya bazarında tələbi yüksək olan məhsul növləri müəyyən edilir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz nəzərə alınmaqla ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişaf etdiyi bir çox ölkələrdə ixrac imkanlarının artırılması üçün region və məhsul seçimi modeli tətbiq edilir. Bu model dövlətin ekoloji təmiz məhsullar və buna potensialı olan regionlar üzrə konkret tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında region və məhsul seçimi prosesində aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

- ekoloji mühafizəyə ehtiyacı olan ərazilər;
- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının kompleks inkişafını şərtləndirən ərazilər;
- torpaq və iqlim xüsusiyyətlərinin uyğun olduğu ərazilər;
- rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalında daha çox potensialı olan ərazilər;

- dünya bazarında unikalılığı ilə seçilən məhsulların istehsal olunduğu ərazilər;

- əhalinin etibarlı ərzaq təminatında strateji əhəmiyyətli məhsulların seçimi;

- mütəmadi olaraq seçilmiş məhsullar və region üzrə sahibkarlara, həmçinin istehlakçılara maarifləndirici tədbirlərin keçirilməsi;

Azərbaycanda bitkiçilik məhsullarının istehsalı üstünlük təşkil etməklə, son 7 ildə 2 dəfədən çox artmışdır. Qeyri-neft sektorunun aparıcı sahəsi olan kənd təsərrüfatında 2012-ci ildə faktiki qiymətlərlə ümumi məhsul istehsalı 4763.7 milyon manat (keçən il 4525.2 milyon manat) təşkil etməklə keçən ilin nüvəfiq dövrünə nisbətən 5.8%, o cümlədən bitkiçilik məhsulları üzrə 5.8%, heyvandarlıq məhsulları üzrə 5.9% artmışdır.

Ölkəmizdə bitkiçilik məhsulları istehsalında əsas yeri isə dənli bitkilərin istehsalı tutur. Bu isə ölkədə bu cür strateji məhsulla olan tələbin yerli imkanlar hesabına ödənilməsinə imkan yaratmışdır. Həmçinin kartof və meyvə-tərəvəz məhsulları istehsalının da xüsusi yeri vardır.

Regionlar və regionlararası kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşma səviyyəsinə ümumi nəzər salsaq bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin regionlarda özünəməxsus tarixi inkişafının mövcud olduğunu və hələ də bir çox regionların müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə üstün mövqelərə malik olduğunu görmüş olarıq. Belə ki, Aran iqtisadi rayonu bitkiçilikdə əkin sahəsinə görə və bəzi məhsul istehsalı üzrə mühüm yerlərdən birini tutur. Eyni zamanda digər iqtisadi rayonlar - Quba-Xaçmaz, Gəncə-Qazax, Lənkəran, Dağlıq Şirvan, Şəki-Zaqatala kimi iqtisadi rayonlarında dünya bazarına rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal edilir. Aşağıdakı cədvəldə də müşahidə etmək olar ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac edildiyi ilk ölkələr sırasına Rusiya Federasiyası başçılıq edir. Lakin eyni zamanda Avropa ölkələrinə də bəzi bitkiçilik məhsullarının ixracı gerçəkləşir.

**Azərbaycan Respublikasında ixracəyönümlü kənd
təsərrüfatı məhsulları**

Məhsulun adı	İstehsal məkanı	Satış məkanı
Alma	Quba və Xaçmaz	Rusiya
Albalı	Quba və Xaçmaz	Rusiya
Xurma	Samux	Rusiya
Nar	Göyçay	Rusiya
Nar şirəsi	Gəncə və Bərdə	Rusiya
Alma şirəsi	Quba	Rusiya, Avropa
Pomidor və xiyar (istixana)	Abşeron və Şəmkir	Rusiya
Pomidor pastası	Lənkəran	Rusiya, Ukrayna
Faraş kartof	Cəlilabad	Rusiya
Fındıq	Zaqatala və Qax	Rusiya, Avropa
Kivi	Astara və Lənkəran	Rusiya
Feyxoə	Astara	Rusiya

Mənbə: Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi – 2012

İxtisaslaşmaya konkret olaraq adambaşına istehsal əmsali (koefficienti) ilə yəni məhsul istehsalının orta çəkisinin həmin ərazinin əhalisinin ölkə əhalisinin sayındakı payına nisbəti kimi müəyyən edilməsi düsturu ilə baxsaq:

$$AİK = (SRİH:SÖİH) * 100 / (RƏS:ÖƏS) * 100$$

Burada:

SRİH – sahənin rayondakı istehsal həcmi;

SÖİH – sahənin ölkədəki istehsal həcmi;;

RƏS – rayondakı əhalinin sayı ;

ÖƏS – ölkədəki əhalinin sayı .

Respublikamızın iqtisadi rayonlarının kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşma səviyyəsini müəyyən etmiş olarıq¹.

¹ Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu “İqtisadi və inzibati rayonların kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşması” mövzusunda tədqiqat işi Bakı 2013

***İqtisadi rayonlarının kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə
ixtisaslaşma səviyyəsi (məhsullar üzrə ardıcıl olaraq)***

İqtisadi Rayonlar	Kənd Təsərrüfatı məhsulları
Abşeron	<i>BİTKİÇİLİK:</i> meyvə və giləmeyvə (zeytun, püstə, qoz, badam) <i>HEYVANDARLIQ:</i> quşçuluq (ət və yumurta), qoyunçuluq (yun)
Gəncə-Qazax	<i>BİTKİÇİLİK:</i> meyvə və giləmeyvə (armud, zoğal, xurma, iydə, ərik, gavalı, şaftalı, gilə, albalı, əncir, nar), qoz, kartof, üzüm, tərəvəz (kələm, pomidor, baş soğan), püstə, dənli və dənli paxlalı (qarğıdalı) <i>HEYVANDARLIQ:</i> qoyunçuluq (yun), iribuynuzlu mal-qara (südlük)
Şəki-Zaqatala	<i>BİTKİÇİLİK:</i> meyvə və giləmeyvə (şabalıd, fındıq, qoz, zoğal, əzgil, armud, albalı, gavalı, alça, alma, əncir, heyva, gilə), dənli və dənli paxlalı (arpa, buğda, qarğıdalı, paxlalı), tərəvəz (xiyar, kələm), üzüm <i>HEYVANDARLIQ:</i> qoyunçuluq (yun), iribuynuzlu mal-qara (südlük, ətlik)
Lənkəran	<i>BİTKİÇİLİK:</i> meyvə və giləmeyvə (feyxo, naringil, portağal, kivi, limon, qoz, əzgil, əncir), dənli və dənli paxlalı (paxlalı), tərəvəz (pomidor, xiyar, baş soğan) <i>HEYVANDARLIQ:</i> qoyunçuluq (yun), iribuynuzlu mal-qara (südlük), quşçuluq (yumurta)
Quba-Xaçmaz	<i>BİTKİÇİLİK:</i> meyvə və giləmeyvə (alma, gilə, armud, qoz, gavalı, şaftalı, əzgil, fındıq, xurma, zoğal, albalı, əncir, zeytun), tərəvəz (pomidor, kələm, xiyar), dənli və dənli paxlalı (buğda, arpa), <i>HEYVANDARLIQ:</i> qoyunçuluq (yun), quşçuluq (yumurta), iribuynuzlu mal-qara (südlük, ətlik)
Aran	<i>BİTKİÇİLİK:</i> meyvə və giləmeyvə (qoz, innab, armud, nar, heyva, alça, iydə, əncir, albalı, xurma, püstə, əzgil, ərik), pambıqçılıq, bostançılıq, dənli və dənli paxlalı (arpa, buğda), tərəvəz (baş soğan, xiyar, pomidor, kələm) <i>HEYVANDARLIQ:</i> qoyunçuluq (yun), quşçuluq (yumurta), iribuynuzlu mal-qara (südlük, ətlik)
Yuxarı Qarabağ	<i>BİTKİÇİLİK:</i> tərəvəz (baş soğan), dənli və dənli paxlalı (buğda), meyvə və giləmeyvə (armud), pambıqçılıq <i>HEYVANDARLIQ:</i> qoyunçuluq
Kəlbəcər-Laçın	<i>HEYVANDARLIQ:</i> qoyunçuluq (yun)
Dağlıq Şirvan	<i>BİTKİÇİLİK:</i> dənli və dənli paxlalı (arpa, buğda, paxlalı), üzüm, meyvə və giləmeyvə (qoz, armud, nar, əncir, innab), tərəvəz (xiyar) <i>HEYVANDARLIQ:</i> qoyunçuluq (yun), iribuynuzlu mal-qara (südlük, ətlik), quşçuluq (yumurta)
Naxçıvan	<i>BİTKİÇİLİK:</i> meyvə və giləmeyvə (badam, ərik, şaftalı, armud, iydə, qoz, alça, heyva, albalı, gilə, alma), dənli və dənli paxlalı (paxlalı, buğda), üzüm, tərəvəz (pomidor, kələm) <i>HEYVANDARLIQ:</i> qoyunçuluq (yun), iribuynuzlu mal-qara (südlük), quşçuluq (yumurta)

Dünya və Türkiyə təcrübəsini nəzərə alsaq Azərbaycanda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı perspektivlərində region və məhsul seçimi modelinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Modeli Azərbaycanda ilk dəfə olaraq 2006-cı ildə i.e.n. Həzi Eynalov “Kənd təsərrüfatı sahəsindəki Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin inkişafında Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının rolu” mövzusunda olan tədqiqat işində tətbiq etmişdir. Tədqiqat işinə görə bəzi iqtisadi rayonlar üzrə aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- Abşeron iqtisadi rayonu – üzüm, zəfəran;
- Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu – kartof, üzüm və taxıl;
- Lənkəran iqtisadi rayonu – çay, çeşidli subtropik meyvələr və buğda, həmçinin balıq;
- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu – xüsusi keyfiyyətinə görə fərqlənmiş alma;
- Aran iqtisadi rayonu – buğda, günəbaxan, şəkər çuğunduru, pambıq, üzüm;
- Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu – nar, şəkər çuğunduru və buğda;
- Naxçıvan iqtisadi rayonu – şəkər çuğunduru və üzüm.

Bütün bunlarla yanaşı ölkənin ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə ixrac imkanlarını genişləndirəcək məhsulların müəyyən edilməsi üçün dünya bazarında və konkret olaraq hədəf ölkələr bazarlarında mövcud tələblər araşdırılmalıdır. Ümumi mənzərə isə ondan ibarətdir ki, dünyada toplam 130 ölkədə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə 25 mln. hektardan çox əkin sahəsi mövcuddur. Əsas lider ölkə Avstraliya hesab edilir. Buna baxmayaraq aşağıdakı cədvəldən də görünür ki, dünyada ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları ticarətində əsas yerləri Şimali Amerika və Qərbi Avropa tutur. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, hazırda Avropa və ABŞ önəmli bazar hesab edilir. Həmçinin Yaponiya da mühüm bazar kimi qəbul edilə bilər.

Dünyada ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları ticarəti

Qitələr və ölkələr	Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları bazarı (milyard \$)
Qərbi Avropa	10,5
Almaniya	3,1
İngiltərə	1,5
İtaliya	1,3
Fransa	1,3
İsveç	0,8
Şimali Amerika	11,8
ABŞ	11,0
Kanada	0,8
Cənubi Amerika	0,1
Braziliya	
Argentina	
Asiya	2,5
Yaponiya	2,5
Çin	-
Tayvan	-

Mənbə: Aksoy vd. 2005

(https://www.google.az/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=3&cad=rja&ved=0CD8QFjAC&url=http%3A%2F%2Fwww.agri.ankara.edu.tr%2Fbahce%2F1097_1183723867.doc&ei=fy8EU67PIsr8ywO_noDADQ&usg=AFQjCNFSokuvLvpTPne_mzUsXZ5FrCdaCA&sig2=voKtcivomfn34IgpqFUtHQ&bvm=bv.61535280,d.bGQ)

Bundan əlavə bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, əgər dünyada bu cür məhsullara tələb daha çox İnkişaf Etmiş Ölkələrin bazarlarında mövcuddursa, həmin ölkələrdə də artıq yerli istehsalın genişləndirilməsi istiqamətində siyasət həyata keçirilir (Avstraliya təcrübəsi). Burada əsas məqsəd həm yerli mənbələr hesabına tələbin ödənilməsi, həmçinin ekoloji amilləri nəzərə alaraq bu təsərrüfat sisteminin ölkədə genişləndirilməsi təşkil edir. Bu işə gələcəkdə müəyyən mənada ixrac imkanlarını zəiflədəcək. Buna baxmayaraq bəzi yerli tarixi unikalıq xüsusiyyətlərinə malik kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının təşviqi səmərəli hesab olunur.

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi xüsusilə İnkişaf Etmiş Ölkələrdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbin artım xarakterdə olması bu sektora böyük maraq yaratmışdır və İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələr əsasən ixrac istiqaməti seçərək ekoloji təmiz kənd təsərrüfatını dəstəkləyirlər. Çünki, bu sahədə məhsulun istehsalı üçün müəyyən bir keçid müddətinin olması və bu cür məhsullarda istehlakçı etibarının yaradılması zərurəti bu sahəyə qoyulan investisiyanın uzunmüddətli və planlı olmasını aktuallaşdırır. Avropa Birliyi bazarı timsalında baxsaq görərik ki, bir çox İEO-lərdə istehlakçılar bu cür məhsul istehsalçılarının ETKT ilə bağlı fikir və baxışları ilə maraqlanırlar. Deməli müəssisənin bu sahədə ortaya qoyacağı bir Vizyon və Missiya çox önəmlidir. Bu məqsədlə də ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracında diqqətə alınması vacib olan bəzi məqamları qeyd edək. Bundan çıxış edərək müəssisə aşağıdakı istiqamətlərə ilkin mərhələdə üstünlük verməlidir:

1. ETKT sahəsində standartların yerinə yetirilməsi istiqamətində ekoloji və sosial məqsəd və vəzifələrini ortaya qoymalı;
2. Niş bazarların ortaya çıxarılaraq müəssisə üçün potensial imkanların müəyyən olunması;
3. uzunmüddətli müştəriləri əldə etmək və bu müştərilərin qorunması.

Burada ölkə səviyyəsində fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün ixracat potensialının müəyyən olunması da aktualdır və araşdırmalar əsasən iki istiqamətdə aparılır.

I. Müəssisənin öz ixrac potensialını müəyyənləşdirməsi (güclü/zəif tərəflərini, təşkilatı, maliyyə və s.);

II. Hədəf bazardakı potensialın araşdırılıb, müəssisə hədəflərinə uyğunluğu ölçülməlidir.

Birinci halda cavablandırılmalı olan sualların əsas istiqamətləri əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- müəssisənin güclü və zəif tərəflərini müəyyən edən məsələlər;
- müəssisənin istehsal gücü;

- müəssisənin maliyyəsi.

İkinci halda cavablandırılmalı olan sualların əsas istiqamətləri isə hədəf ölkə və hədəf bazar üzərində müəyyən olunur.

Bütün bunlarla yanaşı müəssisə üçün ixrac planlaması zamanı diqqətə alınmalı olduğu məsələ hədəf ölkələrdə tədarük kanallarının seçilməsidir. Məlumdur ki, ixrac ediləcək məhsul müxtəlif yollarla ya birbaşa, ya da vasitəçilik əsasında reallaşır. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları ilə ticarət uzunmüddətli bir strategiya tələb etdiyinə görə ixrac üçün seçiləcək firma ilə uzun müddətə ticari əlaqələrin davamlılığı xüsusilə önəm kəsb edir. Bu baxımdan uyğun firmaların seçilməsi zamanı aşağıdakı suallar cavablandırılmalıdır:

- hədəf bazarda sözügedən firmanın böyüklüyü nə qədərdir;
- sözügedən firma hansı məhsulları reallaşdırmaqdadır;
- məhsulların satışı necə aparılır və hansı kanallardan istifadə edir;
- firmanın imici necədir;
- firma müştərilərə nə kimi xidmətlər göstərir;
- firmanın reklam və sosiallaşma səviyyəsi necədir;
- firmanın anbar, logistika və müqavilələri hansı səviyyədədir;

dədir;

- ixracatçı müəssisəyə təklif etdiyi qiymətlər;
- firmanın ödəniş növləri;
- firma etibarlıdır mı və ətraf mühitdə nə kimi fikirlər formalaşmış;

- firma ixracatçı müəssisə haqqında səmərəli məlumatlarla çıxış edə biləcəkmə və bunun üçün ixracatçı müəssisənin hər hansı bir fəaliyyəti olacaqmı və s.

Ümumiyyətlə, müxtəlif mənbələrdə verilmiş dünya bazarında ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbdən istifadə edərək aşağıdakı cədvəldə ölkəmizdəki ixtisaslaşma səviyyəsi nəzərə alınmaqla ixrac imkanları olan məhsul növləri və iqtisadi rayonlar göstərilmişdir (cədvəl): *(ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələblərə dair müvafiq məlumatlar müxtəlif mənbələrdən toplandığından ümümləşdirilərək göstərilmişdir. Əsas sə-*

bəb statistik qurumlarda ayrıca olaraq göstəricilərin verilməməsi və müxtəlif təşkilatlarda araşdırmaların aparılmasıdır. Mənbələr: İFOAM, www.dunyagida.com.tr, ege ixracatçılar birliyi və s.):

Cədvəldən də görüldüyü kimi dünya bazarında tələbi yüksək olan bir çox ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ölkəmizdə ənənəvi üsulla istehsal olsa da ixtisaslaşma mövcuddur. Bu işə məhsul və region seçim modeli əsasında “EKO” sertifikatı ilə ixracın təşviqini aktuallaşdırır.

Cədvəl 4

Tələbi yüksək olan mühüm məhsulların “EKO”sertifikatı ilə ölkəmizdən ixrac imkanları (regionlar üzrə ixtisaslaşma səviyyəsinə uyğun olaraq)

Məhsullar Region	Abşeron	Gəncə-Qazax	Şəki-Zaqatala	Lənkran	Quba-Xaçmaz	Aran	Dağlıq Şirvan	Naxçıvan
dənli və dənli paxlalı								
Buğda			+		+	+	+	+
Arpa			+		+	+	+	
Qarğıdalı		+	+					
Paxlalı			+	+			+	+
meyvə və giləmeyvə								
Üzüm		+	+				+	+
Alma			+		+			+
Armud		+	+		+	+	+	+
Nar		+				+	+	
Heyvə			+			+		+
Əncir		+	+	+	+	+	+	
Gilas		+	+		+			+
Gavalı		+	+		+			
Əzgil					+			
Xurma		+			+	+		
Ərik		+				+		+
Əzgil			+	+		+		
Alça			+			+		+
Zoğal		+	+		+			
Albalı		+	+		+	+		+
Zeytun	+				+			
Şaftalı		+			+			+

İydə		+				+		+
Badam	+							+
Qoz	+	+	+	+	+	+	+	+
Fındıq			+		+			
Şabalıd			+					
Püstə	+					+		
Innab						+	+	
Sitrus meyvələr								
Feyxoə				+				
Naringi				+				
Portağal				+				
Limon				+				
Kivi				+				
Tərəvəz və bostan məhsulları								
Kartof								
Pomidor		+		+	+	+	+	
Xiyar			+	+	+	+	+	
Kələm		+	+		+	+	+	
Baş soğan		+		+		+		
Pambıq							+	
Heyvandarlıq məhsulları								
Süd		+	+	+	+	+	+	
Ət	+		+		+	+	+	
Yun	+	+	+	+	+	+	+	
Yumurta	+			+	+	+	+	

Beləliklə, ETKT-nın inkişafı üçün region və məhsul seçimi modelinin ölkəmizdə tətbiqi qısamüddətli dövrdə ixrac imkanlarının müəyyən olunmasına, fermer və təşəbbüskarlarə texniki dəstəyin göstərilməsinə, ixtisaslaşmış bazarın formalaşmasına, regionda kənd təsərrüfatı məhsullarının müqavilə yolu ilə istehsalına və dünyə bazarına ekoloji təmiz məhsul markası ilə çıxarılmasına və s., uzunmüddətli dövrdə isə region ərazilərinin ekoloji tarazlığının qorunmasına, su hövzələri ərazilərinin təmiz saxlanılmasına, biomüxtəlifliyin qorunmasına, ölkənin kənd təsərrüfatında əlavə dəyərin artırılmasına, ölkədə sağlam qida istehsalına və istehlakına, əhəlinin etibarlı qida təminatına və digər səmərəli məqamlara gətirib çıxara bilər.

Azərbaycan Respublikasında ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə siyasətə dair tövsiyələr. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının üzərinə düşən tələblərə baxdıqda dövlətin ekoloji, regional, insan sağlamlığına və kənd təsərrüfatının inkişafına dair siyasətinə uyğunluğu və müasir dövrdə zəruriliyi müşahidə edilməkdədir. Belə ki, ekoloji təmiz qidalara ehtiyac daha çox İnkişaf Etmiş Ölkələrdə müşahidə edilməkdədir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında da bu yeni kənd təsərrüfatı formasının inkişafı aktual məsələ kimi üzə çıxır. Bu prosesdə dünya təcrübəsində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafına mane olan amillər nəzərə alınmaqla ölkə xüsusiyyətlərinə uyğun inkişaf strategiyasına ehtiyac yaranır.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında yaranan əsas problemlər – sertifikatlaşdırma və qiymət problemləridir ki, dünya təcrübəsi də sübut edir ki, məqsədyönlü dövlət siyasəti bu sahədə fermerlərin birləşməsini və sertifikatlaşdırma xərclərinin azaldılmasına gətirib çıxarır. Ona görə də ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının hüquqi və iqtisadi mexanizmləri təkmilləşdirilməlidir. Lakin ölkəmizin təcrübəsində digər bir problem ortaya çıxır. Bu da ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə istər sahibkarlarda, istərsə də istehlakçılarda yetərli bilgilərin olmaması, fermerlərin bu istiqamətdə təcrübələrinin az olması. Bu baxımdan Türkiyə Respublikasının, Avropa ölkələrinin və digər ölkələrin təcrübəsində olduğu kimi mütəmadi olaraq maarifləndirici tədbirlərin keçirilməsi və fermerlər üçün mütəmadi olaraq treninqlərin təşkil edilməsi olduqca önəmlidir. Eyni zamanda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsində müxtəlif layihələr çərçivəsində elmin kooperasiyası da gerçəkləşir, bu isə regionlarda klaster yanaşmaya şərait yaradacaqdır.

İnkişaf Etmiş Ölkələrdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişaf etməsi isə təsadüfi deyil. Belə ki, əhalinin yüksək səviyyədə yaşayışı, keyfiyyətli istehlak tələbi, dövlətin ekoloji tarazlıq siyasəti, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına dair siyasət ekoloji təmiz məhsulların bazarda çoxalmasına və sahibkarlıq subyektlərinin sayının artmasına şərait yaratdı.

Beləliklə, ekoloji təmiz məhsulların müasir dövrdə aktuallığını, İnkişaf Etmiş Ölkələrin bazarlarında yüksək tələbli və alıcılıq qabiliyyətli olduğu, həmçinin digər müsbət xüsusiyyətləri nəzərə almaqla ölkəmizdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı zəruri hesab edilə bilər. Buna görə də ölkəmizdə bu sahənin inkişafı üçün təbii şəraitin və əlverişli investisiya mühitinin olduğunu, ən əsası isə hələ formalaşdığını nəzərə alsaq zəruri olan tədbirləri ümumi olaraq aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və ölkənin yerli xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi;

- Müşahidə və Sertifikasiya sisteminin formalaşdırılması;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə müvafiq qurumun təsis edilməsi;

- konkret dövlət siyasətinin formalaşdırılması, yəni inkişaf strategiyasının hazırlanması;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə regionların müəyyənləşdirilməsi və keçid prosesinin təşviq edilməsi;

- kadr hazırlığı və fermerlər üçün maarifləndirmə işinin təşkili;

- istehlakçılar üçün mütəmadi olaraq maarifləndirici bukletlərin hazırlanması və həmçinin kitabların nəşr edilməsi;

- tədris proqramlarına ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı mövzusunun daxil edilməsi;

- müxtəlif layihələr çərçivəsində elmi-tədqiqat işlərinin aparılması və nəticələrinin tətbiq olunması istiqamətində fermerlərin elmi-tədqiqat institutları ilə əməkdaşlığının genişləndirilməsi;

- universitetlərin, bələdiyyələrin, fermer birliklərinin iştirakı ilə birgə layihələrin həyata keçirilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə imkanlarının müəyyənləşdirilərək mütəmadi olaraq müxtəlif tədbirlər çərçivəsində xarici investidlərə nümayiş etdirilməsi və onların cəlb olunması.

Dünya təcrübəsində də müşahidə etdiyimiz kimi uzun bir tarixi dövr ərzində inkişaf edən ETKT sahəsi üçün qısa, orta və uzunmüddətli dövrləri əhatə edən məqsədyönlü fəaliyyət bir çox ölkələrdə zəruri şərtə çevrilmişdir. Yəni, yerli xüsusiyyətlər və imkanlar nəzərə alınmaqla bir çox ölkələrdə ETKT sahəsinə xas strategiya və Fəaliyyət Planı hazırlanmışdır. Qeyd olunanlara uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə siyasətə dair qısa və ortamüddətli dövrlər üçün tövsiyələr hazırlanmışdır:

Qusamüddətli dövr (3 illik bir dövr üçün):

I. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsində qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktlarda təsbit olunmuş mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları arasında koordinasiyanın və dərin əməkdaşlığın təşkili:

1. görüşlərin və toplantıların keçirilərək vəzifələrin müzakirə edilməsi və bu istiqamətdə mövcud vəziyyət təhlil edilərək boşluqların müəyyən edilməsi;

2. məsul qurum, idarə, müəssisə və təşkilatların, həmçinin işçi qrupunun müəyyən edilməsi;

3. illik iş planının müəyyən edilməsi.

II. ETKT-nin inkişafı sahəsində təşkilati strukturun təkmilləşdirilməsi:

1. Kadr potensialının gücləndirilməsi/ Tədris/Maarifləndirmə

1.1. ETKT sahəsində qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktlarda təsbit olunmuş mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları üzrə müəyyən olunmuş işçi qrupu üçün tədris və seminarların təşkili;

1.2. ETKT sahəsinin inkişaf etdiyi ölkələrə işçi qrupunun ezamiyyələri və təcrübə mübadiləsinin genişləndirilməsi;

1.3. Regionlar üzrə fəaliyyət göstərən sözügedən mərkəzi icra hakimiyyətinin regional bölmələrinin (xüsusilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin) işçi qrupuna daxil edilmiş əməkdaşlarının təlimlərdə aktiv iştirakının təmin edilməsi;

1.4. İstehlakçıların davamlı olaraq ekoloji təmiz məhsullar üzrə maarifləndirilməsi təşkil edilməlidir (kütləvi informasiya vasitələri ilə).

2. İnfrastrukturun inkişaf etdirilməsi

2.1. ETKT sahəsində qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktlarda təsbit olunmuş mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları nəzdində fəaliyyət göstərən laboratoriyaların pestisit təhlilləri geniş bir spektrumda apara biləcək şəkildə gücləndirilməsi;

2.2. Torpaq-yarpaq və su, xüsusilə mikroelement və ağır metal təhlillərini tez və az xərclə aparan laboratoriyaların yaradılması (Gəncə Dövlət Aqrar Universiteti nəzdində).

III. Strategiyanın və Tədbirlər Planının hazırlanması:

1. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafına dair strategiya təkcə ixraca yönəlməməli, həmçinin daxili bazarın yerli istehsalla inkişafının da hədəflərdə nəzərə alınması;

2. ETKT-nın inkişafına yönəlmiş dəstəklərin ətraflı şəkildə incələnməsi və kimə, harada, necə, hansı müddətə, hansı şərtlərlə və digər suallara cavab verə biləcək mexanizmlərin tətbiq edilməsi;

3. ETKT-nın inkişafına yönəlmiş Strategiyanın və Tədbirlər Planının hazırlanması prosesində yerli mütəxəssislərin, elmi müəssisələrin, dövlət və qeyri-dövlət nümayəndələrinin işçi qrupu şəklində hazırlanması.

IV. Hüquqi və institutional tədbirlər:

1. ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsində qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktlarda təsbit olunmuş mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları arasında vəzifə bölgüsünün hüquqi baxımdan təsbit edilməsi;

2. statistik məlumatların toplanması istiqamətində mövcud olan ETKT sahəsi üzrə idxal və ixrac göstəricilərini toplaya bilən sistemin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi;

3. ETKT məhsullarının istehsalı və ticarətinin inkişafı prosesində yarana biləcək boşluqların çevik şəkildə aradan qaldırılması;

4. ETKT-nın inkişafı üzrə dəstək mexanizmləri üçün planlama fəaliyyətinin həyata keçirilməsi;

5. ETKT-nın inkişafı sahəsində mövcud olan problemlərin üzə çıxarılması istiqamətində araşdırmaları apara biləcək və tövsiyələrin siyasət qərarlarına yönləndirə biləcək elmi müəssisənin müəyyən edilməsi.

V. Akreditasiya üçün müstəqil və dünya səviyyəsində tanınan Azərbaycan Akreditasiya Qurumununun yaradılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi

VI. Dünya səviyyəsində ETKT-ı üzrə Azərbaycanın tanıtılması və yerli məhsulların xarici bazarının genişləndirilməsi:

1. bazar tədqiqatlarının aparılması;

2. “BİOFACH”, “İZMİR Organik Fuar və Konferans” və s. kimi beynəlxalq tədbirlərdə iştirakın təmin olunması (davamlı olaraq);

3. müəyyən olunmuş region adı ilə ETKT məhsullarının bazara çıxarılması istiqamətində ilkin işlərin həyata keçirilməsi (məsələn: “Göyçay”, “Quba”, “Lənkəran”, “Gəncə”, “Gədəbəy” və s.);

4. davamlı olaraq xarici və yerli mütəxəssislərin iştirakı ilə konfrans, seminar, dəyirmi masa və digər tədbirlərin keçirilməsi.

VII. Digər sektorlarla inteqrasiya:

1. Azərbaycanda turizmin inkişafı istiqamətində aqro-turizmin və aqro-ekoturizmin daxil edilməsi;

2. ipək toxuculuğunda əlavə dəyərin artırılması məqsədilə, ekoloji təmiz ipəyin istehsalının inkişaf imkanlarının araşdırılması (Belə ki, ekoloji təmiz ipək istehsalında və ixracında Çinə rəqib ölkə yoxdur);

3. pambıqçılıq sahəsində “eko” markalı uşaq geyimlərinin istehsal və ixrac imkanlarının araşdırılması.

Ortamüddətli dövr (7-8 illik bir dövr üçün):

1. ETKT-nın inkişafına dair strategiya və Tədbirlər Planının təkmilləşdirilərək yenidən hazırlanması;

2. ETKT sahəsində qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktlarda təsbit olunmuş mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları arasında vəzifələrin toplanaraq qurumlar arasında əməkdaşlığı və koordinasiyanı təmin edəcək qurumun yaradılması;
3. Azərbaycan Akreditasiya Qurumunun ETKT üzrə müşahidə və sertifikatlaşdırma şirkətlərinin EN 45011 çərçivəsində akreditasiyası istiqamətində işlərin həyata keçirilməsi;
4. ETKT üzrə tədqiqatların xüsusilə region və sahəvi səviyyələrdə aparılaraq mövcud problemlərin həll edilməsi;
5. ETKT-da tədris və nəşr sisteminin təkmilləşdirilməsi;
6. ETKT sahəsi üzrə yeni-yeni layihələrin həyata keçirilməsi;
7. ETKT-da istifadə olunan müxtəlif vasitələrin və təbii resursların (mis, dolomit, bitki mənşəli preparatlar və s.) istehsalının dəstəklənərək yerli mənbələrin formalaşdırılması;
8. İstehsalçı dəstəklərinin məhsul növləri səviyyəsinə gətirilməsi;
9. Sərgi, konfrans, seminar, dəyirmi masa və digər tədbirlərin keçirilməsi;
10. Aqro-ekoturizm sahəsində strategiyanın hazırlanması və dəstək mexanizmlərinin müəyyən olunması;
11. Ekoloji təmiz kosmetik vasitələrin istehsalı istiqamətində layihələrin dəstəklənməsi;
12. ETKT məhsulları istehsalının yer alacağı regionlar üzrə (əsasən Gəncə-Qazax, Quba-Xaçmaz, Lənkəran və s.) klaster işlərinin həyata keçirilməsi;
13. İFOAM, FAO və İSOFAR kimi beynəlxalq təşkilatların Azərbaycanla sıx əməkdaşlığı və müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətində işlərin həyata keçirilməsi;
14. Uzunmüddətli dövrü əhatə edən Strategiyanın və Tədbirlər Planının hazırlanması.

ƏDƏBİYYAT

1.Karaer, F., 2003. Gelişmekte Olan Ülkelerde Tarım-Çevre-Ekonomi Etkileşimi, Doğuş Üniversitesi Dergisi, No:2, İstanbul.

2.National Standard of Canada (NSC), 1999. Organic Agriculture, Ottawa, Canada.

3.Yavuzer, G.B., Polat, T., Yavuzer, Ü., 2006. Genel Olarak Organik Tarım ve Yöntemi, Sürdürülebilir Rekabet Avantajı Elde Etmede Organik Tarım Sektörü Sektörel Stratejiler ve uygulamalar, URAK, İstanbul.

4.Gülay Beşirli, 2009, “Organik tarım”, Televizyon yoluyla yaygın çiftçi eğitimi projesi (YAYÇEP).

5.2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Əhəlinin Ərzaq Məhsulları ilə Etibarlı Təminatına Dair” Dövlət Proqramı Bakı, 2008.

6.“Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair” Milli Proqram (7.Kənd təsərrüfatı), Bakı, 2003.

7.Nazirlər Kabinetinin 30 avqust 2010-cu il№ 159 “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının elmi təminatının həyata keçirilməsi Qaydaları” , Bakı, 2010.

8.Azərbaycan Respublikasının “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” qanunu (13 iyun 2008-ci il), Bakı, 2008.

9. Doç.Dr. Mehmet Zengin. “Organik Tarım”, Konya, 2007.

10.BULUT,Yakup;BİRGİLİ,Berrak (2006). “Organik Tarım Uygulamalarında Kamu Yönetiminin Rolü ve Önemi: Dünya,Avrupa ve Türkiye, Avrupa Birliğinde Organik Tarım Uygulamaları”, içinde, İ. Hakkı Eraslan, Ferhat Şelli (Ed.), Sürdürülebilir rekabet Avantajı Elde Etmede Organik Tarım Sektörü: Sektörel Stratejiler ve uygulamalar, URAK Yayınları, No:2006/ 1, İstanbul.

11.Güzel, Tülay (2002). Almaniya Organik Tarım Ürünleri Sektörü və İhracat Olanakları, İTO Yayınları, No:2002-45, İstanbul.

12.NASIR, Aslıhan; KIMILOĞLU, Hande (2006). “Organik Tarım Ürünlerinin Ekonomik Boyutu ve Pazarlanması”, içinde, İ.Hakkı Eraslan, Ferhat Şelli (Ed.), Sürdürülebilir Rekabet Avantajı Elde Etmede Organik Tarım Sektörü: Sektörel Stratejiler ve Uygulamalar içinde:, URAK Yayınları, No:2006/1, İstanbul.

13.Lampkin, Nicolas, C. Foster, S. Padel and P. Midmore (1999). “The policy and regulatory environment for organic farming in Europe”. Organic Farming in Europe: Economics and Policy. Vol. 1-2.

14.BLOOM, Shauna; LESLIE, M.; DURAM; A (2007). “A Framework to Assess State Support of Organic Agriculture”, Journal of Sustainable Agriculture, Vol. 30, No:2, p. 105-123.

15.Горшков Д.В. Рынок экологически чистых продуктов: зарубежный опыт и перспективы России. Журнал "Маркетинг в России и за рубежом" №6, Москва, 2004.

16.İTO (2006). Organik Tarım Analizi və AB Pazarı Fırsatı, İTO Yay., NO:2006-12 İstanbul.

17.Həzi Eynalov “Organik Tarımın Türkiyə - Azərbaycan tarımsal ilişkilerin gelişmesine sağlayacağı muhtemel katkıları” Baskı: EXPRESS MATBAAÇILIK. Bakı-2010.

18.A.H. Babayev, V.A. Babayev Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının əsasları, Qanun nəşriyyatı, 2011.

19.Food and Agriculture Organization (FAO), 2005, Organic Agriculture websayt, www.fao.org/organicag

20.http://www.webnaturel.com/index.asp?alt_cat_id=59&cat_id=7&ayrintiid=1497

21.<http://president.az/articles/10286>

22.<http://solucangubresi.web.tr/toprak-ve-gubre/ekolojik-tarim-gubreleme.html>

23.<http://www.patronturk.com/organik-tarim-nedir-nasil-yapilir-nelere-dikkat-edilmeli#ixzz2mc0rErDe>

24.<http://www.orfeteknik.com.tr/orta-kutuphane2.htm>

25.<http://www.agroworlddergisi.com>

26.http://www.izotar.com/tr_bilgibankasi.aspx?id=25

27. <http://www.birlesimtarim.com/bilgi-EKOLOJIK.TARIMDA.TOPRAK.ISLEME.UYGULAMALARI-44-tr.html>
28. <http://www.ekozelorganik.com/page3.php>
29. http://www.bugday.org/portal/haber_detay.php?hid=5986
30. <http://www.tuatarim.com.tr/tr>
31. <http://www.tarimkutuphanesi.com>
32. <http://www.orser.com.tr/>
33. http://www.president.az/files/future_az.pdf
34. www.naturemed.ru/archives/2887
35. www.oreser.com.tr
36. www.ziraat.harran.edu.tr/zirfakdergi/images/2004Sayi3-4/63-71.pdf
37. www.girisim.comu.edu.tr/dergi/dergi/2005/5in1/sipek.pdf
38. www.eto.org.tr
39. www.egelihracatcilar.com
40. <http://traglor.cu.edu.tr/objects/objectFile/QRyr7diX-15122012-41.pdf>
41. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=1975&doctype=0>
42. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15320&doctype=0>
43. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=16721&doctype=0>
44. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=16052&doctype=0>
45. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=19591&doctype=0>
46. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=20050&doctype=0>
47. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15321&doctype=0>
- <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15322&doctype=0>

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ÜZRƏ ÇOXÖLÇÜLÜ FAKTORLAR ƏSASINDA YOXSULLUQ İNDEKSİ VƏ ONUN ALT QRUP GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏHLİLİ

Fərhad MİKAYİLOV, i.f.d.

Məqalədə çoxölçülü faktorlar əsasında yoxsulluq indeksinin qiymətləndirilməsi metodologiyası verilmiş eyni zamanda bu metodologiya əsasında Azərbaycan Respublikası üzrə keçirilməmiş müvafiq sorğunun nəticələrinin təhlili öz əksini tapmışdır.

1. Çoxölçülü meyarlar əsasında yoxsulluq indeksinin hesablanması metodikası. Yoxsulluğun “məhrumiyyət (deprivasiyon)” konsepsiyası əsasında Sabina Alkire və Maria Emma Santos tərəfindən işlənmiş Çoxölçülü Yoxsulluq İndeksinin (ÇYİ) ölçülməsi metodikası BMT-nin İnkişaf Proqramının 2010-cu il üçün “İnsan inkişafı haqqında hesabat”ının hazırlanmasında tətbiq edilmiş və bütün ölkələrdə tətbiq olunması tövsiyə olunmuşdur¹.

ÇYİ özlüyündə “Əhalinin yoxsulluq indeksi”ni (ƏYİ) əvəz edir. ƏYİ 1997-ci ildən hesablanılır və çap edilirdi. ƏYİ ölkələr üzrə səhiyyə, təhsil və həyat səviyyəsi sferalarında əhalinin nemət və xidmətləri əldə edə bilməmək (gəlirin səviyyəsinin aşağı olması və ya nemət və xidmətlərin olmamağı səbəblərindən) üzrə ümumi (cəmi) məhrumiyyətləri əks etdirir və orta göstəricilər əsasında hesablanılırdı. ƏYİ fərdlərin, ev təsərrüfatlarının və ya əhali qrupunun (məsələn, kəndin əhalisi) kollektiv olaraq məruz qaldıqları məhrumiyyətləri əks etdirmir. ÇYİ bu nöqsanları aradan qaldırır ki, bu da bu indeksin daha əhəmiyyətli, daha analitik olduğunu əks et-

---

¹Alkire, S., and M. Santos. 2010. “Acute Multidimensional Poverty: A New Index for Developing Countries.” Human Development Research Paper 11. UNDP–HDRO, New York. Alkire, S., and J. Foster. 2009. “Counting and Multidimensional Poverty Measurement.” OPHI Working Paper 7. Oxford Poverty and Human Development Initiative, Oxford, UK.

dirir. Bu indeksin köməyi ilə əhalinin neçə nəfərinin kollektiv olaraq məhrumiyyətlərə və ya əhalinin ümumi sayında çoxölçümlü yoxsulların xüsusi çəkisini (yoxsulluğun miqyası, məşəbə), orta hesabla hər bir ev təsərrüfatının neçə məhrumiyyətə (yoxsulluğun dərinliyi) məruz qaldığını aşkar etməyə imkan verir.

ÇYİ ev təsərrüfatlarının və onun üzvlərinin neçə komponent üzrə yoxsul olduqlarını müəyyən edir ki, bu da dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin prioritetlərini müəyyən etməyə imkan verir.

ÇYİ-nin hesablanılmasında əhalinin gəlirləri göstəricisindən istifadə edilməmişdir. Bu ondan irəli gəlmişdir ki, gəlirlər haqqında informasiyaların mənbələri müxtəlifdir və eyni zamanda, həmin mənbələrdə yoxsulların sağlamlığı və qidalanması haqqında informasiyalar olmur. ÇYİ-nin hesablanması üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətinin də əhatə edildiyi üç informasiya mənbəyindən istifadə edilmişdir:

- demografiya və sağlamlığın müayinəsi (DHS);
- YUNİSEF-in çoxindikatorlu klaster müayinəsi (MICS);
- Dünya Bankının sağlamlığın müayinəsi (WHS).

ÇYİ “İnsan potensialının inkişafı indeksi”nə (İPİİ) müvafiq olaraq işlənilmişdir. Məlumdur ki, İPİİ üç aqreqat indeksin həndəsi orta kəmiyyəti kimi hesablanılır:

- əhalinin həyat səviyyəsi indeksi;
- əhalinin sağlamlıq səviyyəsi indeksi;
- əhalinin təhsil səviyyəsi indeksi.

ÇYİ ev təsərrüfatlarında təhsil, sağlamlıq, həyat səviyyəsi sferalarında məhrumiyyətləri əks etdirir. Bu indeksin ədədi qiymətinin hesablanması üçün məlumatlar ev təsərrüfatlarında aparılan sorğulardan götürülür. Bu məlumatlar eyni bir tədqiqatdan (eyni metodika) əldə edilməlidir, yəni xüsusi seçmə müayinəsi aparılmalıdır.

Ev təsərrüfatının hər bir üzvü həmin təsərrüfatda rastlaşdığı çətinliklərin sayından asılı olaraq, ya “yoxsul”, ya da ki, “yoxsul deyil” qrupuna daxil edilir. Sorğu müşahidəsinə cəlb edilən hər bir şəxs üçün “Sorğu Anketi” doldurulur. “Sorğu An-

keti”ndə üç sfera (indikator) üzrə 10 sual (komponent) yazılır. Hər bir şəxsə hər bir komponent üzrə ya “0” (əgər komponent üzrə məhrumiyyət yoxdursa), ya da ki, “1” (əgər komponent üzrə məhrumiyyət varsa) yazılır. Deməli, hər bir şəxsə maksimum 10 bal yazıla bilər. Hər bir indikator (üç indikator var) üzrə maksimal balın çəkisi $10/3$ -ə bərabərdir, yəni indikatorların çəkiləri bərabərdir. Başqa sözlə desək, hər üç indikator ÇÖYİ – nin ədədi qiymətinə eyni dərəcədə təsir gücünə malikdir. Hər bir indikator üzrə komponentlərin sayından asılı olaraq onların (komponentlərin) çəkiləri müxtəlif olur. “Təhsil” və “Sağlamlıq” indikatorlarının hər biri iki komponentdən ibarətdir. Buna görə də - bu indikatorlara daxil olan hər bir komponent üzrə balın çəkisi $5/3$ ($10/3 \cdot 1/2 \approx 1.67$) təşkil edir. “Həyat səviyyəsi” indikatoru 6 komponentdən ibarət olduğundan hər bir komponent üzrə balın çəkisi $5/9$ ($10/3 \cdot 1/6 = 0.56$) təşkil edir.

“Təhsil” indikatoru təhsilə (heç olmasa beşillik) malik olmamaq və məktəb yaşında (səkkizinci sinfə kimi) uşaqların məktəbə getməməsi komponentlərini əhatə edir.

“Sağlamlıq” indikatoru ev təsərrüfatının ən azı bir nəfər üzvünün kifayət qədər qidalana bilməməsi və bir və ya daha çox uşağın ölməsi kimi komponentləri əhatə edir.

“Həyat səviyyəsi” indikatoru aşağıdakı komponentlər və şərtləri əhatə edir:

- elektrik təchizatının olmaması;
- təmiz içməli suya çıxışın olmaması;
- normal kanalizasiya sisteminin olmaması;
- xörəyin hazırlanması üçün “çirkli yanacaqdan” (peyin, odun və ya ağac kömürü) istifadə edilməsi;
- mənzil şəraiti (döşəmənin yoxluğu və ya normal döşəmənin olmaması);
- minik avtomobili, yük avtomobili və ya mühərrikli analoji nəqliyyat vasitələrinə malik olmamaq, həmçinin velosiped, motosiklet, radio qəbuledicisi, soyuducu, telefon və ya televizor kimi texniki vasitələrdən maksimum birinə sahib olmaq.

Əgər, misal üçün, ev təsərrüfatının (evin) elektrik enerjisi ilə təchizatı yoxdursa, onda ev təsərrüfatının hər bir üzvünə bu komponent üzrə “1” bal, varsa “0” bal yazılır. “Çoxölçülü” yoxsulu aşkar etmək üçün hər bir ev təsərrüfatında komponentlər üzrə yazılmış ballar çəkilərinə vurularaq cəmlənir. Bu cəm ev təsərrüfatının neçə komponentdən məhrum olduğunu göstərir və “ c_i ” ilə işarə edilir.

$c = 3$ bal (3.33 bal – texniki qiyməti) qiyməti “yoxsul”larla “yoxsul olmayanlar”ı bir-birindən ayıran sərhəd xəttidir. Əgər $c \geq 3$ olarsa, onda həmin ev təsərrüfatı və onun hər bir üzvü “çoxölçülü” yoxsuldur. Əgər $2 < c < 3$ olarsa, onda həmin ev təsərrüfatının “çoxölçülü” yoxsulluğun kənarına yaxın olduğunu göstəricisidir.

ÇÖYİ aşağıdakı iki əmsal əsasında hesablanır:

- yoxsulluq əmsalı;
- intensivlik və ya əhatəlilik (miqyas) əmsalı.

Yoxsulluq əmsalı (H) əhalinin ümumi sayında “çoxölçülü” yoxsulların xüsusi çəkisini göstərir və aşağıdakı kimi hesablanır:

$$H = \frac{q}{n}$$

q – “çoxölçülü” yoxsulların sayı, nəfər;

n – əhalinin (tədqiq edilən ev təsərrüfatlarında yaşayanların) ümumi sayı, nəfər.

Yoxsulluğun intensivliyi (A) komponentlərin çəkilərinə proporsional olaraq orta hesabla hər yoxsula düşən “məhrumiyətlər”in nisbi səviyyəsini göstərir və aşağıdakı kimi hesablanır:

$$A = \frac{\sum_{i=1}^q c_i \cdot q_i}{d \cdot \sum_{i=1}^q q_i}$$

$c_i - i$ – i -ci ev təsərrüfatı üzrə komponentlərin çəkili cəmidir;

$q_i - i$ -ci ev təsərrüfatının üzvlərinin sayıdır;

$d = 10$ – seçilmiş komponentlərin sayıdır.

ÇYİ-nin tərkib hissələri. ÇYİ tərkibində 10 göstəricinin olduğu 3 faktordan ibarətdir. Beynəlxalq razılaşmalara əsaslanmaqla hər bir faktorun minimum məmnunluq səviyyəsi mövcuddur. Bu minimum məmnunluq səviyyəsi isə “məhrumolma limiti” adlanır.

2. Mərhələli şəkildə metodologiya.

1-ci mərhələ. Məlumat mənbəyini müəyyən etmə. ÇYİ-nin (qlobal, regional, milli və ya millidən aşağı qruplar üzrə) birinci tələbi odur ki, şəxsə və ya ailəyə aid bütün informasiyalar eyni mənbəyə istinad etməlidir. Bu şəxsin məhrum olduğu şeyləri bütünlükdə müəyyənləşdirmək üçündür. Ona görə müxtəlif mənbələrdən istifadə etməklə göstəricilərin əldə edilməsi düzgün deyil. Məsələn, sağlamlıq üçün olan məlumatın bir mənbədən, təhsil barəsində olan məlumatın isə digər mənbələrdən götürülməsinə icazə verilmir.

2-ci mərhələ. “Analiz vahidi”nin seçilməsi. Artıq deyil-diyi kimi, ÇYİ şəxsi, ailə göstəricilərinə əsaslanmaqla məhrum olunmuş hesab edir. Ona görə də “analiz vahidi” ailədir, çünki beynəlxalq oxşar sorğular üçün ÇYİ-nin hər 10 göstəricisi üzrə fərdi səviyyədə olan informasiyalardan istifadə edilmir (xüsusilə də, sağlamlıqla bağlı göstəricilər fərdi səviyyədə olan informasiyalar içində ən mübahisəlisidir). Əslində isə milli səviyyədə ölçü yaradılarkən yerli sorğular araşdırılan bütün faktorlar üzrə fərdi səviyyədə informasiyalardan da istifadə edə bilər və bu halda “analiz vahidi” şəxs olacaq.

3-cü mərhələ. Faktorların və göstəricilərin seçilməsi. ÇYİ 3 faktora məxsus olan 10 göstəricidən istifadə edir ki, bu da İİİ-ni (İnsan İnkişafı İndeksini) əks etdirir. Milli çoxfaktorlu yoxsulluq ölçüsü yaradılarkən faktorların və göstəricilərin seçilməsi çox vacib bir mərhələdir və bu mərhələdə ÇYİ-nin tərkibinə daxil olan elə bir dəqiq siyahı yoxdur və ÇYİ özü də belə bir siyahını yaratmaq planını daşımır. Siyahı açıqdır və ən vacib olan şey onun seçilməsi prosesidir. Bu cür razılaşma müxtəlif mənbələrdən qanuni əsaslar, beynəlxalq razılaşmalar, məsələn ÇYİ və ya insan hüquqları və insani dəyərlərlə bağlı empirik sübutlardan meydana çıxma bilər. Bun-

dan əlavə dəyişənlər arasındakı statistik əlaqələr də tədqiq olunmalı və başa düşülməlidir.

4-cü mərhələ. Göstəricilərin “məhrumolma limitləri”nin seçilməsi. ÇYİ və onun növünə aid olan hər hansı çoxfaktorlu yoxsulluq ölçüsü hər bir göstərici üçün “yoxsulluq limiti”ni tələb edir. Adətən yoxsulluq limiti qeyd edilir, yəni əgər i şəxsinin x_i göstəricisi üzrə nəticəsi limitdən aşağıdırsa, $x_i < z_i$ olacaq. Aydındır ki, hər bir limiti müəyyən etmək üçün MİP-in də tələblərinə uyğun tutarlı səbəblərə ehtiyac duyulur. Milli ölçünü yaradarkən ölkədəki cari siyasət prioritetlərinə və mədəni baxımdan məhrum olunmuş hesab edilməyən şeylərə görə müxtəlif limitləmələrdən istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, empirik sübutlar və əvvəlki təcrübələr də bu zaman nəzərə alınmalıdır.

5-ci mərhələ. Göstəricilərin çəkirlərinin seçilməsi. Göstəricilər və onlara uyğun limitləmələr seçildikdən sonra növbəti mərhələ, ölçüdə istifadə olunacaq hər bir göstəricinin çəkisinin müəyyən edilməsidir. ÇYİ-də 3 faktor bərabər çəkiddə qiymətləndirilir, yəni onların hər birinin çəkisi $1/3$ -dir. Hər faktordakı göstəricilər də bərabər çəkirlə qiymətləndirilir. Beləliklə, sağlamlıq və təhsil faktoru üzrə hər bir göstəricinin çəkisi $1/6$ -dir və yaşayış standartları faktorunun tərkibindəki hər bir göstəricinin çəkisi $1/16$ -ya bərabərdir ($1/3:6$). Əgər hər bir faktor üzrə göstəricilərin sayı dəyişirsə, çəkilər də bu prinsip üzrə dəyişdirilməlidir. Alternativ olaraq, məsələn, sağlamlıq faktoruna daha çox çəkinin verilməsi kimi fərqli qiymətləndirmə üçün tutarlı səbəblər varsa, çəkilər bu alternativ quruluşa uyğun dəyişdirilə bilər. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, qarışıq qiymətləndirmə sistemi izah zamanı müxtəlif çətinliklər yaradır və bu səbəbdən də təqribən bir-birinə bərabər olan faktorların seçilməsi və bundan sonra uyğun yoxlamanın aparılması daha faydalıdır. Burada i göstəricisi w_i -lə işarə olunur və $\sum_{i=1}^d w_i = 1$ -dir.

6-cı mərhələ. Yoxsulluq limitinin seçilməsi (yoxsulların müəyyən edilməsi)

Hər bir şəxsə həmin şəxsin tərkib göstəricilərindəki məhrumolmalarına uyğun olaraq məhrumolma hesabı təyin edilir. Hər bir şəxsin məhrumolma hesabı məhrumolmaların sayını cəmləməklə hesablanır və hər bir şəxs üçün məhrumolma hesabı 0-la 1 arasında yerləşir. Hesab şəxsin məhrumolmalarının sayı artdıqca artır və şəxs bütün göstəricilərdə məhrumolmaya məruz qalıbsa hesabın maksimum qiyməti 1-ə bərabər olur. Heç bir göstəricidə məhrumolmaya məruz qalmayan şəxsin hesabı isə 0-a bərabər olur. Formal olaraq:

$$c_i = w_1 l_1 + w_2 l_2 + \dots + w_d l_d \text{ -dir}$$

və əgər şəxs i göstəricisi üzrə məhrumolmaya məruz qalıbsa, $l_i = 1$ əks təqdirdə isə $l_i = 0$ -dir. w_i isə i göstəricisinə uyğun çəkidir və $\sum_{i=1}^d w_i = 1$ -dir.

İkinci limitləmə və ya “sərhəd” çoxfaktorlu yoxsul insanları müəyyən etmək üçün istifadə olunur və Alkire-Foster metodologiyasına uyğun olaraq “yoxsulluq limitləməsi” adlanır. Məhrumolma hesabı yoxsulluq limitləməsinə bərabər və ya ondan çox olanlar yoxsul adlanır. Formal olaraq, əgər $c_i \geq k$ –dirsə şəxs yoxsul hesab edilir. ÇYİ-də şəxsin məhrumolma hesabı 1/3-ə bərabər və ya ondan yuxarıdırsa şəxs yoxsul hesab edilir. Başqa sözlə şəxsin məhrumolmaları ÇYİ-yə görə yoxsul hesab olunmaq üçün göstəricilərin 1/3-dən az olmamalıdır. Məhrumolma hesabı yoxsulluq limitləməsindən az olanlar bu göstərici sıfır olmasa belə 0-la əvəzlənir və bu yoxsulluq ölçülməsində “senzuralaşdırma” adlanır. Həqiqi məhrumolma hesabını “senzuralaşmış”dan fərqləndirmək üçün $c_i(k)$ şəklində işarələnmədən istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, $c_i \geq k$ olarsa, onda $c_i(k) = c_i$ olacaq, lakin $c_i < k$ isə, onda $c_i(k) = 0$ -dir. Burada $c_i(k)$ yoxsullar üçün məhrumolma hesabıdır.

Milli ölçü yaradılarkən başqa cür yoxsulluq limitləməsindən də istifadə edilə bilər. Bu zaman, yəni müxtəlif yoxsulluq limitləməsi istifadə olunduğu vaxt ölkə daxilindəki regionların siyahıdakı yerlərinin və ya digər qrupların mövqelərinin necə dəyişdiyi barəsində “həssaslıq analizi”nə ehtiyac duyulur. Qlobal ÇYİ üçün (2010 hesablamalarına 104 ölkə daxil idi) bu “həssaslıq analizi” aparıldığı zaman hər ölkə bir-biri ilə müqayisə edildi

və birinin digərindən daha yoxsul olması hallarının 94.5 %-ində yoxsulluq limitləməsinin 1/5 və 2/5 arasında dəyişdirilməsi əlaqəni dəyişmədi.

Hesablama metodikasının nümunə əsasında şərh. ÇYİ-nin hesablanması üçün “Sorgu Anketi”nin (Cədvəl 1) yoxsulluğun komponentləri üzrə doldurulması. Ev təsərrüfatları üzrə komponentlərin ədədi qiymətini - c_{ij} onların çəkirlərinə - ω_j (Cədvəl 1. – in sonuncu qrafası) vurub cəmləyirik. Bu cəm komponentlər üzrə çəkili cəm adlanır və c_j - ilə işarə edirik. Məsələn, 2 – ci ev təsərrüfatı üzrə komponentlərin çəkili cəmi (yəni məhrumiyətlərin çəkili cəmi) - c_2 aşağıdakı kimi hesablanır:

Cədvəl 1

Sorgu anketi

İndikatorlar üzrə komponentlər	ev təsərrüfatları				Çəki, ω_j
	1	2	3	4	
Ev təsərrüfatlarının ölçüsü, nəfər - q_i	4	7	5	4	
1. "Təhsil" indikatoru:					
1.1. Heç kəsin beşillik məktəb təhsili yoxdur	0	1	0	1	5/3=1,67
1.2. Minimum bir nəfər məktəb yaşlı uşaq məktəbə getmir	0	1	0	0	5/3=1,67
2. "Sağlamlıq" indikatoru:					
2.1. Minimum bir nəfər pis qidalanır	0	0	1	0	5/3=1,67
2.2. Bir və ya daha çox uşaq ölmüşdür	1	1	0	1	5/3=1,67
3. "Həyat şəraiti"					
3.1. Elektrik enerjisi yoxdur	0	1	1	1	5/9=0,56
3.2. Təmiz içməli su yoxdur	0	0	1	0	5/9=0,56
3.3. Normal kanalizasiya sistemi yoxdur	0	1	1	0	5/9=0,56
3.4. Mənzilin döşəməsi yoxdur və ya normal deyildir	0	0	0	0	5/9=0,56
3.5. Xörək hazırlamaq üçün "çirkli" yanacaqdan istifadə edilir	1	1	1	1	5/9=0,56
3.6. Ev təsərrüfatı avtomobilə malik deyil və velosiped, motosiklet, radio qəbuledicisi, soyuducu, telefon, televizor kimi texniki vasitələrdən maksimum birinə malikdir	0	1	0	1	5/9=0,56
Komponentlər üzrə çəkirlərin cəmi (komponentlərin ədədi qiymətinin onların çəkirlərinə hasillərinin cəmi - c_i)	2.22	7.22	3.89	5	
Ev təsərrüfatı yoxsuldurmu ($c_i > 3?$)	yox	hə	hə	hə	

Ev təsərrüfatları üzrə komponentlərin ədədi qiymətini - c_{ij} onların çəkirlərinə- ω_j (Cədvəl 1. –in sonuncu qrafası) vurub cəmləyirik. Bu cəm komponentlər üzrə çəkili cəm adlanır və c_i - ilə işarə edirik. Məsələn, 2 –ci ev təsərrüfatı üzrə komponentlərin çəkili cəmi (yəni məhrumiyyətlərin çəkili cəmi) - c_2 aşağıdakı kimi hesablanır:

$$c_2 = \sum_{j=1}^J c_{ij} \cdot \omega_j = 1 \cdot \frac{5}{3} + 1 \cdot \frac{5}{3} + 1 \cdot \frac{5}{9} + 1 \cdot \frac{5}{9} + 1 \cdot \frac{5}{9} + 1 \cdot \frac{5}{9} = \frac{66}{9} = 7.22$$

c_{ij} - i - ci ev təsərrüfatında j - ci komponentin ədədi qiyməti (“0” və ya “1”);

ω_j - j - ci komponentin normativ üzrə çəkisi.

Hər bir ev təsərrüfatı üzrə komponentlərin çəkili cəmini analogi olaraq hesablayırıq.

Hər bir ev təsərrüfatının “yoxsul” (hə) və ya “yoxsul deyil” (yox) olduğunu $c_i > 3$ müqayisəsi əsasında müəyyən edirik (Cədvəl 1. – in sonuncu sətiri).

Yoxsulluq əmsalının (H) ədədi qiymətini hesablayırıq:

$$H = \frac{q}{n} = \frac{7 + 5 + 4}{4 + 7 + 5 + 4} = \frac{16}{20} = 0.8$$

Yəni, tədqiq edilən ev təsərrüfatlarında yaşayanların 80% - i yoxsuldur.

Yoxsulluğun intensivliyinin (A) ədədi qiymətini hesablayırıq:

$$A = \frac{\sum_{i=1}^q c_i \cdot q_i}{d \cdot \sum_{i=1}^q q_i} = \frac{7.22 \cdot 7 + 3.89 \cdot 5 + 5.0 \cdot 4}{10(7+5+4)} = \frac{89.9}{160} = 0.56$$

Yəni, hər yoxsul orta hesabla “çəkili indikatorlar”ın 56%-i üzrə məhrumiyyətlər hiss edir.

Çoxölçülü yoxsulluq indeksinin (ÇÖYİ) ədədi qiymətini hesablayırıq:

$$\text{ÇÖYİ} = H \cdot A = 0.8 \cdot 0.56 = 0.448$$

Yəni, tədqiq edilən 4 ev təsərrüfatında yaşayan insanlar orta hesabla “çəkili indikatorlar”ın 44.8% - i üzrə məhrumiyyətlər hiss edirlər.

7-ci mərhələ. ÇYİ-nin hesablanması

Başlanğıc hissədə də göstərildi ki ÇYİ iki çox mühüm informasiyanı (1) müxtəlif məhrumolmalara məruz qalmış əhəlinin nisbəti və ya həddi və (2) məhrumolmaların intensivliyi: insanların məruz qaldığı məhrumolmaların orta nisbəti. Formal olaraq, birinci komponent - çoxfaktorlu adambaşına nisbət (H) aşağıdakı kimidir:

$$H = q/n$$

Burada q çoxfaktorlu yoxsul əhəlinin sayı, n isə ümumi əhalidir. İkinci komponent yoxsulluğun intensivliyi (A) adlanır. Bu çoxfaktorlu yoxsul əhəlinin orta məhrumolma hesabıdır və aşağıdakı şəkildə göstərilir:

$$A = \sum_{i=1}^n c_i(k)/q$$

Burada $c_i(k)$ i şəxsinin “senzuralaşmış məhrumolma hesabı,” q isə çoxfaktorlu yoxsul əhəlinin sayıdır. ÇYİ isə H və A -nın hasilidir, yəni: $\text{MPI} = H \times A$.

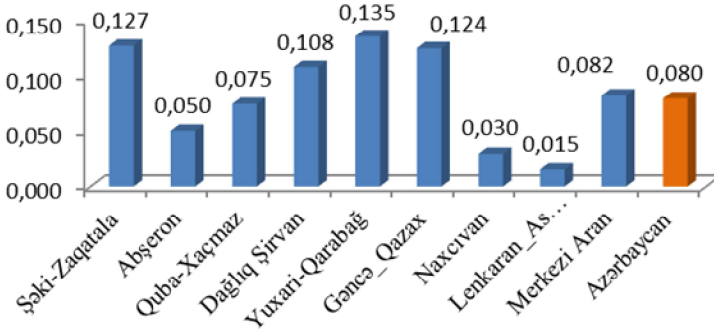
2. Azərbaycan Respublikası üzrə çoxölçülü faktorlar əsasında yoxsulluq indeksi və onun alt qrup göstəricilərinin təhlili. Aparılan sorğuların nəticələrindən aydın olur ki, Azərbaycan Respublikasında 2013-cü ildə çoxölçülü faktorlar əsasında yoxsulluq indeksi 0.080-ə bərabər olmuşdur. Qeyd edilən göstərici üzrə ölkəmizdə və onun iqtisadi rayonlarında olan mövcud vəziyyətə dair

aparılmış sorğuların nəticələrini aşağıdakı qrafikdən daha aydın görmək olar.

Şəkil 1

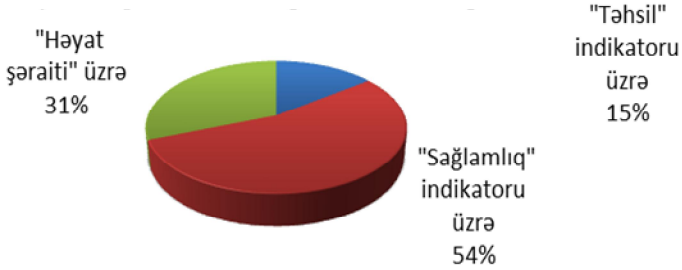
Çoxölçülü yoxsulluq indeksi

Göründüyü kimi, bu göstərici üzrə ölkəmizdə daha çox yoxsul olan iqtisadi rayonlara Yuxarı Qarabağ, Şəki-Zaqatala və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlarını aid etmək olar. Bu rayonlarda yoxsulluq səviyyəsinin yüksək olmasının əsas səbəblərindən biri kimi Yuxarı Qarabağdan olan əhəlinin məcburi köçkün vəziyyətində ölkənin müxtəlif rayonlarında məskunlaşması, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda 2 il öncə baş vermiş zəlzələnin nəticələrinin tam aradan qaldırılmaması və əsasən dağlıq rayonlarda yaşayan əhali arasında işsizliyin yüksək olması və olan iş yerlərinin isə çoxunun mövsümi xarakterli olması səbəbindən irəli gəlmiş müşahidə edilmişdir. Yeni iş yerlərinin az olması kimi amilləri Gəncə-Qazax iqtisadi rayonuna da aid etmək olar. Qeyd edək ki, bu iqtisadi rayon üzrə çox ölçülü faktorlar əsasında yoxsulluq indeksi ölkə üzrə ümumi göstəricidən müvafiq olaraq 5.3; 4.7 və 4.4 faiz-bənd çoxdur.

Şəkil 2

Azərbaycan Respublikasında Çoxölçülü faktorlar əsasında yoxsulluq indeksinin əsas göstəricilərinin bölgüsü

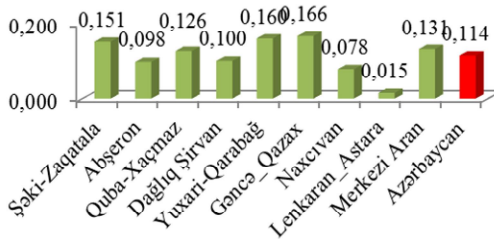

Çoxölçülü yoxsulluq indeksini müəyyən edən əsas amillər üzrə müqayisələri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, Azərbaycanda əsasən “sağlamlığa” aid olan məhrumiyyətlər üstünlük təşkil edir. Belə ki, “sağlamlığa” aid olan məhrumiyyətlərin indeksi 0.114 bərabər olmuşdur ki, bu da qeyd edilən bu üç göstəricinin 54.0%-ni təşkil etmişdir. Digər iki göstəriciyə aid olan məhrumiyyətlər isə müvafiq olaraq həyat şəraitinə görə məhrumiyyətlər 31.0%-ə və təhsilə görə məhrumiyyətlər isə ölkə əhalisinin 18.4%-nə bərabər olmuşdur.

Göründüyü kimi, ölkəmizdə çoxölçülü faktorlar əsasında əsas məhrumiyyət əhalinin sağlamlığı indikatoru üzrə formalaşmışdır. Əhalinin sağlamlığına görə yoxsulluq səviyyəsinin ölkədə və iqtisadi rayonlar üzrə paylaşmasını aşağıdakı qrafikdən daha aydın görmək olar.

Şəkil 3

“Sağlamlıq” indikatoru üzrə yoxsulluq indeksi, faizlə

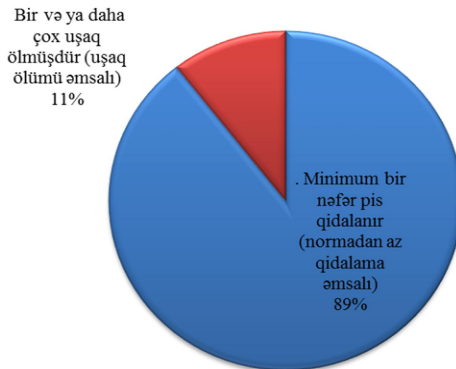

Qrafikdən göründüyü kimi, bu göstərici Respublika üzrə orta göstəricidən yüksək yoxsulluq səviyyəsi olan iqtisadi rayonlar müvafiq olaraq 5.2 faiz-bənd çox olmaqla Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu, 4 faiz-bənd çox olmaqla Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu, 3.1 faiz-bənd çox olmaqla Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu, eyni zamanda 1.7 faiz-bənd və 1.2 faiz-bənd çox olmaqla Mərkəzi Aran və Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonları aiddir.

Qeyd edək ki, bu göstərici üzrə iqtisadi rayonlarla müqayisədə ən yaxşı vəziyyət Lənkəran-Astara iqtisadi rayonundadır. Belə ki, burada sağlamlıq üzrə yoxsulluq indeksi 0.015-ə bərabərdir və ya burada olan əhalinin 1.5%-i sağlamlığa görə yoxsulluqdan əziyyət çəkirlər.

Qeyd edək ki, əhalinin sağlamlığa görə yoxsulluğunu müəyyən etmək üçün BMT İnkişaf Proqramının bu metodologiyasına əsasən aşağıda verilmiş qrafiklərdəki göstəricilərdən istifadə olunmuşdur. Bu metodologiyaya əsasən sağlamlığa görə yoxsulluğu müəyyənləşdirən əsas göstəricilər ev təsərrüfatları üzrə olan uşaq ölümü indeksi və əhalinin normal qidalanma səviyyəsini müəyyənləşdirən normal qidalanma indeksidir.

Şəkil 4
Azərbaycan Respublikası üzrə sağlamlıqdan məhrum olma indeksini müəyyənləşdirən göstəricilərin xüsusi çəkisi, faizlə

Qrafikdən də göründüyü kimi, ölkə üzrə sağlamlıqdan məhrum olma indeksini müəyyənləşdirən əmsalların xüsusi çəkirlərinə görə bölgüsü əsasında qeyd edə bilərik ki, sağlamlıqdan məhrum olma indeksinin formalaşmasında minimum normadan az qidalananların payı 89,0% və uşaq ölümü əmsalının payı isə 11.0% olmuşdur.

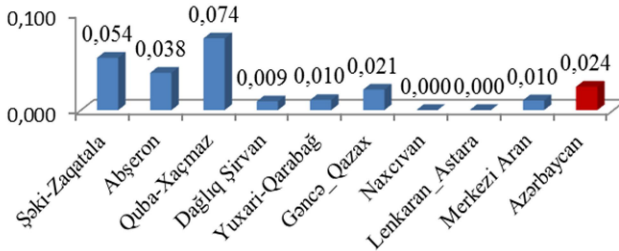
Eyni zamanda qeyd etmək istərdik ki, ölkə əhalisinin 2.4%-i uşaq ölümünə görə, 22.0%-i isə normal qidalanmamadan əziyyət çəkir.

Şəkil 5
Azərbaycan Respublikasında sağlamlığa görə məhrumolmalar üzrə alt qrup indekslər

Aparılan sorğunun nəticələri əsasında ölkə və ölkənin iqtisadi rayonları üzrə müvafiq göstəricilər aşağıdakı qrafikdə daha geniş göstərilmişdir.

Şəkil 6
Bir və ya daha çox uşaq ölmüşdür (uşaq ölümü əmsali)

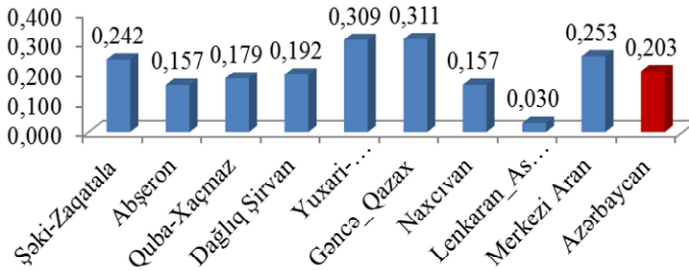
Qrafikdən görüldüyü kimi, Respublika üzrə orta göstəricidən yüksək uşaq ölümü səviyyəsi olan iqtisadi rayonlar müvafiq olaraq 5.0 faiz-bənd çox olmaqla Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu-
dur. Növbəti yüksək göstəriciyə malik olan iqtisadi rayonlar isə 3.0 faiz-bənd çox olmaqla Şəki-Zaqatala, eyni zamanda 1.4 faiz-bənd çox olmaqla Abşeron iqtisadi rayonudur.

Qeyd edək ki, bu göstərici üzrə iqtisadi rayonlarla müqayisədə ən yaxşı vəziyyət Naxçıvan və Lənkəran-Astara iqtisadi rayonundadır. Belə ki, burada uşaq ölümü əmsalı 0.0-a bərabər olmuşdur. Qrafikdəndə görüldüyü kimi ölkə üzrə orta göstərici isə 0.024-ə bərabərdir.

Digər amil üzrə, yəni əhəlinin normal qidalanmadan məhrum olma əmsalı üzrə göstəricilər isə aşağıdakı qrafikdə verilmişdir.

Şəkil 7

***Minimum bir nefər pis qidalanır
(normadan az qidalanma əmsalı)***

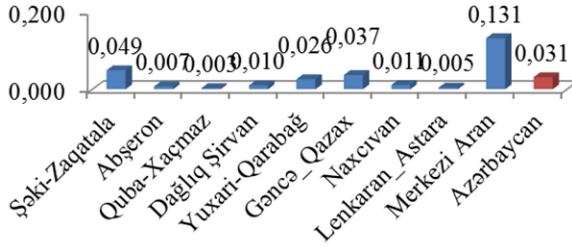
Şəkildən də görüldüyü kimi, Respublika üzrə orta göstəricidən yüksək normal qidalanmadan məhrumolma səviyyəsi olan iqtisadi rayonlar müvafiq olaraq 1.8; 1.6 və 0.5 faiz-bənd çox olmaqla Gəncə-Qazax, Yuxarı Qarabağ və Mərkəzi Aran iqtisadi rayonlarıdır.

Qeyd edək ki, bu göstərici üzrə iqtisadi rayonlarla müqayisədə ən yaxşı vəziyyət Lənkəran-Astara iqtisadi rayonundadır. Belə

ki, burada normal qidalanmadan məhrumolma səviyyəsi 0.030-a bərabər olmuşdur.

Şəkil 8

“Təhsil” indikatoru üzrə

Metodologiyadan da göründüyü kimi çox ölçülü yoxsulluq indeksini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri də təhsil səviyyəsinə görə məhrumolmadır. Ölkəmizdə təhsil haqqında qanunun 17-ci maddəsində “Təhsilin pillələri və səviyyələri” Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı təhsil pillələri və səviyyələri

- 17.1.1. Məktəbəqədər təhsil.
- 17.1.2. Ümumi təhsil:
  - 17.1.2.1. ibtidai təhsil;
  - 17.1.2.2. ümumi orta təhsil;
  - 17.1.2.3. tam orta təhsil.
- 17.1.3. İlk peşə-ixtisas təhsili.
- 17.1.4. Orta ixtisas təhsili.
- 17.1.5. Ali təhsil:
  - 17.1.5.1. bakalavriat;
  - 17.1.5.2. magistratura;
  - 17.1.5.3. doktorantura.

müəyyən olduğunu nəzərə alaraq sorğuda təhsilin ilk pilləsi kimi məktəbəqədər təhsili müəyyənləşdirilmişdir. Təhsildən məhrumolmanın göstəricilərindən biri kimi ibtidai təhsildən məhrumolma kimi yox məktəbəqədər təhsildən məhrumolma kimi qəbul edilmişdir. Qrafikdə göstəriləyi kimi, Respublika üzrə təhsilə görə orta göstəricidən yüksək yoxsulluq səviyyəsi olan iqtisadi rayonlara

müvafiq olaraq 10.0 faiz-bənd çox olmaqla Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu, 1.9 faiz-bənd çox olmaqla Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu, eyni zamanda 0.6 faiz-bənd çox olmaqla Gəncə-Qazax iqtisadi rayonları aiddir. Qeyd edək ki, bu göstərici üzrə iqtisadi rayonlarla müqayisədə ən yaxşı vəziyyət Lənkəran-Astara iqtisadi rayonundadır. Belə ki, burada təhsil üzrə yoxsulluq indeksi 0.005-ə bərabərdir və ya burada olan məktəbyaşlı əhalinin 0.5%-i təhsilə görə yoxsulluqdan əziyyət çəkir.

Qeyd edək ki, əhalinin təhsildən məhrumolma səviyyəsini müəyyən etmək üçün BMT İnkişaf Proqramının bu metodologiyasına əsasən əsas göstəricilər ev təsərrüfatları üzrə olan məktəbəqədər təhsil müəssisəsində təhsil almadan məhrumolma indeksi və məktəbyaşlı uşaqların məktəbdən kənar qalması səviyyəsini müəyyənləyən məktəbyaşlı uşaqların təhsildən məhrumolma indeksidir.

Şəkil 9

Təhsilə görə yoxsulluq indeksini müəyyənləyən göstəricilərin xüsusi çəkisi, faizlə

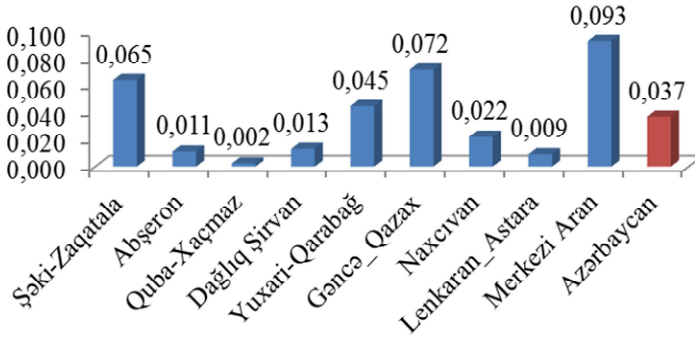
Göründüyü kimi, ölkə üzrə təhsildən məhrumolma indeksini müəyyənləyən əmsalların xüsusi çəkisinə görə bölgüsü əsasında qeyd edə bilərik ki, təhsilə görə məhrumolma indeksinin formalaşmasında məktəbəqədər təhsil olmayanların xüsusi

çəkisi 76.0% və ev təsərifatlarında məktəbyaşlı uşaqların təhsildən məhrum olmanın payı isə 24.0% olmuşdur.

Aparılan sorğunun nəticələri əsasında ölkə və ölkənin iqtisadi rayonları üzrə müvafiq göstəricilər aşağıdakı qrafikdə daha geniş göstərilmişdir.

Şəkil 10

Məktəbəqədər təhsildən məhrumolma indeksi

Qrafikdən də görüldüyü kimi istər ölkəmizdə, istərsə də iqtisadi rayonlarımızda əhalinin təhsilə görə yoxsulluq səviyyəsi əsasən məktəbəqədər təhsil müəssisəsində təhsil almadan məhrum olmuş uşaqların hesabına formalaşmışdır. Belə ki, məktəbəqədər təhsildən kənarda qalmaya görə yoxsulluq ümumi təhsilə görə yoxsulluğun təxminən 76,0%-ni təşkil etmişdir. Bu göstərici Respublika üzrə orta göstəricidən yüksək yoxsulluq səviyyəsi olan iqtisadi rayonlara müvafiq olaraq 5.6 faiz-bənd çox olmaqla Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu, 3.5 faiz-bənd çox olmaqla Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu, eyni zamanda 2.8 və 0.6 faiz-bənd çox olmaqla Şəki-Zaqatala və Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonları aiddir.

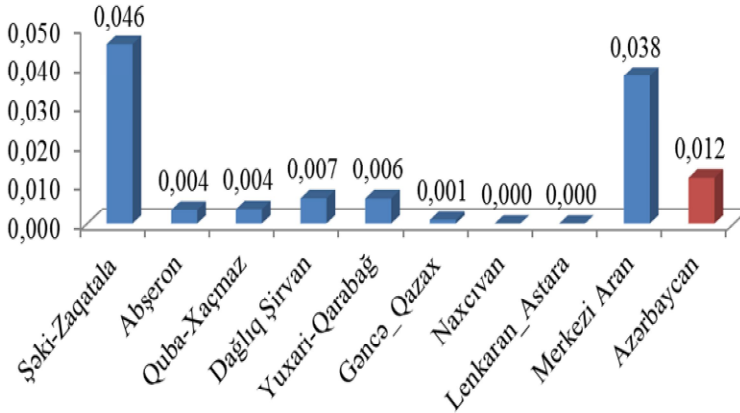
Qeyd edək ki, bu göstərici üzrə iqtisadi rayonlarla müqayisədə ən yaxşı vəziyyət Lənkəran-Astara iqtisadi rayonundadır. Belə ki, burada məktəbəqədər təhsil üzrə yoxsulluq indeksi 0,009-a bərabərdir və ya burada olan məktəbəqədər yaşlı əhalinin 0.5%-i təhsilə görə yoxsulluqdan əziyyət çəkirlər.

Növbəti alt qrup göstərici isə məktəbyaşlı uşaqların təhsildən məhrumolma indeksidir ki, bu göstərici üzrə də aparılmış sorğular əsasında mövcud vəziyyəti aşağıdakı kimi şərh etmək olar.

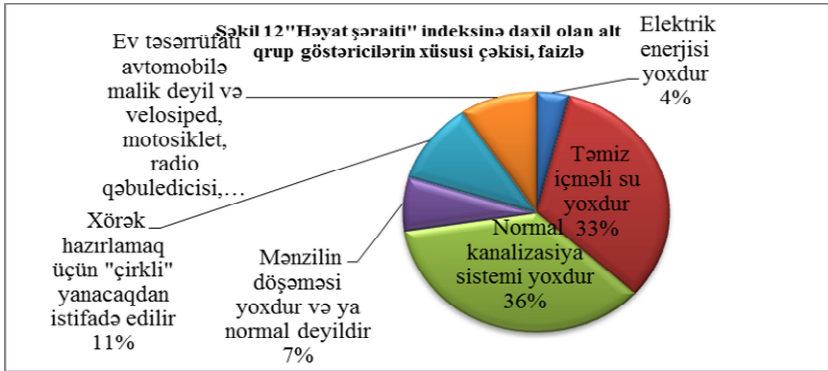
Şəkil 11

Məktəbyaşlı uşaqların təhsildən məhrumolma indeksi

Məktəbyaşlı uşaqların təhsil almadan məhrumolma göstəricisi Respublika üzrə orta göstəricidən yüksək yoxsulluq səviyyəsi olan iqtisadi rayonlara müvafiq olaraq 3.4 faiz-bənd çox olmaqla Şəki-Zaqatala və 2.6 faiz-bənd çox olmaqla Mərkəzi Aran iqtisadi rayonları aiddir.

Qeyd edək ki, bu göstərici üzrə iqtisadi rayonlarla müqayisədə ən yaxşı vəziyyət isə Naxçıvan, Lənkəran-Astara və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlarıdır. Belə ki, bu iqtisadi rayonlarda müvafiq göstəricilər 0.0-a bərabər olmuşdur.

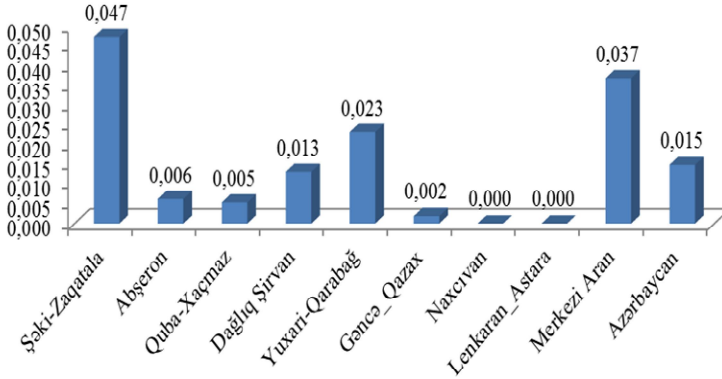
Qrafikdən də göründüyü kimi, ölkə üzrə həyat şəraitində əsasən məhrumolma təmiz içməli su, mərkəzləşmiş kanalizasiya sisteminin olmaması və xörək hazırlamaq üçün "çirklili" yanacaqdan istifadə bəndi üzrə formalaşmışdır. Qeyd edilən bu üç göstərici bu bənd üzrə ümumi məhrumolmanın 80.0%-ni təşkil etmişdir. Qalan 20.0% əhali isə mənzilin döşəməsinin olmamasından və ya normal mənzil şəraitinin olmamasından, ev təsərrüfatında avtomobilə malik deyil və velosiped, motosiklet, radio qəbuledicisi, soyuducu, telefon, televizor kimi texniki vasitələrdən maksimum birinə malik olma və elektrik enerjisinin fasilələrlə verilməsi və ya lazımı səviyyədə verilməməsi səbəbindən bu bənd üzrə yoxsul hesab edilmişdir.

Qeyd edilən "həyat şəraiti" üzrə məhrumolma indeksini müəyyənləşdirən alt qrup göstəricilərlə bağlı ölkədə və onun iqtisadi rayonlarında aparılan sorğuların nəticələrinin qiymətləndirilməsi əsasında mövcud vəziyyət ayrı-ayrı bəndlər üzrə göstərilməklə daha geniş aşağıdakı qrafik və təhlillərdə öz əksini tapmışdır.

Metodologiyadan da göründüyü kimi əhalinin həyat şəraitinə təsir edən amillərdən biri də fasiləsiz enerji təminatıdır. Enerji təminatı üzrə mövcud vəziyyəti aşağıdakı şəkildən daha aydın görmək olar.

Şəkil 13

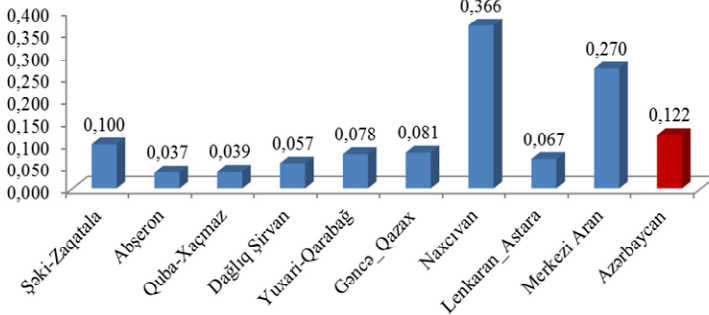
Fasiləsiz elektrik enerjisi ilə təminata görə yöxsullugun xüsusi çəkisi

Göründüyü kimi ölkə üzrə demək olar ki, fasiləsiz enerji təminatı vardır. Yəni, ölkə əhalisinin 98,5%-i fasiləsiz elektrik enerjisi ilə təmin edilmişdir. Bu göstərici üzrə daha çox məhrumiyyət ölkə üzrə ümumi göstəricidən 3,2 faiz-bənd çox olmaqla Şəki-Zaqatala, 2,2 faiz-bənd çox olmaqla Mərkəzi Aran və 0,8 faiz-bənd çox olmaqla Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonlarında olmuşdur. Naxçıvan və Lənkəran-Astara iqtisadi rayonlarında isə fasiləsiz enerji təminatı 100%-ə bərabər olmuşdur.

Şəkil 14

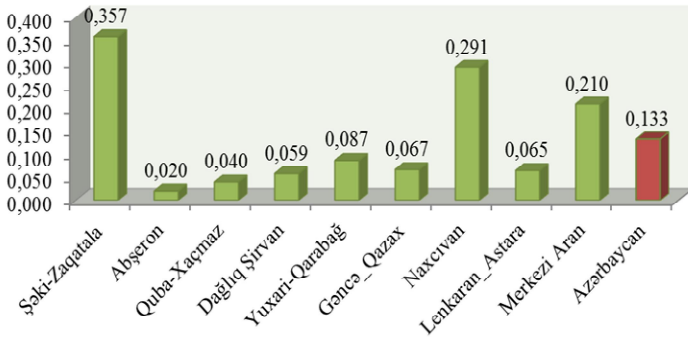
Fasiləsiz təmiz içməli su ilə təminatdan məhrumolma indeksi

Göründüyü kimi ölkə üzrə demək olar ki, fasiləsiz içməli su təminatı yüksək səviyyədədir. Yəni, ölkə əhalisinin 87,8%-i fasiləsiz içməli su ilə təmin edilmişdir. Bu göstərici üzrə daha çox məhrumiyyət ölkə üzrə ümumi göstəricidən 2.44 faiz-bənd çox olmaqla Naxçıvan MR-də, 1.5 faiz-bənd çox olmaqla Mərkəzi Aran iqtisadi rayonlarında olmuşdur. Quba-Xaçmaz və Abşeron iqtisadi rayonlarında isə fasiləsiz su təminatı təxminən 96.0%-ə bərabər olmuşdur.

Şəkil 15

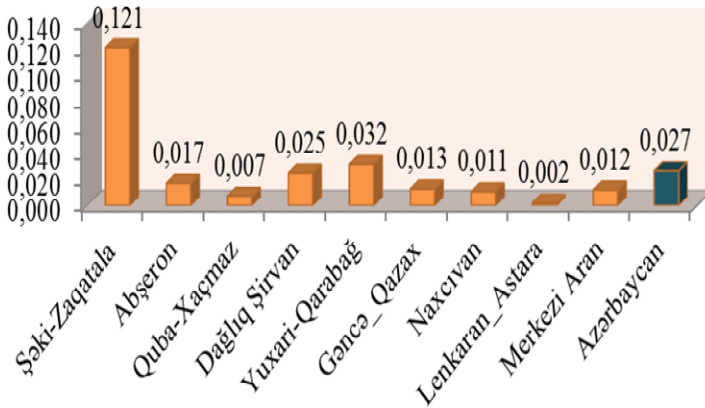
Normal kanalizasiya sistemi ilə təminatdan məhrumolma indeksi

Göründüyü kimi ölkə üzrə demək olar ki, normal kanalizasiya sistemi ilə təminata görə ölkənin iqtisadi rayonlarında məhrumiyyətlər mövcuddur. Belə ki, aparılan sorğuların nəticələrinə əsasən qeyd edə bilərik ki, ölkədə ev təsərrüfatlarının 86.7%-i normal kanalizasiya sisteminin imkanlarından istifadə edə bilər. Bu göstərici üzrə daha çox məhrumiyyət 35.7% olmaqla Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda, eləcə də 29.1%-lə Naxçıvan MR-də, 21.0% olmaqla Mərkəzi Aran iqtisadi rayonlarında qeydə alınmışdır. Quba-Xaçmaz və Abşeron iqtisadi rayonlarında normal kanalizasiya sistemi ilə təminat isə müvafiq olaraq təxminən 96.0% və 98.0%-ə bərabər olmuşdur.

Şəkil 16

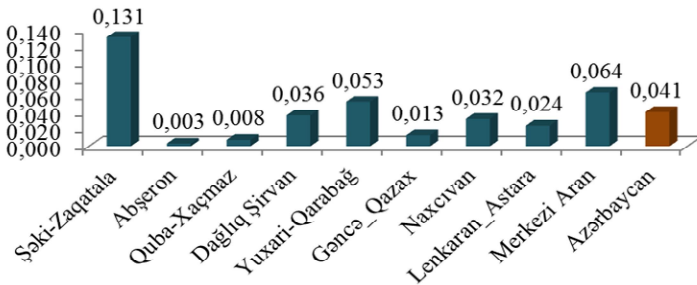
Mənzilin döşəməsi yoxdur və ya normal deyildir

Göründüyü kimi demək olar ki, mənzil şəraiti ilə təminatla görə ölkə üzrə və eləcə də ölkənin iqtisadi rayonları üzrə məhrumiyyətlər mövcuddur. Belə ki, aparılan sorğuların nəticələrinə əsasən qeyd edə bilərik ki, ölkədə ev təsərrüfatlarının 97.3%-nin normal mənzil şəraiti imkanları vardır. Bu göstərici üzrə daha çox məhrumiyyət 12.1% olmaqla Şəki-Zaqatala, eləcə də 3.2%-lə Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonlarında daha yüksəkdir. Lənkəran-Astara və Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonlarında normal mənzil döşəməsi ilə təminat isə müvafiq olaraq təxminən 99,0%-ə bərabər olmuşdur.

Şəkil 17

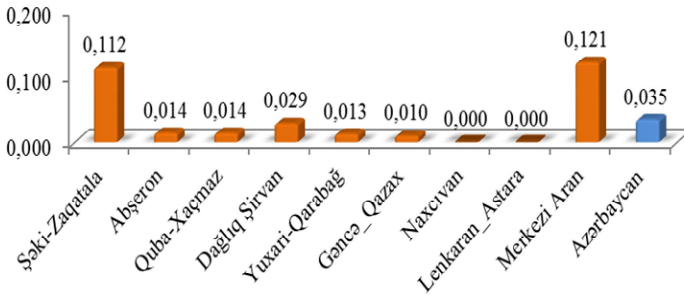
Xörək hazırlamaq üçün "çirkli" yanacaqdan istifadə

Göründüyü kimi, ölkə üzrə və eləcə də ölkənin iqtisadi rayonları üzrə xörək hazırlamaq üçün "çirkli" yanacaqdan istifadə edilir. Belə vasitələrdən istifadə regionlarda geniş yayılmışdır. Belə ki, aparılan sorğuların nəticələrinə əsasən qeyd edə bilərik ki, ölkədə ev təsərrüfatlarının 4.0%-i xörək hazırlamaq üçün "çirkli" yanacaqdan istifadə edir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda 13.1%, eləcə də Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunda 6.4% və Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunda 5.3% əhali xörək hazırlamaq üçün "çirkli" yanacaqdan istifadə edir. Belə vasitələrdən daha az istifadə edən iqtisadi rayonlara isə Abşeron və Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonlarını aid etmək olar.

Şəkil 18

“Ev təsərrüfatı avtomobilə malik deyil və velosiped, motosiklet, radio qəbuledicisi, soyuducu, telefon, televizor kimi texniki vasitələrdən maksimum birinə malikdir”

Göründüyü kimi ölkə üzrə demək olar ki, əvvəlki bölmələrdə olduğu kimi “ev təsərrüfatı avtomobilə malik deyil və velosiped, motosiklet, radio qəbuledicisi, soyuducu, telefon, televizor kimi texniki vasitələrdən maksimum birinə malikdir” bəndi üzrə də ölkədə və onun bölgələrində az da olsa məhrumiyyətlər vardır. Yəni, ölkə əhalisinin 3.5%-ində bu bənd üzrə məhrumiyyətlər mövcuddur. Bu göstərici üzrə daha çox məhrumiyyət ölkə üzrə ümumi göstəricidən 8.6 faiz-bənd çox olmaqla Mərkəzi Aran və 7.7 faiz-bənd çox olmaqla Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarında olmuşdur. Naxçıvan və Lənkəran-Astara iqtisadi rayonlarında qeyd edilən bənd üzrə məhrumiyyətlər qeydə alınmamışdır.

ƏDƏBIYYAT

1. Alam, A. Murthi, M. Yemtsov, R. Murrugarra, E. Dudwick, N., Hamilton, E. and Tiongson, E (2005). Growth, poverty and inequality. Eastern Europe and the Former Soviet Union. Washington: World Bank.

2. Alkire, S., and M. Santos. 2010. "Acute Multidimensional Poverty: A New Index for Developing Countries." Human Development Research Paper 11. UNDP–HDRO, New York.

3. Alkire, S., and J. Foster. 2009. "Counting and Multidimensional Poverty Measurement." OPHI Working Paper 7. Oxford Poverty and Human Development Initiative, Oxford, UK.

4. Bradshaw, J. and Mayhew, E. with Marlier, E. (2010) Poverty thresholds used in European Union countries: Synthesis Report. European Union.

5. Townsend P. Poverty in the United Kingdom. A Survey of household resources and standards of living. N.Y., 1979. P. 39.

6. www.economy.gov.az

7. www.azstat.org

8. www.epp.eurostat.ec.europa.eu

AZƏRBAYCANIN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ MƏHSULLARININ BEYNƏLXALQ BAZARLARA ÇIXIŞINI TƏMİN ETMƏK ÜÇÜN DÖVLƏTİN ƏSAS TƏNZİMLƏYİCİ FUNKSİYALARINDAN İSTİFADƏ ETMƏ YOLLARI

Samirə ABASOVA, i.e.n., dos.

GİRİŞ

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişaf etməsi və genişlənməsi bir neçə strateji istiqamətlərə arxalanır ki, onlara da ixrac potensialının formalaşması və inkişafı, həmçinin bölgü sistemini cəlb etməklə ixracın strukturunun tədricən dəyişməsi, yəni dövlət tərəfindən verilən dotasiyaya (maliyyələşdirməyə) və bir sıra başqa tədbirlər vasitəsi ilə hazır məhsul ixracının həvəsləndirilməsi aiddir.

Qloballaşma şəraitində beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi əsasən 3 istiqamətdə həyata keçirilir. Onlara aşağıdakılar aiddir:

➤ xaricdən gətirilən keyfiyyətli məhsullara davam gətirmək üçün ölkə iqtisadiyyatında rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının dəstəklənməsi;

➤ Azərbaycanın milli sahibkarlığının inkişaf etdirilməsi və məhsulların dünya bazarlarına çıxarılmasının təmin etdirilməsi;

➤ rəqabətə davam gətirən məhsulların istehsal edilib dünya bazarına çıxarılması üçün bir sıra təşkilati, hüquqi və maliyyə dəstəklərinin formalaşdırılması.

1. Xaricdən gətirilən keyfiyyətli məhsullara davam gətirmək üçün ölkə iqtisadiyyatında rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsalının dəstəklənməsi məsələləri

Texnologiya və xidmətlərin prinsipcə yeni növü olan məhsul, müəyyən üstünlüyə, mütləq yeniliyə malik olur və orijinal

nümunələr adlanır. Bu nümunələrin əsasında çoxaldılaraq əsaslı yeniliklər – maketlər, modellər, surətlər əldə edilir.

Məhsul iki əsas istiqamətdə özünü büruzə verir:

- istehsal səviyyəsinin artırılmasına yönələn məhsul kimi;
- sosial səviyyənin yaxşılaşdırılmasına yönələn məhsul kimi.

İstehsal səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına yönələn məhsullar – avadanlıqlar, qurğular, inventarlar və s. bu kimi avadanlıqlar – yeni texnoparka keçir, öz növbəsində aktiv istehsal fondları yaradır.

Sosial səviyyəyə yönələn yeniliklər isə istehlakçı tələbatını ödəyən məhsullardır ki, onlara məişət avadanlıqları (soyuducular, qaz plitələri, su qızdırıcıları, maqnitofonlar, mebellər və s.), yeni qoruma vasitələri (ev üçün təhlükəsizlik telefonları, monitorları, həmçinin fərdi müdafiə üçün qaz balonları və s.), yeni telekommunikasiya avadanlıqları (personal kompyuterlər, televizorlar, peyk antenləri, mobil telefonlar və s.) aiddir. Bundan başqa innovasiyaları biz bir məhsul kimi qəbul edəndə onlara nəinki məhsulları, həmçinin yeni xidmətləri (sığortanın yeni növləri, kreditlə satış, ipoteka ilə mənzillərin satışı və s.) də daxil etməliyik.

Hal-hazırda texnoloji yenilikləri həyata keçirən dünyanın bir çox müəssisələri dövlətin tənzimləyici və monitoring siyasətinə arxalanırlar. Elmi-texniki məhsulun yaradılması və yüksək texnologiyaların həyata keçirilməsində birinci növbədə dövlət oferent (müəssisə) və istehsal olunan məhsulun və xidmətin istehlakçısı (təsərrüfat) rolunda çıxış edir və bazar münasibətlərinə keçid dövründə bir iştirakçı rolunu ifa edir. Bunun nəticəsi olaraq dövlət müəssisələri özəlləşdirilir, rəqabətə dözməyən müəssisələr isə bağlanır.

İkinci növbədə dövlət qanunvericilik sistemi və seçmə müdaxilə vasitəsi ilə özəl sektorda elmi-texniki məhsula olan tələbat və təklifə təsir göstərir. Bu zaman dəqiq fəaliyyət qaydaları və davranış formaları yaradılır və tətbiq olunur. Rəqabət öz tənzimləyici funksiyasını yerinə yetirir, pulun məzənnəsi isə stabilləşir.

Üçüncü növbədə dövlət özəl təsərrüfat obyektlərinə transferləri və müəssisələrə isə öz maliyyə yardımını ötürür. Sosial təminat sistemi yaradılır, dövlət tərəfindən maliyyələşdirmə azaldılır və dövlətin bəzi funksiyaları isə banklar, pensiya fondları və sığorta şirkətləri vasitəsi ilə aparılır. Şəxsi məsuliyyət artır.

Dördüncü növbədə dövlət öz təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsi kimi pul vəsaitlərini yığır və eyni zamanda həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərdən vergilərin büdcəyə köçürülməsini təmin edir. Bunun nəticəsi olaraq elmi-texniki məhsul və yeni texnologiyaların tətbiqi üçün həvəsləndirici vergi sistemi yaradılır, əsas istehsal fondlarının təzələnməsinə kapital qoyuluşların artması baş verir və dövlətin elmi-texniki potensialı artır.

2.Rəqabətqabiliyyətli məhsulun bazara çıxarılma üsulları

Müxtəlif sxemlərə uyğun tətbiq olunma xüsusiyyətlərinə baxmayaraq çoxməsrəfliliyə və riskə malik olan innovasiyaların aşağıda sadalanan tətbiqolunma nəticələri vardır:

➤ innovativ yeniliklər təcrübədə və kütləvi istehsal zamanı istənilən effekti əldə edə bilmir;

➤ nəzərdə tutulan innovativ nəticə istənilən heç də həmişə iqtisadi səmərəliliyə malik olmur;

➤ yeni keyfiyyətlərə malik yeni məhsullar (xidmətlər) bazarda istehlakçı diqqətindən yayına bilirlər.

İstehlakçı üçün keyfiyyət anlayışı məhsulun funksional, sosial, ekoloji xüsusiyyətlərindən formalaşır. Müəssisələr məhsul istehsal edərkən əhalinin alıcılıq qabiliyyətini yaddan çıxarmamalıdırlar. Ona görə ki, iki keyfiyyətli analogi məhsuldan yalnız maya dəyəri aşağı olan məhsul daha rəqabətə dözümlü olur. Şübhəsiz ki, keyfiyyətin əldə edilməsi xərclər tələb edir. Yəni eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, keyfiyyət satışı artıran amillərdən biridir və satışda əldə olunan mənfəət keyfiyyət sərf olunan xərcləri kompensasiya edir.

İstehsal olunan məhsul keyfiyyətinin artırılması, onun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üçün müxtəlif rəqabət strategiyalarından istifadə oluna bilər. Lakin konkret müəssisə üçün rəqa-

bət strategiyası təsadüfi seçilməməli və hərtərəfli düşünülmüş kompleks yanaşmaya əsaslanmalıdır ki, buna da aşağıdakıları aid etmək olar: 1) bazar mühitinin və rəqiblərin təhlili; 2) sahənin (bazarın) dinamikasının təhlili; 3) daxili və xarici istehlakçıların təhlili, seqmentasiya; 4) müəssisənin mövqeləşdirilməsinə dair qərarın qəbul edilməsi. (Cədvəl 1.)

Cədvəl 1

Bazarlamanın variantları

Bazarda genişlənmə və satış imkanlarının strateji variantları	Dəyişilməz bazar şəraitində	Yeni bazarlara çıxış şəraitində
Mövcud olan məhsuldan istifadə edilməsi	<ul style="list-style-type: none"> ➤ aşağı məsrəflər və reklam hesabına bazar payının artırılması; ➤ məhsulların istehlak sahələri və həcmnin genişləndirilməsi: yeni üsulların tapılması; ➤ yeni xidmətlərin təklif olunması. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ həmin məhsulun başqa rayonlarda yeni istehlakçıların tapılması hesabına coğrafi genişlənmənin aparılması; ➤ həmin regionda yeni seqmentlərin axtarışı.
Məhsulun yeni modelləri və növlərindən istifadə edilməsi	<ul style="list-style-type: none"> ➤ məhsulun təkmilləşdirilməsi, onun xüsusiyyətlərinin artırılması; ➤ məhsul çeşidinin artırılması; ➤ məhsulun yeni modelinin yaradılması; ➤ həmin bazar üçün yeni məhsulun yaradılması. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Məhsulun yeni növləri, çeşidi, modellərinə tələbatı olan yeni regionlarda bazarların axtarışı; ➤ Məhsulun yeni növləri, çeşidi, modellərinə tələbatı olan köhnə regionlarda bazarın yeni seqmentlərinin axtarışı.

Beynəlxalq bazarlama məhsul və xidmətin geniş dünya bazarına çıxarılması üçün müxtəlif kanallardan istifadə edir. Bu kanallar üç həlqədən ibarətdir. Birinci həlqə ticarət bölüşdürmə kanallarına nəzarət edir. İkinci həlqə xarici ölkələrin sərhədlərinə məhsul çatdırmağı təmin edən dövlətlərarası kanaldır. Üçüncü həlqə – dövlətdaxili kanaldır ki, o da öz növbəsində qonşu ölkənin həddlərindən son istehlakçıyaq məhsul və xidmətlərin çatdırılmasına nəzarət edir. Beynəlxalq bazarlama kanallarından ən mürəkkəbi isə üçüncü kanaldır. Bu onunla əlaqədardır ki,

müxtəlif dövlətlərdə məhsul və xidmətlərin bölüşdürülməsi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

Dövlətdaxili kanala misal olaraq “Procter & Gamble” korporasiyasının fəaliyyətinə nəzər salaq. “Procter & Gamble” korporasiyası məhsulunun Yaponiya bazarında bölüşdürülməsi bir çox mərhələlərdən keçir. Korporasiya öz məhsulunu geniş və qarışıq çeşidli məhsul və xidmətləri əhatə edən topdansatış ticarət müəssisəsinə satdıqdan sonra həmin məhsul müəyyən çeşid məhsul üzrə ixtisaslaşan topdansatış müəssisəsinə satılır. Həmin ticarət müəssisəsi isə “Procter & Gamble” korporasiyasının təklif olunan məhsulunu region üzrə topdansatış müəssisəsinə ötürür, o da öz növbəsində məhsulu yerli topdansatış müəssisəsinə satır və nəhayət, axırncı məntəqə məhsulu pərakəndə satış müəssisələrinə ötürür. Hər mərhələdə məhsulun qiyməti tədricən artır və sonuncu mərhələdəki məhsulun qiyməti isə məhsulun ilkin qiymətindən 2-3 dəfə artıq olur. Tropik ölkələrə isə “Procter & Gamble” korporasiyası məhsulunun satışı başqa ssenari üzrə həyata keçirilir. Korporasiya öz məhsulunu topdansatış idxalçıya satır, o da öz növbəsində onu iri ticarət müəssisəsinə ötürür, daha sonra isə korporasiyanın məhsulu pərakəndə satış tacirlərinə satılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki üsulla istehsalçı və ticarət müəssisəsi tərəfindən satılan məhsul yerli, milli və beynəlxalq səviyyədə reklam olunur. Reklam fəaliyyətinin aparılması isə öz növbəsində məhsul və xidmətlərin keyfiyyəti yəni haqqında informasiyanı təmin edir, tədqiq olunur və hansı istehlakçı qrupuna aid olması təyin olunur. İstehlakçı qrupunun təyin olunması isə məhsulun təqdimat xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədardır.

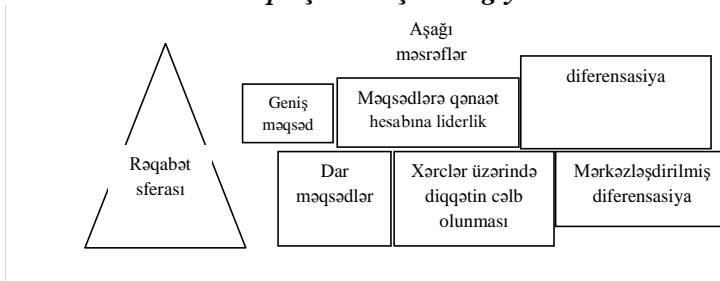
M.Porter-in təklif etdiyi bazarlama strategiyalarına müraciət etsək görərik ki, bu strategiyalar digər alimlərin təklif etdiyi konsepsiyalardan fərqlənir (Şəkil 1.). Porter matrisası adlanan strategiyaların təhlili rəqabət şəraitində müvəffəqiyyətin təmin edilməsi yollarını göstərir. Məsələn, yapon firmaları gəmiqayıрма sahəsində inkişaf və bazarlama strategiyası kimi differensasiya strategiyasını seçmişlər. Nəticədə bazarda yüksək satış qiymətləri əldə edilmişdir.

mətlərinə layiq yüksək keyfiyyətli müxtəlif təyinatlı gəmilər təklif edirlər.

Koreya gəmiqayıрма firmaları isə aşağı məsrəflər hesabına liderlik strategiyasına üstünlük vermiş, nəticədə yalnız yaxşı keyfiyyətli müxtəlif gəmi tipləri təklif edirlər (40). Etiraf etmək lazımdır ki, koreya gəmiləri yapon gəmilərindən daha aşağı keyfiyyətə malikdirlər, həmçinin onların maya dəyəri yapon gəmiləri ilə müqayisədə daha aşağıdır.

Şəkil 1

Tipləşdirilmiş strategiyalar

Müvəffəqiyyət qazanan Skandinaviya tərsənələrinin strategiyası – sabit (aydın) differensiasiyadır: onlar əsasən buzqıran və ya kruiz layneri kimi ixtisaslaşdırılmış gəmi tipləri buraxırlar. Onların hazırlanmasında ixtisaslaşmış texnologiyalar tətbiq edilir və bu gəmilər Skandinaviya ölkələrində baha qiymətləndirilən işçi qüvvəsinin məsrəflərini ödəmək üçün olduqca yüksək qiymətə satılır.

Nəhayət, dünya bazarında nisbətən bu yaxınlarda rəqabətə başlamış Çin gəmiqayıрма tərsənələri xərclərin azaldılması strategiyası əsasında fəaliyyət göstərirlər. Koreyalılarla müqayisədə bu gəmilər daha sadə və standart gəmilər istehsalı hesabına başa gəlir, həmçinin daha az məsrəflər və aşağı qiymətləri ilə seçilir.

Keyfiyyətli məhsulun bazardakı mövqeyini açıqlamaq istəsək aşağıdakı misala diqqət yetirə bilərik. Əgər müəssisə məhsulu bazara çıxararaq liderlik mövqeyinə çıxmaq istəyirsə, təbii ki, o həmin məhsulu vaxtaşırı olaraq təkmilləşdirməlidir. Mikro-səviyyədə keyfiyyət ilə bağlı problemin həll edilməsi makrosəviyyə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əgər müəssisələr key-

fiyyətə vaxtı-vaxtında fikir verməsələr, qüsurlu məhsulların sayı artacaq və bu da öz növbəsində hər vahidin maya dəyərini artıracaqdır. Belə ki, zay məhsulun istehlakçıya çatmasının qabağını almaq üçün onun qüsurlu aradan qaldırmaq lazımdır. Bu isə öz növbəsində əlavə xərclər tələb edir.

Bazara çıxışı təmin məqsədi güdən müəssisənin elmi-texniki siyasəti 3 əsas istiqamət üzrə aparılır:

- yeni məhsulların buraxılışına yönələn istehsalın yaradılması;
- buraxılan məhsulun çox tez müddətdə yeniləşməsinə yönələn istehsalın yaradılması;
- bazarda ənənəvi məhsullara olan tələbatı nəzərə alan istehsalın saxlanması.

Birinci istiqamət isə öz növbəsində 2 yerə bölünür: öz məqsədlərinə görə bazarda analoqu olmayan yeni məhsulların istehsalı və bazarda analoqu olan, həmçinin kommersiya müvəffəqiyyətinə malik olan yeni məhsulların istehsalı.

Öz məqsədlərinə görə bazarda analoqu olmayan yeni məhsulların istehsalı yüksək texniki-iqtisadi göstəricilərə malik və istehlakçıya fəal təsir etməyə qadir olan yeni məhsullar və onların yaradılması üçün yeni texnologiyaları tələb edir. ETKLİ üçün tələb olunan iri həcmli məsrəflər yeniliyin artıq yaranma mərhələsində rəqabəti ortaya çıxarır və bu rəqabətə yalnız iri maliyyələşdirmə mənbələrinə malik müəssisələr dözürlər.

Bazarda analoqu olan, həmçinin kommersiya müvəffəqiyyətinə malik olan yeni məhsulların istehsalına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman müəssisə bazarda özünəməxsus pay və ya mövqə əldə etmək strategiyasına üstünlük verir. Burada liderə yönələn strategiya və yaxud liderin dalınca addımlayan strategiyalardan istifadə edilir. Bu strategiyalara müraciət etməzdən əvvəl müəssisə yüksək səviyyəli ETKLİ bazasına malik olmalıdır, yalnız bu zaman çox sürətlə bazara çıxış əldə etmək mümkün olur, çünki bu zaman müəssisə artıq ETKLİ üçün iri həcmdə pul vəsaiti sərf etmir. Eyni zamanda müəssisə, həmçi-

nin, məhsulun yeni modifikasiyasının realizasiyası üçün yeni bazar və onun boş segmentlərinin axtarışını aparmalıdır.

Buraxılan məhsulun çox tez müddətdə yeniləşməsinə yönələn istehsalın yaradılması modernizasiyaya arxalanan yenilikləri tətbiq etməklə yeni məhsulun analoqunun yaradılması və yaxud artıq mövcud olan məhsulun təkmilləşdirilməsinə arxalanan strategiyadan istifadə etməlidir. Bu zaman ETKLİ üçün o qədər də artıq pul məsrəfləri tələb olunmur, maliyyələşdirmə ancaq istehsalın təkmilləşdirilməsinə və yaxud texnoloji xəttlərin müasirləşdirilməsinə sərf olunur. Bu zaman artıq standartlaşdırılmış ehtiyat hissələri və detallardan, həmçinin digər istehsal xəttlərinə aid olan texnoloji avadanlıqlardan istifadə edilir. Yenilik çox vaxt təkmilləşdirici, kombinə olunmuş, kimdənsə götürülmüş və ya oğurlanmış xarakterə malik olur və yaxud kooperasiya yolu ilə digər müəssisədən əldə edilmiş olur.

Modifikasiyanın təkmilləşdirilməsinə arxalanan yeniləşmə daha çox məhsulun xarici görünüşünün dəyişilməsinə səbəb olur və ya onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlidir. Özü də bu modernləşdirmə bazarın tələblərinə uyğunlaşdırılır.

Bazarda ənənəvi məhsullara olan tələbatı nəzərə alan istehsalın saxlanılmasına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu bəzi istehlakçı tərəfindən yaranan tələbə uyğun olaraq müəyyən məhsulun bir müddət istehsalatda qalması üçün şərait yaradır. Məhsulun həyat dövrünün sona yetməsinə baxmayaraq, o istehlakçı tərəfindən tələb olunursa, onda həmin məhsul yalnız mənəvi aşınmaya məruz qalır və fiziki cəhətdən öz mövqeyini bazarda qoruyub saxlayır.

Yeniliklərin həyata keçirilməsi strateji və taktiki planlara uyğun aparılır. Bu zaman yeniliyin yaranma və tətbiqi üzrə bütün mərhələlərdə istehlak bazarının xüsusiyyətlərinə daha çox diqqət yetirirlər. Yenilik prosesinin əsas mərhələlərinə aşağıdakılar aiddir:

➤ müəssisəyə daxil olan ideyaların sistemləşdirilməsi. Bu zaman texnoloji və istehsalat şöbələrində çalışan əməkdaşlar marketinq şöbəsi ilə sıx əməkdaşlıq nəticəsində istehlakçının hansı məh-

sula və yeniliyə tələbi olduğunu aydınlaşdırırlar. İdeyalar portfelinə formalaşdırılırlar. İnformasiya toplayaraq məqsədli bazarların axtarışını aparırlar;

➤ ideyaların seçilməsi və yeni ideyanın əsasında yeni məhsulun yaradılması. Bu mərhələdə əldə olunan informasiya təhlil olunur. Yaradılacaq yeni məhsulun patent təmizliyi məsələlərinə fikir verilir. Yeni məhsulun müəssisənin imic və strategiyasına uyğunluğu müəyyənəndirilir;

➤ yeni məhsulun iqtisadi səmərəliliyinin təhlili, marketing proqramının yaradılması. Yeni məhsul istehsalının innovasiya layihəsi kimi formalaşdırılması başa çatır. Məhsulun istehlak, keyfiyyət xarakteristikaları müəyyənəndirilir. Məhsulun potensial bazar tələbi və satış həcmi qiymətləndirilir. Məhsula çəkiləcək investisiyaların həcmi müəyyənəndirilir. İstehsal prosesi üçün zəruri olan resursların tapılmasına xüsusi fikir verilir. Yeni məhsulun mənimlənmə və bazara çıxış müddəti təyin olunur. Yeni məhsulun rentabellik əmsalı ölçülür və marketing proqramı hazırlanır;

➤ yeni məhsulun formalaşması. Yeni məhsulun inkişaf etdirilməsi üçün proqram hazırlanır. Ekoloji, təhlükəsizlik və s. baxımdan məhsulun sınaq təcrübəsinin aparılmasına diqqətə paylanılması məsələlərinə fikir verilir. Məhsulun adının formalaşması baş verir, məhsul markası yaranır, məhsulun qablaşdırılması məsələləri dəqiqləşdirilir;

➤ yeni məhsulun istehlak bazarında yoxlanılması. 3 aydan artıq olamamaq şərti ilə yeni məhsulun məhdud istehlak bazarında tələbatı necə ödəməsi xüsusiyyətləri təhlil edilir. Optimal realizasiya kanalları seçilir. Reklam vasitələri və metodları müəyyənəndirilir. Texniki xidmətin təşkili məsələləri aydınlaşdırılır;

➤ yeni məhsulun istehsalatda seriya şəklində buraxılması haqqında qərarın qəbul edilməsi. Yeniliyin kommersiya əsaslarının bazası yaranır: məhsulun satış həcmi, rentabelliği, tələb və təklifin ödənilmə səviyyəsi, satış kanalları və metodlarının seçilməsi, istehlakçı ilə istehsalçı arasındakı əlaqələrin yaradılması və s. məsələlər həll olunur.

Şübhəsiz, sənaye sahəsinə daxil olan hər bir müəssisə (firma) özünün spesifik əlamətləri və inkişaf xüsusiyyətləri ilə fərqlənir, həmçinin bütün müəssisələr üçün vahid reseptlər müəyyənləşdirmək də mümkün deyil. Bununla belə, müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəldilmiş təşkilati xarakterli tədbirlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

➤ müəssisənin məhsulunun bazarda üstünlüyünü şərtləndirən texniki-iqtisadi və keyfiyyət göstəricilərinin təmin edilməsi;

➤ istehlakçının tələblərinə və onun konkret ehtiyacına uyğun olaraq məmulatın keyfiyyətinin və texniki-iqtisadi göstəricilərinin dəyişdirilməsi, məhsulun etibarlılığına diqqətin artırılması;

➤ əvəzediciləri ilə müqayisədə məhsulun üstünlüklərinin təmin edilməsi;

➤ rəqiblər tərəfindən buraxılan oxşar əmtəələrin üstünlük və çatışmazlıqlarının üzə çıxarılması və müvafiq qaydada bu nəticələrdən müəssisənin fəaliyyətində istifadə edilməsi;

➤ rəqiblərin bazara çıxardığı oxşar əmtəələrin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərin öyrənilməsi və onlarla müqayisədə müəyyən üstünlüklər verən tədbirlərin işlənilib hazırlanması;

➤ keyfiyyət xarakteristikalarının (məsələn, uzunömürlülük, istismar üçün əlverişlilik, xarici tərtibat-dizayn və s.) yüksəldilməsi yolu ilə məhsulun mümkün modifikasiyalarının müəyyənləşdirilməsi;

➤ məhsulun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında qiymət amillərinin, o cümlədən rəqib firmalarda tətbiq edilən qiymətlərin aşkar edilməsi və onlardan istifadə etmə;

➤ məhsulu müxtəlif iqlim və torpaq şəraitində (daşlıq, bataqlıq, qumluq) işlətmək üçün uyğunlaşdırılması;

➤ alıcının qarşılıqlı əvəzlənən əmtəələrin müəyyən növlərinə nisbi sabit üstünlük verməsini şərtləndirən amillərə xüsusi diqqət yetirmək (Bu şəraitdə qiymət rəqabətinin əhəmiyyəti azalır. Çünki alıcılar məhsulun keyfiyyətinə, onun istismar xüsusiyyətlərinə, firma-istehlakçının imicinə və s. münasibətdə formalaşmış üstünlükləri rəhbər tuturlar);

➤ aktiv reklam fəaliyyəti aparmaq, həmçinin pul, yaxud da əmtəə krediti vermək yolu ilə (o cümlədən, ödənişə möhlət verməklə) istehlakçıya bilavasitə təsir etmək və s.

Son illər ərzində, yəni 1990-2000-ci illərdə inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik dövlətlər beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün elmtutumlu rəqabətqabiliyyətli məhsulların satış bazarlarına çıxışını təmin etmək üçün aşağıda sadalanan dövlət tənzimləmə funksiyalarına üstünlük verirlər:

- əmtəə üzrə ixtisaslaşdırma;
- əmtəə çeşidinin müxtəlifliyi;
- ixtisaslaşma çeşidinin müxtəlifliyi;
- regionlara bölmə (regionlararası müxtəliflik);
- sahə üzrə regionların konkret üstünlüklərinin əldə olunması.

Digər alimlər (Kalyujnaja) qeyd edirlər ki, milli rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsində dörd əsas istiqamət seçilir.

1. maliyyə axınlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;
2. hüquqi və siyasi əlaqələrin tənzimlənməsi;
3. texnoloji, elmi və informasiya axınlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;
4. sosial axınların dövlət tərəfindən tənzimlənməsi.

Tarixi və mədəniyyət nöqtəyi-nəzərindən rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsalına əsasən innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsi və milli məhsulların beynəlxalq satış bazarlarında təmsil olunması həm daim inkişaf edən, həm də açıq iqtisadi sistemlərdə müşahidə olunur.

NƏTİCƏ

Yuxarıda sadalanan prioritet istiqamətlər həm dövlət, həm də novatorçu-istehsalçı üçün vacib şərtlərdir. Amma söhbət dövlət üçün vacib olan bir rəqabətqabiliyyətli iqtisadi modelin layihəsindən gedirsə və bu layihəni işləmək üçün bir-neçə elmi-tədqiqat institutu və müəssisə arasında rəqabət mövcuddursa, onda

hansı innovasiya müəssisəsinin bu layihə ilə məşğul olma seçimi bir problem kimi ortaya çıxır. Məhz bu zaman Böyük Britaniyanın innovasiya layihəsi seçilərkən üstünlük verdiyi prioritetlər üzrə təcrübəsinə müraciət etmək olar.

Böyük Britaniyada dövlət və ya maliyyə qurumları tərəfindən innovasiya layihələri maliyyələşdirilsə, onda onları dövlətin yaratdığı və ekspertlərdən ibarət olan Xüsusi Komissiya qiymətləndirir. Qiymətləndirmə meyarlarına 3 əsas şərtin yerinə yetirilməsi təsir edir: 1) müəssisənin elmi-texniki potensialının səviyyəsi; 2) həmin innovasiya layihəsini yerinə yetirə biləcək müəssisə hansı resurslara, imkanlara malikdir; 3) həmin layihə üçün lazım olan təbii və süni resursların tükənən və ya tükənməz olması, həmin resursları əvəz edən digər resursların mövcudluğu.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə rəqabətqabiliyyətli məhsulların üstünlüyünün təmin edilməsi üçün innovasiya sferasının dəstəklənməsi, inkişaf etdirilməsi dövlətin bir sıra funksiyaları vasitəsi ilə həyata keçirilir:

➤ elmi nailiyyətlər əldə etmək və texnoloji inkişafa nail olmaq üçün dövlət innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə kömək etməlidir. Dövlət nəinki büdcə, həmçinin qeyri-büdcə vəsaitlərinin bu sferaya yönəldilməsi üçün bir sıra imtiyaz xarakteri daşıyan tədbirləri dəstəkləməlidir. Qeyri-büdcə investisiya fondlarının yaradılmasına köməklik göstərməlidir;

➤ innovasiya fəaliyyətinin həvəsləndirilməsinə diqqəti artırmaq məqsədi ilə dövlət sağlam rəqabəti dəstəkləməli, vergi imtiyazlarını verməli, yenilikləri dövlət tərəfindən sığortalamalıdır. Qeyri-səmərəsiz və ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olan innovasiya fəaliyyətinin dayandırılmasına nəzarəti artırmalıdır;

➤ innovasiyaların həyata keçirilməsində iştirak edən bütün institutlar və müəssisələrin fəaliyyətini səmərəli təşkil etmək, elmi-texniki və kooperasiya əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi üçün bütün koordinasiya məsələlərinin həllini öz boynuna götürməlidir;

➤ dövlət hüquqi tənzimlənmə məsələlərinin həllini öz boynuna götürməlidir ki, bir tərəfdən hər bir innovasiya iştirakçısının hüquq və vəzifələri, həmçinin məsuliyyətlərini dəqiq göstərsin, digər bir tərəfdən isə innovasiyaların tətbiqi üçün çevik mexanizmlərin yaradılmasını təmin etsin. İntellektual və sənaye mülkiyyətinin, novatorçu hüquqlarının qorunmasına dövlət xüsusi diqqət yetirməlidir;

➤ dövlət innovasiya fəaliyyətinin səmərəli olması üçün elmi-informasiya infrastukturunun formalaşmasına diqqəti artırmalıdır. Dövlət novatorçu alimləri, sahibkarları lazım olan informasiya ilə təmin etməli, onlara hüquqi konsultasiyalar vasitəsi ilə yardım göstərməlidir, tərəfdaşların axtarışı və kooperasiya müqavilələrinin bağlanmasında hüquqi kömək, zəmanət təqdim etməlidir. Dövlət sifarişi ilə yerinə yetirilən innovasiya layihəsini ilk andan əldə edilən nəticənin satışına qədər himayəyə götürməli və yeniliklərin yayılmasına dəstək olmalıdır;

➤ innovasiyaların səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün dövlət yeniliklər ilə məşğul olan kadrların bəslənməsinə diqqəti və qayğıni artırmalıdır. Məhz buna görə ali məktəb, elmi institutlarda kadr hazırlığının yüksək səviyyəyə çatdırılması məsələsi dövlətin ən vacib inkişaf istiqamətlərindən biri olmalıdır;

➤ dövlət sosial rifah və ətraf mühiti qoruyan innovasiyalara dəstək verməlidir;

➤ dövlət yeniliklərin regional və dövlətlərarası tənzimləmə məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Dövlətin mərkəzi və yerli orqanları ölkə daxilində innovasiya fəaliyyətinin düzgün qurulmasına, resurslara qənaət etməyə və ekoloji təmizliyə yönələn yeniliklərin tətbiq olunmasına, elmi-texniki potensialdan səmərəli istifadə edilməsinə nəzarət edirlərsə, dövlətin özü isə innovasiya prioritetlərindən düzgün istifadə edərək beynəlxalq arenada mühüm mövqə tutulmasına birbaşa nəzarət sistemini həyata keçirməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasova S.H. Texnologiyalar və yeniliklərin idarəedilməsi. Bakı, Azər nəşr, 2007, 288 s.

2. Абасова С.Г. Госрегулирование инновационных процессов в промышленности Азербайджана. Lambert academic publishing, 2013, 177с.

3. Алескеров А.К., Ахвердова С.Г., Абасова С.Г. Конкуренция на мировом рынке и ее особенности в современную эпоху (вопросы теории). Аудит № 2, 2001. с.45-56.

4. Ансофф И. Стратегическое управление. М.: Экономика, 1989, с.519с.

5. Шумпетер Й. Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1982, 455с.

6. Ferguson P.R. and Ferguson G.J. Industrial Economics. Issues and Perspectives. London, Macmillan, 1994, 309p.

7. Porter M.E. The Competitive Advantage of Nations. London, Macmillan, 1990, 395p.

UKRAYNADA SƏNAYE PARKLARININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ HAQQINDA

Nərminə İSMAYILOVA,
İETİ-nin dissertantı

GİRİŞ

Sənaye parkları Ukrayna daşınmaz əmlak bazarının perspektiv sahəsi olduğuna və həm kommersiya, həm də yaşayış segmentinə ciddi konyunktur dəyişiklikləri həyata keçirə bildiyinə görə bu istiqamət öz diqqətini cəlb edir.

1. Sənaye parklarının fəaliyyətinin hüquqi-normativ əsasları

2012-ci ilin mart ayında Ukraynada “Sənaye parkları haqqında” Qanun qəbul edilmiş və iyun ayında nizama salınmasından sonra 2012-ci ilin sentyabrın əvvəlində qüvvəyə minmişdir.

Bu qanuna əsasən sənaye park – müvafiq infrastruktur ilə təchiz edilmiş torpaq sahəsi və ya bir neçə torpaq sahələrini əhatə edən inzibati formadır ki, orada sənaye parkı iştirakçılarının sənaye istehsalı sahəsində təsərrüfat, həmçinin elmi-tədqiqat, informasiya və kommunikasiya sahəsində fəaliyyəti və s. həyata keçirilir. Sənaye parkının idarəedici şirkəti seçilmə yolu ilə hüquqi qüvvəyə malik olur. İdarəedici şirkət sənaye parkının təşəbbüskarı kimi çıxış edir, parkın yaradılması və fəaliyyəti haqqında müqavilə bağlayır [5].

Sənaye parklarının inkişafı məqsədilə Ukraynada Gömrük Məcəlləsinin 287-ci maddəsinə sənaye parklarının yaradılması və fəaliyyətinə dair Ukraynanın Nazirlər Kabineti tərəfindən dəyişikliklərin edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir.

Bu ona görə edilir ki, Ukraynanın ərazisinə idxal rüsumunu ödəmədən daxil ediləcək avadanlığın, ona komplektləşdiricilərin, materialların həcmnin konkretləşdirilməsi mümkün olsun. Bu tədbir İqtisadi İnkişaf və Ticarət Nazirliyi ilə işlənib hazırlanmış və hökumət tərəfindən razılaşdırılmışdır.

Ukraynanın “Sənaye parkları haqqında” Qanununun 27-ci maddəsinə əsasən onun tətbiqi üzrə müvəkkil dövlət orqanı olan Ukraynanın İntestisiyalar və dövlət layihələrinin idarə edilməsi üzrə Dövlət Agentliyinin (Dövlət Agentliyi) üzərinə aşağıdakı funksiyalar qoyulmuşdur:

- yaradılmasının təşəbbüskarları və idarəedici şirkətlərin informasiya və məsləhət dəstəyinin təmin edilməsi, iştirakçıların (investorların) cəlb edilməsinin təşviq edilməsi;

- sənaye parklarının yaradılması və fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsi;

- sənaye parkları Reyestrinin aparılması;

- sənaye parklarının fəaliyyətinin nəticələri barədə hesabatların idarəedici şirkətlərdən əldə edilməsi;

- sənaye parklarının fəaliyyətinin monitorinqinin həyata keçirilməsi;

- sənaye parklarının yaradılması və fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin həll edilməsi;

- sənaye parklarının fəaliyyəti ilə bağlı ictimai informasiyaya çıxışın təmin edilməsi;

- dövlət vergi siyasətini reallaşdıran icra hakimiyyətinin mərkəzi orqanı, gömrük işi sahəsində dövlət siyasətini reallaşdıran icra hakimiyyətinin mərkəzi orqanı və müvafiq yerli dövlət idarələrini sənaye parklarının yaradılmasının təşəbbüskarları, idarəedici şirkətləri və iştirakçıları haqqında Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda məlumatlandırılması;

- Ukraynanın Dövlət büdcəsi ilə müvafiq il üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitlər hesabına idarəedici şirkətlərə və yaradılmasının təşəbbüskarlarına – təsərrüfatçılıq subyektlərinə sənaye parklarının təchiz edilməsi üçün faizsiz kreditlər (borclar), əvəzi ödənilmədən məqsədli maliyyələşmənin verilməsinin təmin edilməsi [3].

İntestisiyalar və dövlət layihələrinin idarə edilməsi üzrə Dövlət Agentliyi Ukraynada 2015-ci ilin sonuna qədər 10 sənaye parkının yaradılmasını planlaşdırır [2]. Beş il ərzində bu məqsədlərə \$2,5 mlrd. investisiyanın cəlb edilməsi planlaşdırılır ki, bu da 40 min yeni iş yerinin açılmasına imkan verəcəkdir [1].

2. Sənaye parklarının vəziyyətinin təhlili

Ukraynada sənaye parklarının yaradılması prosesinə birincilərdən Lvov şəhər şurasının sessiyası “Ryasne-2” Lvov sənaye parkının Konsepsiyasını qəbul edən Lvov vilayəti qoşulmuşdur. 25 ha sahəsi ilə sənaye parkı üçün verilən torpaq sahəsi “Ryasne-2” sənaye zonasının hüdudunda yerləşir ki, burada hazırda praktik olaraq fəaliyyət göstərməyən iri sənaye müəssisələri yerləşirlər – “Konsern-Elektron”, “Avtopoqruczik” (“Avtoyükləyici”), “Konveyer”. Bu investisiya layihəsinin reallaşdırılması vasitəsilə torpaq sahəsi istehsal obyektləri ilə tikiləcək və qonşu istehsal zonalarının inkişafını stimullaşdırılacaqdır.

Lvov vilayətinin dövlət idarəsinin rəhbəri Mixail Kostükanın məlumatına görə vilayət dövlət idarəsi həmçinin sənaye parkları üçün ayrılmağı planlaşdırılan sahəsi 15 hektardan 700 hektaradək olan aparıcı torpaq sahələrinin seçimini başa çatdırır. Həmçinin sənaye parklarının Noviy Rozdol şəhərində və Yavorovsk poliqonunda keçmiş mədən-kimya müəssisələrinin ərazilərində yaradılması üzrə işin prioritet olduğunu qeyd etmişdir [6].

2001-ci ildə “Atoll-Xoldinq” Zakarpat vilayətində “Yevrokar” avtomobil zavodunu açmışdır. 2012-ci ilin əvvəlində isə zavodun yerləşdiyi yerdə Solomonovo kəndində 41 hektar sahəsi olan ərazidə həm də avtomobil sənaye parkını yaratmaq niyyəti olduğunu bildirmişdir.

Parkın prioriteti komplektləşdirici bazarın dünya liderləridir ki, onların gəlişi ilə “Yevrokar” bilavasitə zavodun yaxınlığında hazırlanmış dünya istehsalçılarının avtokomponentlərini istifadə etmək imkanını əldə edə bilərlər. Bu yanaşma artıq Rusiyada tətbiq edilmişdir; burada avtoistehsalçılar kiçik ərazilərdə avto və onlara komplektləşdiricilərin cəmlənmiş istehsalını yarıda bilən birincilərdən olmuşdurlar. Nümunə kimi avtomobil istehsalı üzrə üç sənaye parkı – “Qrəbtsevo”, “A-Park” və “Kaluqa-Yuq” - yerləşən Kaluqa vilayətini qeyd etmək olar.

Artıq “Yevrokar” 15 iştirakçı ilə danışıqlar aparır. “Solomonovo” sənaye parkının idarəedicisi “Sezparkservis” şirkətinin

direktoru Vladimir Panovun hesablamalarına görə bu şirkətlərin gəlişi Ukraynaya \$100 mln. birbaşa investisiya cəlb edə və 5000 iş yerlərini açə bilər [4]. “Sezparkservis” digər biznes üçün öz meydançasını cəlbədicilə etmək məqsədilə investisiyaya vəsait yatırır, öz vəsaiti hesabına yanğın deposu və s. tikir.

Dövlət Agentliyinin rəhbəri Vladislav Kaskivin sözlərinə görə sənaye parklarının qeydiyyatı zamanı onların təşəbbüskarlarında heç bir problem yaranmayacaq və Qanun Ukraynaya növbəti dörd il ərzində iqtisadiyyata onun investisiya cəlbədiciliyini artıraraq təqribən \$8 mlrd. birbaşa investisiya cəlb etmək imkanını verəcəkdir. Artıq Dövlət Agentliyi 10 dövlət sənaye parkından ibarət siyahını işləyib hazırlamışdır [4].

Dövlət Agentliyi nəinki milli layihənin başlanmasına görə, hətta sənaye parklarına şirkətlərin gəlişi, investisiyaların cəlb edilməsi səviyyəsinin artımına, yəni son nəticəyə görə də cavabdehdir. Dövlət Agentliyi sənaye parklarının yaradılması üçün yararlı olan Ukraynanın bütün regionlarında torpaq sahələrinin inventarizasiyasını həyata keçirmiş və 100-dən çox sənaye meydançasını emal etmişdir. Bu meydançaların təqribən yarısı sənaye parklarının tətbiqi üçün yararlıdır və potensial investorlar tərəfindən biznesin aparılması üçün cəlbədicidir. Belə obyektlərin 15-nin konseptual dizaynları artıq hazırdır.

Dövlət Agentliyinin Ukraynanın “Sənaye parkları haqqında” Qanunun reallaşdırılmasına aid fəaliyyət planına və Milli hərəkət planının 2012-ci il üzrə tətbiq edilməsinə əsasən ictimaiyyətin iştirakı ilə bir sıra ictimai tədbirlərin keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, onlardan növbəti “Ukraynanın sənaye parkları” Milli layihəsidir. Plana sənaye parklarının yaradılması layihələrinin seçilməsi və təhlili və onların müvafiq sənaye parkları Reyestrinə daxil edilməsi məqsədilə kollegial orqanın – müstəqil ekspertlər komissiyasının yaradılması məsələlərinin ictimai baxılması da daxildir [3].

“TV DOM” televiziya mülk agentliyinin təhlili müşahidəçi Şutovun sözlərinə əsasən Odessa vilayətində ilk iki sənaye

parkının - Lübaşov və İvanovo rayonlarında – dislokasiyanın seçimi idarə metodlarından istifadə edilməyərək gözüyarı həyata keçirildiyini hesab edərək yerləşdirmə meyarlarının optimallığı nöqtəyi-nəzərindən uğursuz olmuşdur. O, həmçinin investorlar və iştirakçıların axtarışını torpaq sahələrinin idarəedici şirkətə ötürülməsindən və seçilmiş meydançalara zəruri infrastruktur kommunikasiyalarının (yollar, mühəndislik şəbəkələri və s.) çəkilməsindən sonra nəzərdə tutan bu sənaye zonalarının yaradılması alqoritmini də səhv hesab edir. Çünki belə yanaşmada büdcə vəsaitləri nəticəsiz xərclənə bilər. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, layihəçilər nəinki istehsalın planlaşdırılmasını, hətta sənaye parklarında məşğul olanlar üçün mənzil daxil edərək bütün sosial infrastrukturun yaradılmasının zəruriliyini nəzərə almalıdır [7].

Nəticə

Beləliklə, Ukraynada sənaye parklarının bazarı yaradılma mərhələsindədir. Artıq “Sənaye parkları haqqında” Qanun qəbul edilmişdir ki, bu da investisiya fəaliyyətinin canlanması, yeni iş yerlərinin yaradılması, müasir istehsal və bazar infrastrukturunun inkişafına imkan verəcək və investisiya qoyuluşunun başlanğıcından məhsulun buraxılışına qədər müddət altı-doqquz aya qədər qısalacaqdır [6].

Gələcəkdə biznesin inkişafı ilə yerli və xarici şirkətlər tərəfindən investisiya qoyuluşu və istehsalın inkişafında maraqlı olan sənaye parklarının xidmətlərinə tələb formalaşacaqdır. Bu isə peşəkar hazırlanmış istehsal meydançıları və sənaye obyektlərinin daha böyük sayda olmasını tələb edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. В Украине в течение 5 лет планируют построить 10 индустриальных парков. Доступно на: http://www.business.ua/articles/companies/V_Ukraine_v_techenie_let_planiruyut_postr_oit_industrialnyh_parkov-50051/

2. ГлазЕ. Создание индустриальных парков в Украине: проблемы, перспективы, законодательные инициативы. 27 Января 2012. Доступно на: [http:// www.ukrstrategy. com/ru/analitika/item/49-sodzanie-ipp.html?tmpl=component&print=1](http://www.ukrstrategy.com/ru/analitika/item/49-sodzanie-ipp.html?tmpl=component&print=1)

3. Госинвестпроект: Индустриальные парки – эффективный механизм для экономического прорыва Украины. 26.11.2012. Доступно на: http://www.kmu.gov.ua/control/ru/publish/article?art_id=245822334&cat_id=244845045

4. МарчакД. Стоит ли бизнесменам вкладывать деньги в индустриальные парки. 04 сентября 2012 года.[Forbes-Украина, 03.09.2012]. Доступно на: <http://www.ukrudprom.ua/digest/Stoit-li-biznesmenam-vkladivat-dengi-v-industrialnie-parki.html>

5. Таможенный кодекс изменят ради индустриальных парков. 08.01.2013. Доступно на: <http://caravan-trans.com/novosti/таможенный-кодекс-изменят-ради-индус.html>

6. ХудицкийВ. «Реиндустриализация» страны или кормушка для своих? 5 октября 2012. Доступно на: http://gazeta.zn.ua/ECONOMICS/reindustrializatsiya_strany__ili_kormushka_dlya_svoih.html

7. Шутов Н. И. Индустриальные парки в Одесской области. Аналитический обозреватель телевизионного агентства недвижимости «ТВ ДОМ». Доступно на: <http://www.tvdom.ua/tv/news/entry/industrialnyie-parki-v-odesskoj-oblasti/>

XÜLASƏ

Məqalə Ukraynada yaradılma mərhələsində olan sənaye parklarının mövcud vəziyyətinin təhlil və onların fəaliyyət sahəsini əhatə edən qanunvericiliyin tədqiq edilməsinə həsr olunmuşdur. Həmçinin sənaye parkının spesifik tərifini verilmiş və onların tətbiqi üzrə səlahiyyətli orqanın funksiyaları sadalanmışdır.

Açar sözlər: sənaye parkları, qanunvericilik, Dövlət Agentliyi.

О перспективах развития промышленных парков в Украине

Исмайлова Н.Ф.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению анализа текущего состояния промышленных парков в Украине, находящихся здесь в стадии создания, и законодательства, охватывающего область их деятельности. Также было приведено специфическое определение промышленных парков и перечислены функции уполномоченного органа по их применению.

Ключевые слова: промышленный парк, законодательство, Государственное Агентство

About the prospects of development industrial parks in Ukraine

Ismayilova N.F.

ABSTRACT

The article is devoted to the study of the analysis of the current state of industrial parks in Ukraine, which are being established here, and legislation covering the area of their activities. Also was given a specific definition of industrial parks and was listed the functions of the authorized body on their application.

Keywords: industrial park, legislation, State Agency

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ALİ TƏHSİLİNDƏ APARILAN İSLAHLATLAR

**Elxan İMANOV,
İİETİ-nin aparıcı elmi işçisi
Kamil BƏŞİRLİ,
İİETİ-nin mütəxəssisi**

Ölkəmizdə son dövrlərdə təhsil sahəsində, eləcə də ali təhsildə həyata keçirilən nəticəyönümlü islahat proqramları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ali təhsildə hazırda aparılan islahatların əsas istiqamətləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 22 may tarixli 295 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı"na əsasən müəyyən edilir və həyata keçirilir. Sözügedən Dövlət Proqramının əsas məqsədi ölkənin ali təhsilinin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası, onun məzmununun Boloniya prosesinin prinsiplərinə uyğun qurulması, ali təhsilin rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tələblərinə uyğun ali təhsilli kadrlara tələbatın ödənilməsi, əhalinin ali təhsil almaq imkanlarının təmin edilməsi üçün iqtisadi və sosial baxımdan səmərəli ali təhsil sisteminin formalaşdırılmasıdır.

Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Sovet təhsil sistemindən imtina edilmişdi, çünki uşaq bağçasından başlayaraq orta məktəbi bitirənədək uşağın fərdi bacarığı məhdudlaşdırılırdı. Azərbaycan qloballaşan dünyada inkişafın tendensiyalarına uyğun olaraq qısa zaman kəsiyində təhsil sistemindəki islahatlarla xeyli qabağa getmişdir.

Respublikanın ali məktəb sistemində ən vacib addım Boloniya sistemə keçməkdir. 2001-ci ildən Azərbaycan Avropa Şurasına üzv olaraq Avropaya inteqrasiyanı sürətləndirməklə yanaşı ölkə təhsilinin Avropa prosesinə inteqrasiyasını müəyyənləşdirdi.

1998-ci il may ayının 25-də Paris Universitetinin 800 illiyinə həsr olunmuş konfransda Fransanın, Böyük Britaniyanın, İtaliyanın, Almaniyanın təhsil nazirləri tərəfindən Sorbon deklarasiyası qəbul edildi. 1999-cu ildə İtaliyada toplaşan 29 Avropa ölkəsinin təhsil nazirləri Boloniya deklarasiyasını qəbul edirlər. Hal-hazırda Boloniya prosesi 45 ölkəni birləşdirir. Boloniya deklarasiyasına Avropa ölkələrində diplomların qarşılıqlı tanınması, kredit sisteminə keçilməsi (zaçot vahidi sistemlərinə, təhsilin əmək tutumluğuna) təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, iki səviyyəli təhsilə aid olan müddəalar daxil edildi.

Bu sistemə qoşulmaq üçün Azərbaycan Respublikası 2004-cü ildə ilk addım atmışdır. Avropa Şurasının Baş direktorunun təşəbbüsü ilə Strasburq şəhərində keçirilən konfransda Avropa Məsləhət müdiriyyəti Cənubi Qafqaz dövlətlərinin nümayəndələrinin iştirakı ilə təhsil nazirləri xüsusi bəyannamə qəbul etdilər. Bu bəyannaməyə əsasən Boloniya sisteminə daxil olma üçün 2004-cü ildə Nazirlik tərəfindən Azərbaycanın təhsili haqqında məruzə hazırlanmış və Avropa Komissiyasının müzakirəsinə təqdim edilmişdi.

19 may 2005-ci ildə Norveçin Berqen şəhərində keçirilən konfransda Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Boloniya prosesinə keçid haqqında rəsmi sənəd imzaladı.

Boloniya sisteminə qoşulmaqla Respublikamız avtomatik olaraq davamlı keyfiyyətli təhsil öhdəliyini öz üzərinə götürdü, öz təhsil sistemini Avropa ölkələrinin təhsil sisteminə uyğunlaşdırdı və bir sıra digər öhdəliklər qəbul etdi.

Boloniya bəyannaməsi üzv dövlətlərin hamısı üçün tətbiqi zəruri olan aşağıdakı prinsiplərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- üçpilləli ali təhsilə keçid;
- kredit sisteminin tətbiqi;
- təhsilin keyfiyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi;
- tələbə və müəllim mobilliyinin genişləndirilməsi;
- ixtisasların və diplomların qarşılıqlı tanınması;

- diploma əlavələrin Avropa ölkələrinin ali təhsil haqqında müvafiq sənədlərinə uyğunlaşdırılması;

- məzunların işlə təminatına nail olunması;

- Avropa təhsil sisteminin cəlbediciliyinin təmin edilməsi.

Azərbaycan Respublikası ali təhsilində mühüm islahat ehtiyacı yarandı. 45 ölkəni əhatə edən təhsil sisteminə daha sıx və effektiv keçid üçün 16 Yanvar 2006-cı ildən Təhsil Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış xüsusi plan əsasında əmr təsdiq edilmişdir. Hazırda Azərbaycanın ali təhsil sistemində Boloniya prinsipinin reallaşdırılmasına dair ciddi addımlar atılır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 31 yanvar 2008-ci il "Azərbaycan Respublikasının Avropa ali təhsilinə keçid haqqında bəzi hallar" adlı fərmanı Boloniya sisteminin reallaşmasına kifayət qədər əsas verdi.

Birgə işçi qrupuna Avropa və YUNESKO Məsləhət komissiyaları ekspertləri daxil idilər, təhsil haqqında vahid model diploma əlavə olaraq hazırlanmışdı.

Diploma edilən əlavə bu model əsasında hazırlanmışdı, tələbələrin akademik portativliyinə ümid edir və onların əmək bazarında fəaliyyətə başlamasını asanlaşdırır.

Bütün bunları nəzərə alaraq və buna uyğun olaraq Azərbaycanda "diploma əlavə" model 8 avqust 2008-ci ildə Təhsil Nazirliyinin 990 sayılı əmri ilə hazırlanaraq təsdiq edilmiş və bütün ali məktəblərə göndərilmişdir. Azərbaycanda yeni təhsil sisteminin reallaşdırılmasına ilk dəfə 2006-2007-ci tədris ilində ali məktəblərin birinci kurslarında başlandı. 2006-cı ildə qəbul olunmuş sənəddə "dövlətlərin minimal struktur tələbləri səviyyəyə və bakalavra hazırlığın saxlanması" prosesinin nəzəri və hüquqi əsası ifadə olunmuşdu.

Ali təhsil müəssisələrində bu sənədə uyğun olaraq intizamların və auditoriya saatının miqdarı azaldı, intizamlara vaxtın miqdarı tələbələrin öz seçimi ilə 5-20% artdı. Bundan başqa, nəzəri təlim həftələrinin miqdarı 133-dən 115-ə qədər azaldı, semestrədə auditoriya məşğələlərinin sayı 17-18-dən 15 həftəyə qədər azaldı və pe-

daqoji təcrübənin müddəti 18 həftəyə qədər artdı. Məcburi humanitar predmetlərin sayı 10-dan 3-ə qədər azaldı.

Boloniya prosesinin əsas tələblərindən biri ali təhsildə kredit sisteminin tətbiqidir. Respublikada bu tələblərin icrası üçün normativ baza hazırlanmışdı və "ali təhsil müəssisələrində kredit sistemiylə təlimin təşkili haqqında Nümunəvi rəqlament" təsdiq edilmişdi .

Kreditin iki əsas funksiyası vardır: a) tələblərin mobilliyinin təmin edilməsi, yəni digər ali təhsil müəssisəsində ayrı-ayrı fənlərin mənimsənilməsinə şəraitin yaradılması və onun nəticəsinin təhsil aldığı ali məktəbdə tanınması; b) tələbənin öz təhsil alma trayektoriyasını müstəqil müəyyənləşdirməsi. Kredit sistemi ali təhsildə demokratik prinsiplərin bərqərar olmasını, ədalətliliyi və obyektivliliyi, nəticə etibarını ilə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin etdiyindən Boloniya prosesində bu prinsipin xüsusi yeri vardır. Kredit sistemi hər bir tələbənin özünün fərdi tədris planının olmasını, ona fənlərin öyrənilməsi ardıcılığını müəyyənləşdirməyə imkan yaradılmasını, tələbəyə müəllimi seçmək hüququnun verilməsini, müəllimlərin dərslərinin tələbələrə fərdi tədris planları əsasında müəyyənləşdirilməsini və s. kimi tələbləri nəzərdə tutur.

Rəqlament üzrə kredit sistemi ilə təhsil alanlar üçün 15 həftə auditoriya məşğələsinin keçirilməsi müəyyən edilmişdi və auditoriyanın həcmi və tələbələrə auditoriyadan kənar həftəlik yüklənməsi 45 saat məhdudlaşdırılmışdı.

Bir kredit 15 auditoriyaya və ya 22,5 ümumi saata bərabərləşdirilmişdi. Bütün predmetlər üzrə hər bir tələbə hər semestrə 30 kreditə qədər ala bilər. Bakalavrın pilləsində 200-250 kredit qazanmaq imkanı var. Daha bir şərt: tələbə yalnız o halda kreditləri ala bilər ki, əgər bu predmet üzrə imtahanda ali təhsil müəssisələrində tətbiq edilən qaydalar üzrə ona qiymət qoyulursa.

Ölkəmizdə kredit sisteminin tətbiqinə Təhsil Nazirliyinin müvafiq əmri ilə 2006-2007-ci tədris ilində 10 ali məktəbdə 30 ixtisas üzrə 2492 nəfər birinci kurs tələbəsini əhatə edən eksperi-

ment şəklində başlanmışdır. Kredit sisteminin tətbiqi vəziyyətini təhlil etmək, qarşıya çıxan çətinlik və problemləri müəyyənləşdirmək məqsədi ilə 2006-cı ilin dekabrında YUNESKO-nun dəstəyi ilə "Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrində kredit sisteminin tətbiqi" mövzusunda milli seminar keçirilmişdir. Təhsil Nazirliyi Kollegiyasının 3 aprel 2007-ci il tarixli qərarı ilə 2007-2008-ci ildə eksperimentin əhatə dairəsi daha da genişləndirilərək 21 dövlət ali məktəbini və 143 ixtisası əhatə etmişdir. Nazirliyin 2008-ci ildə də bu məzmununda əmri olmuş və eksperimentin əhatə dairəsi daha da genişləndirilmişdir. Bu dərslərdən isə bu sistem bütün ali məktəblərdə tətbiq olunur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bir sıra ali məktəblərdə, xüsusilə də kredit sistemini ilk dəfə tətbiq edən Azərbaycan Dillər Universitetində bu sahədə xeyli iş görülmüş və müsbət təcrübə toplanmışdır. Həmin təcrübədən digər ali məktəblərin də yararlanması üçün tez-tez təcrübə mübadiləsi məqsədi daşıyan tədbirlər həyata keçirilir.

Bu sistemə keçid Avropa təhsil sisteminə qoşulma mənasını bildirir. Yoxlama vahidləri sistemlərindən istifadə edən, dünyada mövcud olan bir çox təhsil standartları özlərini daha parlaq və səmərəli göstərirlər.

Boloniya sistemi çox üstünlüklərə malikdir. Burada müəlim daha məlumatlı olmalıdır, auditoriyaya hazır gəlməlidir, innovasiya texnologiyalarını əks etdirən faktlara və biliklərə söykənməlidir.

Boloniya sistemi bakalavr və magistr pillələri daxil edilən ikipilləli təhsil üçün tətbiq edilir. İki il ərzində Boloniya sistemi əsasında magistraturada təhsil alan tələbəyə, hansısa bir sahədə daha dərin bilikləri əldə etmək əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış fərman 2015-ci ilə qədər 5 min tələbənin xaricdə təhsil alması haqqındadır. Bu fərman təhsilin vahid standartlarına keçməsi prosesin sürətlənməsinə impuls verməsini nəzərdə tutur.

Peşə seçimi nöqtəyi-nəzərindən dərin biliklərin alınması xüsusi üstünlüklərə malikdir. Təhsil tarixindəki bu keçidi Azərbayca-

nın progressiv prosesi adlandırmaq olar. Baxmayaraq ki, obyektiv keyfiyyətli bakalavr təhsili beşillik təhsildən əvvəl mövcud olmuşdu, onu müasir magistraturayla müqayisə etmək olmaz. Bu sistem məzunlara oxumağa və ya dünyanın istənilən guşəsində işləməyə əlavə imkanlar verir.

Müəllim və tələbələrdə yeni sistemə keçid vaxtı müəyyən narazılıq yarandı, çünki hamı dəyişikliklərə hazır deyildi. Amma gec-tez bu keçid olmalı idi. Dövlətin dəstəyi minimal çətinliklərlə prosesi həyata keçirməyə imkan verdi.

Amma Boloniya sistemi təhsildə mövcud olan problemləri həll etmir. Bu sistem yalnız təhsilin inkişafına kömək edir. Doğrudur, bu sistem bilavasitə müəyyən problemlərin həllinə təsir etmək imkanına malikdir. Məsələn, əgər əvvəl imtahanlar yazılı formada qəbul edilirdisə, Boloniya sisteminə keçiddən sonra onlar kodlaşdırılmış kompyuter formasında keçirilir. Bu imtahan yazı formasının çatışmazlıqlarını aradan qaldırmağa imkan verir.

Azərbaycan Respublikası üçün təhsilin Avropa təhsil sisteminə inteqrasiyası əhəmiyyətli hədəf olarsına baxmayaraq, bu prosesin nə vaxt qurtaracağını və buna nə qədər vaxt lazım olacağını demək çətinidir. Ən əhəmiyyətli problem – bu sistemin diplomlarının tanınmasıdır. Hal-hazırda Azərbaycan ali məktəblərinin diplomları Avropada nostrifikasiya prosedurundan keçməmiş tanınmırlar. Başqa problem – bu universitetlərin fəaliyyətinin təşkilinin köhnəlmiş sistemidir, burada bir çox çətinliklər vardır: əvvəllərdə olduğu müəllim və tələbələrin say nisbətinin aşağı olması, tələb olmayan fakültələr, beynəlxalq əlaqələr və xarici universitetlərlə əməkdaşlığın qurulması üzrə işin aparılmaması, təcrübə mübadiləsinin olmaması.

Respublikanın bütün ali təhsil müəssisələrində Boloniya bəyannaməsi prinsipləri tətbiq edilir. Sistem təhsilin inkişafına yönəldilmiş olmalı, diplomların qarşılıqlı tanınması, universitetlər arasında əlaqələr qurulmalı idi. Amma bu sistem hər universitetdə fərqli formada tətbiq edilir. Xəzər Universitetini təsis edən Hamlet İsxanlının fikrincə bu fərqlər ali məktəblərin tələbələrinin uyğunsuzluğu ilə nəticələnir.

2009-cu ildə Prezident İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış 2009-2013-cü illərin Dövlət Proqramı haqqında fərmanda – Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatın ili, həmçinin Boloniya prinsiplərinə uyğun olaraq ali təhsilin saxlanmasının yenidən təşkil edilməsi məsələsi qoyulmuşdu. Lakin ekspertlərin fikrincə, bu əmr hökumət tərəfindən yerinə yetirilmir. Mütəxəssislərin hesab etdiyi kimi Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa təhsil sistemində inteqrasiyası üçün universitetlərə müstəqillik vermək və rəqabət mühiti yaratmaq lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının ali məktəbləri xarici dövlətlər üçün kadrların hazırlanması sahəsində ənənəvi təcrübəyə malikdir. XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq güclü maddi-texniki bazaya və böyük potensiala malik olan ali təhsil müəssisələrində müxtəlif ixtisaslar üzrə bütün dünyadan minlərlə xarici tələbə burada təhsil alır. Bu ənənə indiyə qədər davam etməkdədir.

Ali təhsil sferasını əhatə edən məqsədyönlü fəaliyyət nəticəsində hal-hazırda Azərbaycan Respublikası ali məktəblərində təxminən 50 ölkədən 6173 xarici tələbə təhsil alır. Bu nəticəyə yüksək maarifləndiricilərin maddi-texniki bazasının bərkidilməsi nəticəsində nail olunmuşdur. Müəssisələr və təhsilin keyfiyyətinin artırılması və ölkə daxilində sabit sağlam mühit yaradılması əhəmiyyətli amildir. Respublikanın ali təhsil müəssisələrində xarici tələbələr dövlət və ya pullu əsasda Respublika hesabına bakalavr, magistratura, aspirantura və doktorantura səviyyəsində təhsil alırlar.

Onu da qeyd edək ki, dünyanın aparıcı təhsil müəssisələri Azərbaycan gəncləri üçün əlçatan olmalıdır. Prezident 19 oktyabr 2006-cı ildən Azərbaycan tələbələrinin xarici dövlətlərdə təhsil alması haqqında Dövlət Proqramı və 16 aprel 2007-ci ildən azərbaycanlı gənclərin 2007-2015-ci illərdə xaricdə təhsil almağı haqqında Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi üçün fərmanlar imzaladı.

Son illərdə xarici ölkələrdə təhsil alan Azərbaycan tələbələrinin sayı artmışdır. Beş il ərzində dövlət xətləri üzrə partnyor

ölkələrin təqaüdləri hesabına hər il təxminən 200 tələbə xaricə yola düşür. Bu tələbələrin çox hissəsi Türkiyə, Rusiya, Çin, Misir, Çexiya, Slovakiya və başqa ölkələrdə təhsil alırlar. Hal-hazırda 811 tələbə xarici ölkələrin təhsil müəssisələrində müxtəlif təhsil pillələrində öz təhsilini davam etdirirlər. Hal-hazırda həll edilməmiş məsələlərə və kəskin məqamlara baxmayaraq aparılan islahatlar Azərbaycanın ali təhsil sisteminin Avropa təhsil sistemi məkanına inteqrasiya olunmasında ciddi bir addımdır.

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminə aparılan islahatlarla bağlı problemlər tədqiq edilmişdir. Avropa təhsil məkanında Boloniya sisteminin inteqrasiya məsələsi nəzərdən keçirilmişdir. İslahatlar zamanı həyata keçiriləcək tədbirlər təqdim edilmişdir.

Реформы проводимые в высшем образовании Азербайджанской Республики

**Е. Иманов
К. Баширли**

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются проблемы связанные с проведением реформ в системе высшего образования Азербайджанской Республики. Рассматривается вопрос об интеграции системы образования Республики в Болонский процесс, в Европейское образовательное пространство. Представлены мероприятия которые должны быть осуществлены в период проведения реформ.

Reforms implemented in the higher education system of Azerbaijan

**E. İmanov
K. Bashirli**

ABSTRACT

The article explores the problems related to higher education system of the Republic of Azerbaijan. It also reviews integration of the Bologna system in the European zone. The action to be implemented for reforms were proposed.

ƏDƏBİYYAT

1. “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 22 may tarixli 295 sayılı sərəncamı” ilə təsdiq edilmişdir.

2.Алиева С.И Структурная реформа системы образования современного образования Азербайджана-2008.

3.Алиев И. Болонский процесс в Европе и его перспективы в Азербайджане- 2003.

4.Əliyev Y. Ali təhsildə Boloniya prosesi:5 illik təcrübə nə göstərir/Y.Əliyev// Azərbaycan müəllimi.-2010.-25 iyun.

5.Наси́ев Ş. Болониya prosesinə keçid Azərbaycan təhsilinin daha da inkişafına xidmət edir/-2009.

6.M.Mahmudov Boloniya prosesi və Azərbaycan, Bakı-2008.

7. Болонский процесс в России, www.bologna.mgimo.ru

EKOLOJİ TƏMİZ KƏND TƏSƏRRÜFATI: TORPAQLAR VƏ KİMYƏVİ ANALİZİ *

Aygün İSAYEVA,
İİETİ-nin böyük elmi işçisi

I. Giriş

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı ətraf mühitlə əlaqəli, biomüxtəlifliyi, torpaq məhsuldarlığını qorumağı qarşısına məqsəd qoyan bir istehsal sistemidir. İstehsal prosesinin hər mərhələsi nəzarət altında olduğu üçün istehsal olunan məhsullar həm sağlam, həm də etibarlıdır.

Təsərrüfat isə ilk növbədə torpaq və suyun davamlı istifadəsi ilə həyata keçirilən bir iqtisadi fəaliyyətdir. Buna görə təsərrüfatın xam maddələri olan torpaq və suyun sağlam, davamlı və əraziyə adaptasiya olunmuş şəkildə olması təsərrüfatın davamlılığını təmin edir.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının əsas məqsədi:

- bu metodun tətbiqi əsasında keyfiyyətli kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalına və onların insan sağlamlığı üçün təhlükəsizliyi;
- torpağın münbitliyinin və strukturunun bərpasına, qorunmasına, saxlanmasına və artırılmasına;
- ətraf mühitin mühafizəsinə və sağlamlaşdırılmasına;
- təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması;

---

* *Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 sentyabr 2013-cü il tarixli 252s nömrəli iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclər haqqında Sərəncamına və İqtisadi İnkişaf Nazirliyi ilə İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il üçün Dövlət büdcəsinin "İqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclər" maddəsində nəzərdə tutulan vəsaitlər hesabına yerinə yetirilmiş "Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi sahəsində mütərəqqi beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və inkişaf planının hazırlanması" mövzusunda layihə çərçivəsində hazırlanmışdır.*

▪ bazarda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına olan tələbatın ödənilməsinə və bu sahəsində rəqabətin formalaşdırılmasına nail olmaqdır.

ETKT-nın ən mühüm xüsusiyyəti sintetik kimyəvi gübrələmə yerinə təbii və mineral yollarla gübrələmə aparılmasıdır.

EKTK-nın əsas məqsədi sintetik kimyəvi maddələr və gübrələrin qadağan olunması ilə yanaşı üzvi və yaşıl gübrələmədən istifadə etmək, növbəli əkin tətbiq etmək, torpağın qorunmasını və bitkilərin müqavimətinin artmasını, məhsulun kəmiyyətinin deyil keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin etməkdir. EKTK istehsal zamanı səhv tətbiq etmələr nəticəsində pozulmuş təbii balans qorumağı təmin edən alternativ istehsal formasıdır [1].

ETKT-də torpağın məhsuldarlığı, xəstəlik və zərərvericilərdən qorunmaq üçün uyğun növ seçimi, bitki qalıqlarının dəyərləndirilməsi, yaşıl gübrələmə, üzvi tullantıların istifadəsi, heyvan gübrəsi və bioloji nəzarət və s. əsas metodlar kimi təyin edilmişdir.

ETKT torpaq, su və iqlimi qoruyaraq sağlam təsərrüfatın aparılmasını, bugün və gələcək nəsillər üçün sağlam məhsulların istehsal edilməsini təmin edir, bioçeşitliliyi təmin edir və ətraf mühitə kimyəvi dərmanlarla zərər vermir. ETKT torpağın eroziyaya məruz qalmasına və aşınmasına mane olur, torpağın məhsuldarlığını artırır, parnik qazlarının ətraf mühitə təsirini azaldır.

Məlumdur ki, torpaq min illər ərzində yaranan və quru təbəqənin bitki örtüyünü qidalandıran yer qabığının səth təbəqəsidir.

Torpağın məhsuldarlığı zaman keçdikcə itirilə bilər.

Həddən artıq gübrələnmə, suvarma, kənd təsərrüfatı dərmanlarının istifadəsi, yanlış vaxt və formada aparılan torpaq emalı, torpaqda davamlı olaraq tək bir növ məhsul yetişdirilməsi torpağın məhsuldarlığının azalmasına səbəb olur. İtirilən məhsuldarlığı yenidən qazanmaq üçün isə uzun müddət lazımdır. Ona görə də bu təsərrüfata başlayarkən əsas məqsəd torpağın itirilmiş məhsuldarlığını geri qazanmaqdır. Həmçinin yanlış tətbiq edilən metodlarla çirklənən və istifadəyə yararsız hala düşən torpaq az müddət sonra fəaliyyətini itirir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, təsərrüfat

istehsalının davamlı olması üçün ətraf mühitin də (torpaq, su, hava və s.) sağlam olması vacibdir.

Müasir torpaq kimyası da məhz torpağın istifadəsi, xassələri və mənşəyi ilə bağlı məsələləri həll etmək üçün meydana çıxmışdır.

ETKT-də bitkiçilikdə aşağıdakı ekoloji tələblərə cavab verən əkinçilik sistemi tətbiq edilir:

- torpağın strukturunun saxlanması və təbii münbitliyinin artırılmasının kimyəvi-sintetik (süni) maddələrdən istifadə edilmədən ekoloji üsullarla (növbəli əkin, çürümüş peyin, kompost, yaşıl gübrələr və s.) tənzimlənməsi;

- müvafiq aqrotexniki üsulların seçilməsi və yalnız ekoloji cəhətdən təhlükəsiz və tətbiqinə icazə verilmiş təbii və qeyri-təbii vasitələrdən istifadə edilməsi;

- növbəli əkinlərdə çoxillik və birillik paxlalı ot bitkilərinin, onların dənli paxlalı bitkilərlə qarışıq səpinlərindən istifadə olunması;

- yerli torpaq-iqlim şəraitinə uyğunlaşmış, zərərverici və xəstəliklərə qarşı davamlı olan bitki növlərindən və sortlarından istifadənin genişləndirilməsi;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına keçmiş və ya keçməkdə olan əkin sahələrinin kimyəvi-sintetik (süni) maddələr tətbiq olunduğu əkin sahələri ilə növbələşdirilməməsi;

- toxumçuluqda ən azı bir il, çoxillik bitkilər isə iki il ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı subyektlərində becərilmiş və ekoloji tələblərə uyğun sertifikatlaşdırılmış bitkilərdən alınan səpin və əkin materiallarından istifadə olunması;

- bitkilərin xəstəlik, zərərverici və əlaq otlarından mühafizəsində yalnız aqrotexniki, mexaniki, fiziki və bioloji üsullardan, həmçinin ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında tətbiqinə icazə verilmiş digər vasitələrdən istifadə olunması [2].

II. Torpağın kimyəvi tərkibi

Kənd təsərrüfatı istehsalı zamanı məhsuldarlığa təsir edən ən mühüm faktor torpaqdır. Torpağın quruluşu, üzvi maddə tərkibi, makro və mikro qida maddələri miqdarı təsərrüfatda diqqət edilməli xüsusiyyətlərdir. Torpağın quruluş və toxumasının yaxşılaşdırılması, üzvi maddə miqdarının yüksəldilməsi, bitkilərin torpaqdan lazımı qədər qida maddəsi ala bilməsi üçün ideal pH mühitinin təmin olunması, makro (karbon, hidrogen, azot, kükürd, oksigen, kalium, fosfor, kalsium və maqnezium) və mikro (dəmir, mis, manqan, sink, bor və molibden) qida maddələrinin möhkəmləndirilməsi üçün mineral gübrələr kəşf edilmiş, dəqiq nəticələr alınmış və istifadəsi məsləhət görülmüşdür [5].

Bu baxımdan torpağın kimyəvi tərkibinin araşdırılması vacib məna kəsb edir.

Torpağın üzvi tərkibi dedikdə əsas humus nəzərdə tutulur. Humus – torpağın münbitliyini və bitkilərin azotla qidalanmasını tənzimləyən əsas amildir. Torpağın aqronomik qiymətləndirilməsi üçün humusun təyini vacibdir. Humus torpağın fiziki və kimyəvi xassələrini yaxşılaşdırır, strukturunu, su- hava rejimini və temperaturu bitkilərin tələbinə müvafiq olaraq nizamlayır.

Bitkilərin inkişafı və böyüməsində bir və bir neçə özünəməxsus funksiyalara malik 16 qida elementinə ehtiyac vardır. Bitkilər tərəfindən böyük miqdarda mənimsənilənlərə makro, az miqdarda ehtiyac duyulanlara mikro qida elementləri deyilir. Bu elementlərdən 9-u makro elementlərdir. Karbon, hidrogen və oksigeni bitkilər hava və ya sudan qəbul edirlər. Azot, fosfor, kalium, kalsium, maqnezium və kükürdü isə bitkilər torpaqdan və ya yarpaqdan gübrələmə yolu ilə qəbul edirlər. Digər 7 element isə mikro qida elementləridir. Dəmir, sink, manqan, mis, molibden, bor və xloru bitkilər torpaqdan və ya yarpaqdan gübrələmə yolu ilə qəbul edirlər. Tərkibində əsas qida elementləri olan mineralların torpaqda qatılığı həddindən az və ya çox olarsa, bu bitkinin inkişafına və məhsuldarlığa mənfi təsir göstərir. Tor-

paqda makro və mikro qida elementləri az olduqda əlavə olaraq üzvi torpaq kondisionlayıcılar istifadə olunur. Se, B, Al, Mn, Fe, S, Ba, Ni, Cu, Zn və Pb elementlərinin miqdarı çox olduqda isə toksiki təsir göstərir, yəni zəhərlənməyə səbəb olur [3].

Makro və mikro qida elementlərinin bitkilərə müsbət və mənfi təsirini cədvəl 1-də aydın görmək olar.

III. Torpağın aqromikyəvi xüsusiyyətləri

Torpağın mexaniki və struktur tərkiblərinin xarakteri ilə onların fiziki və kimyəvi xassələri, bu xassələr isə torpağın su, hava və istilik rejimi, eləcə də bitkilərin inkişafı və qidalanması üçün lazım olan şəraitlə bilavasitə əlaqədardır.

Torpağın əsas xassələrindən biri onun münbitliyidir. Torpaqların münbitliyi dedikdə, torpağın əlverişli morfoloji, fiziki-kimyəvi, mexaniki və bioloji şəraitdə bitkiləri qida elementləri, rütubət ehtiyatı və onların həyatı üçün digər vacib maddələrlə müntəzəm təmin etmə qabiliyyəti başa düşülür. Torpaqların münbitliyinin artırılması, düzgün becərilməməsi nəticəsində təbii münbitliyi aşağı düşmüş torpaqların münbitliyinin yüksəldilməsi üçün aqrotexniki, aqrokimyəvi, meliorativ, fitosanitar, eroziyaya qarşı mübarizə və digər kompleks tədbirlər sistemi həyata keçirilir. Torpaq münbitliyinin artırılmasında, fiziki-kimyəvi xassələrinin yaxşılaşdırılmasında, bitkilərin məhsuldarlığının və keyfiyyətinin yüksəldilməsində üzvi gübrələrin, o cümlədən, peyinin əhəmiyyəti böyükdür. Üzvi gübrələrə peyin, peyin şirəsi, fekalii, quş zılı, kompostlar, şəhərin üzvi tullantıları, yaşıl gübrələr (sideratlar) və s. aiddir. Peyinin tətbiq edilməsi nəticəsində bitkilərin torpaqdan aldıkları qida maddələri yenidən torpağa qaytarılır. Peyin və digər üzvi gübrələr torpağı qida maddələri ilə zənginləşdirir, torpağın münbitliyini və bitkilərin məhsuldarlığını artırır, suya davamlı struktur aqreqatlarının miqdarını yüksəldir, torpağın su-fiziki xüsusiyyətlərini, o cümlədən susaxlama, su və hava keçməni yaxşılaşdırır. Ümumiyyətlə, belə üzvi

maddələr torpağın məhsuldarlığını müəyyən edən fiziki, kimyəvi və bioloji xüsusiyyətlərin qorunmasında mühüm rol oynayır.

Təsərrüfat fəaliyyətində torpağın quruluşuna təsir edən, istehsalın daha keyfiyyətli və məhsuldar olmasını təmin edən əsas faktor torpaq emalıdır.

ETKT-də torpaqlar aşağıdakı qaydalara uyğun olaraq əkin üçün hazırlanmalıdır:

a) ekoloji təmiz təsərrüfata başlamadan əvvəl nəzarət və ya sertifikatlaşdırma qurumu tərəfindən ərazidə uyğun qoruma tədbirlərinin alınmış və alınmadığı yoxlanılır;

b) ekoloji təmiz təsərrüfata keçmə mərhələsində ənənvi təsərrüfatdan qalan artıqlar sahədən kənarlaşdırılır, torpaq əkinə hazırlanır və növbəti illərdə torpağın havalanmasını təmin edən, torpağı dərinləndirən işləməyən emal alətlərindən istifadə olunur;

c) ekoloji təmiz təsərrüfat aparılacaq torpaq - pH göstəricisi 5,5-7 arasında olan, bioloji və mineraloji quruluşu və toxuması pozulmamış torpaqlar olmalıdır;

d) ekoloji təmiz təsərrüfatda çoxlu sayda və lazım olmadığıda torpaq emalı aparılmamalıdır [4].

IV. Torpağın kimyəvi analizi

Torpağın kimyəvi xarakteristikası torpaqşünaslıqda, aqrokimya, meliorasiya və ekologiyada bir çox problemlərin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Torpağın kimyəvi xassələri onun kimyəvi tərkibindən, eləcə də, nəmlilik dərəcəsi, temperatur, torpaq – bitki – atmosfer - qrunut sistemindəki maddələr mübadiləsindən də asılıdır [8].

Torpağın kimyəvi xassələri onun müəyyən bir şəkildə təbii və süni reagentlərlə qarşılıqlı təsir qabiliyyətini xarakterizə edir. Bu qarşılıqlı təsir nəticəsində torpaqda gedən proseslər zamanı torpağın keyfiyyət tərkibi dəyişə bilər. Ümumi şəkildə desək, eyni kimyəvi tərkibə malik torpaqlarda müxtəlif kimyəvi xassələr özünü büruzə verir [13].

Bitkilər torpağa bağlı canlılardır. Onların həyatlarını davam etdirə bilməsi həmin yerdə lazımı qida elementlərinin olması ilə bağlıdır. Torpağın özünün tərkibində çox sayda mineral maddə var. Ancaq bunların miqdarı həmişə yetərli olmur. Xüsusilə, müxtəlif bitkilər yetişdirilən torpaqlarda vaxt keçdikcə bu miqdar azalır. Yetişdirdiyimiz bitkilərdən lazımı miqdarda və keyfiyyətdə məhsul ala bilməyimiz üçün torpaqda azalan müxtəlif qida maddələrini daim əlavə etmək lazımdır. Əks halda bitkilərdə bəzi çatışmazlıqlar və məhsuldarlıqda azalma olur. Torpaqda azalan qida maddələrini müəyyən edib, torpağa hansı gübrədən və nə qədər vermək lazım olduğunu təyin etməkdə torpaq analizindən geniş istifadə olunur. Torpaq analizlərinin əsas məqsədi torpaqda bitkilər tərəfindən qəbul edilən qida maddələrinin miqdarını müəyyən etməkdir. Torpağın kimyəvi analizi onun genetikası, məhsuldarlığı, klassifikasiya və diaqnostikası, meliorativ xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, kənd təsərrüfatına yararlılığının öyrənilməsi üçün mühüm bir üsuldur [9].

Torpaq analizi torpaqdakı qida maddələrinin miqdarını və bitki yetişdirmə gücünü müəyyən etmək üçün aparılan bir kimyəvi əməliyyatdır. Kimyəvi torpaq analizi tez sürətli nəticə verir, əkindən əvvəl torpağa hansı elementdən və nə qədər vermək lazım olduğunu öyrənməyə imkan verir. Torpaq analizlərini bir neçə il davamlı aparmaq doğru nəticə əldə etməyə kömək edir [12].

Analizlər zamanı həm torpağın bəzi xüsusiyyətləri və oradakı qida maddələrinin miqdarı, həm də yetişdirilən və ya yetişdiriləcək bitkiyə lazım olacaq qida maddələrinin miqdarı müəyyən olunur. Torpaq analizlərində 4 əsas mərhələ var:

- 1) torpaq nümunələrinin alınması;
- 2) torpaq nümunələrindəki mənimlənilən qida elementlərinin müəyyən edilməsi;
- 3) alınan nəticələrin qiymətləndirilməsi;
- 4) uyğun gübrə çeşitlərinin təyini [15].

Torpaq analizində nümunənin qaydaya uyğun düzgün alınması çox vacibdir. Ərazini təmsil etməyən və qaydalara uyğun

alınmamış torpaq nümunəsi ən yeni cihaz və metodlarla analiz edilsə də yanlış nəticələr əldə edilə bilər. Torpaq nümunəsi alınmadan əvvəl həmin yerin rəng, meyillilik, yüksəklik, torpaq tipi və drenaj vəziyyəti müəyyən edilməlidir [10].

Torpaq nümunələrinin alınması mövsümlə bağlıdır, həmçinin əkindən və ya gübrə verilməsindən 1-2 ay əvvəl alınmalıdır.

Torpaq nümunələrinin alınması əraziyə görə də dəyişir. Nümunə almaq üçün müxtəlif alətlər, məsələn, torpaq burğusu, torpaq zonu və kürək istifadə olunur. Torpaq çox yaş və ya quru deyilsə zond ilə, torpaq qurudursa burğu ilə, heç biri olmazsa kürəklə nümunə götürülür. Bu alətlər paslanmaz olmalıdır. Torpaq burğusu və zonu 40-60 sm dərinlikdən nümunə götürmək üçün çox əlverişlidir.

Bəzi bölgələrdən torpaq nümunələrinin alınması bir qədər çətin və analiz nəticələri də bəzən dəqiq alınmır. Bu bölgələr aşağıdakılardır:

- köhnədən gübrə yığılmış yerlər;
- taxıl üyütmə yeri və heyvanların yatdığı yerlər;
- köklərin və yabani otların yandırıldığı yerlər;
- heyvan gübrələrinin olduğu yerlər;
- ağac altları;
- meşə, dərə, kanal, su arxı və ya yollara yaxın yerlər [12].

Kənd təsərrüfatında da əsas məqsəd ən yüksək məhsuldarlığı və keyfiyyətli məhsulu əldə etməkdir. Buna təsir edən başlıca faktor isə düzgün gübrələmədir. Bu da ancaq torpaq analizi ilə mümkündür. Analiz nəticəsinə əsasən gübrə istifadəsi kəndli üçün ən doğru iqtisadi yoldur. Analiz aparılmadan gübrələmə torpağa, ətraf mühitə, iqtisadiyyata və kəndlinin büdcəsinə ziyan vurur [10].

Torpaq analizi bir çox kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, analiz vasitəsilə torpağın tərkibində bitkinin böyüməsi və inkişafı üçün lazım olan qida maddələri təmin edilir. Analizin nəticələrinə əsasən

kənd təsərrüfatında məhsuldarlığa təsir edən ən mühüm faktor olan gübrənin növü və miqdarı (dərəcəsi) təyin edilir.

Torpaqda bitkinin inkişafı üçün vacib 17 element mövcuddur. Bunlardan yalnız üçünün – azot, fosfor, kaliumun çatışmazlığı daha tez hiss olunur. Odur ki, analizin nəticələrinə əsasən bu gübrələrin torpağa verilməsi vacibdir [14].

Torpaq analizi aparılmadan gübrələmənin mənfi nəticələri:

1) ehtiyac olduğundan daha az gübrə istifadə oluna bilər, nəticədə bitki yaxşı qidalanmaz və məhsulun keyfiyyəti aşağı düşər;

2) ehtiyac olduğundan çox gübrə istifadə oluna bilər. Bu isə həm torpağa, həm də məhsula mənfi təsir edəcək;

3) yanlış gübrə istifadə edilməsi ilə məhsul azalar və ya tamamilə quruyar;

4) yanlış vaxtda və formada istifadə olunan gübrənin nə torpağa, nə də bitkiyə heç bir faydası olmaz [10].

Torpaq analizinin nəticələri torpağın kimyəvi xassələri, həmçinin orada baş verən kimyəvi proseslər haqqında məlumat almağa imkan verir. Bu məlumatlar tədqiqat zamanı bir çox məsələləri həll etməyə kömək edir.

Torpağın tərkibindəki kimyəvi elementlər və birləşmələr həm biogen, həm də litogen mənşəli olub, torpaq əmələgəlməsində müxtəlif dərəcədə iştirak edirlər. Torpağın kimyəvi tərkibinin əsas xüsusiyyəti onun tərkibində üzvi maddələrin, xüsusən humusun və fərqli elementlərin müxtəlif şəkildə birləşmələrinin olmasıdır. Bitkilərin inkişafı üçün torpaqda mütəhərrik fosfor, kalium, kalsium və mikroelementlərin (bor, manqan, sink, mis, kobalt və s.) olması vacibdir. Kimyəvi analizin nəticələrinə əsasən torpağın aqrotexniki xarakteristikası tərtib olunur, onun məhsuldarlığının artırılması üçün plan hazırlanır [8].

Torpağın kimyəvi analizi hər bir ayrıca torpaq sahəsinin əkin və inkişaf dövründə gübrəyə olan ehtiyacını müəyyən edən sürətli iqtisadi üsuldur.

Torpaq analizinin nəticələrinə əsasən gübrədən istifadənin

miqdarının azaldılması; torpağın vəziyyətinə nəzarət; məhsuldarlığın artması; bitkinin hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi; ətraf mühitin qorunması və gəlinin artması əldə edilir [14].

Torpaq nümunələri 4 mərhələdə analiz üçün hazırlanır:

- 1) qurutma;
- 2) üyütmə;
- 3) ələmə;
- 4) saxlama.

Laboratoriyaya göndərilən nümunə 21-27⁰C temperaturda otaqlarda kağız üzərinə sərilir. Tez qurumaları üçün iri torpaq parçaları əllə parçalanır, arabir qarışdırılır. Köklərdən və daşlardan təmizlənir, farfor həvənglə əzilir. Təmiz bir taxta üzərində əzilərək xırdalanır. Üyüdülmüş torpaqlar dəliyinə ölçüsü 2 mm olan ələkdən keçirilir və şüşə və ya plastik qablara yığılır. Lazımi məlumatlar qabın üzərinə yazılır. Torflu və üzvi torpaqlar üçün ələmə lazım deyil. Onlar birbaşa analiz edilir. Əgər lazım olarsa müəyyən bir müddət 10⁰C temperaturda saxlanıla bilər [12].

Torpaq nümunəsi yaxşı qarışdırıldıqdan sonra xüsusi quruducu şkaflarda 40⁰C-dən yüksək olmayan temperaturda və ya açıq havada qurudulur. Ehtimal olunur ki, qurutma bir çox biokimyəvi proseslərin torpaq nümunəsinə təsirinin qarşısını alır. Azotun təyini ilə aparılan analizlərdə qurutma 12 saata qədər aparılır. Mikro-dalğalı sobada qurutma isə qadağandır. Bu zaman bəzi elementlər torpağın tərkibindən uça bilər. Nəmlikdən asılı olan xassələrin qiymətləndirilməsi zamanı torpaq nəm halda analiz edilir. Məsələn, nəm nümunələrdə 2 valentli dəmir təyin olunur. Bəzi ölkələrdə torpaq nümunələri qurudulmaqla yanaşı dondurularaq -20⁰C temperaturda saxlanılır. Bu götürülmüş nümunənin uzun müddət tərkibinin dəyişmədən qalmasına kömək edir.

Kənd təsərrüfatı istehsalında torpaqda olan qida elementlərinin miqdarı, onların torpaqdan uyğun şəkildə ekstraksiyası və daha sonra uyğun kimyəvi metodlarla doğru analiz edilməsi mütləqdir. Belə ki, istehsal zamanı məhsulun miqdarı və keyfiyyəti torpaqdakı qida elementlərinin miqdarından asılıdır. Bu qida elementlərinin bitkiyə yararlı miqdarı isə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Analiz zamanı əldə edilən qiymətlər həmin elementin tor-

paqdakı limit qiymətləri ilə müqayisə edilir. Elementlər üçün müəyyən edilmiş limit qiymətlər cədvəl 2-də göstərilmişdir [16].

Torpağın kimyəvi tərkibinin öyrənilməsi üçün vacib olan bəzi analizlər aşağıdakılardır:

- torpağın pH-nın təyini;
- ammonium azotunun təyini;
- nitrat azotunun təyini;
- torpaqda dəyişən kationların (Ca^{2+} , Mg^{2+}) təyini;
- karbon üzvi birləşmələrin təyini;
- mütəhərrik fosforun təyini.

Torpağın kimyəvi tərkibinin analizi - Atom Absorbsion Spektrometriya, “Contr AA - 700” markalı atom absorbsion spektrometr, pH metr TL 1880 (Elektron torpaq analizi cihazı), AH – 7529 analizatoru, UV - 1650 spektrofotometri, LECO TRUSPEC CHNS (element analiz cihazı) kimi cihazlar istifadə olunur.

V. Torpağın ağır metallarla çirklənməsinin ekoloji təhlükəsi

Məlumdur ki, torpaqda müxtəlif fiziki, bioloji, kimyəvi proseslər gedir və nəticədə antropogen çirklənmələr baş verir. Torpağı əsas çirkləndirən maddələr – gübrələr və pestisidlər (zəhərli kimyəvi maddələr, həşəratlara qarşı istifadə olunan dərmanlar və s.), metallar və onların birləşmələri, radioaktiv maddələr hesab olunur.

Torpağın çirklənməsində əsas təhlükə mənbəyi atom kütləsi böyük olan, insan orqanizminə və təbii ekosistemə toksiki təsir edən ağır metallar (qurğuşun, sink, civə, mis, cadmium, dəmir, nikel, vanadium, xrom və s.) hesab edilir. Bunlar çirklənmə miqyasına və və bioloji obyektlərə təsirinə görə çirkləndirici maddələr arasında xüsusi yer tutur. Ağır metalların orqanizmdə böyük rolu vardır, lakin biosferdə, atmosferdə intensiv yayılması və torpaqda yüksək konsentrasiyası onların biota üçün toksikliyinə çevrilir. Ağır metalların daxil olduğu əsas antropogen mənbə qara və əlvan metallurgiya, kömür yanacağıının yandırılması, neft və müxtəlif tullantılar, şüşə və sement istehsalı, avtonəqliyyatdır. Belə ki, Pb əsasən nəqliyyatdan, Cd, Cu, Ar, Zn əlvan metallurgiya, Co,

Ni, V, Se energetikadan və s. ətraf mühitə daxil olur. Bu ağır metalların bir hissəsi də pestisid və mineral gübrə istifadə olunan kənd təsərrüfatından da daxil olur. Ağır metallar torpağa həmçinin küləklərin gətirməsi nəticəsində də hopur.

Ağır metalların torpaqda yayılması oradakı oksidləşmə-reduksiya dərəcəsi, mühitin pH-dan da asılıdır. Buna görə də əsas təhlükəli vəziyyət ağır metalların bitkilərdə toplanması və qida vasitəsilə insan orqanizminə keçməsidir. Çünki bu metalların birləşmələri toksiki, hətta konserogen hesab olunur. Ona görə də bu metalların torpaqda yol verilən qatılıq həddini keçməməsi təmin olunmalıdır.

Ağır metalların torpaqdakı yol verilən qatılıq hədləri cədvəl 3-də göstərilmişdir [17].

VI. Nəticə

Bu gün Azərbaycan dövləti üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların aqroekoloji cəhətdən qiymətləndirilməsi, münbitliyinin qorunması və məhsuldarlığın yüksəldilməsidir. Yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar xırda və pərakəndə torpaq istifadəçiliyi şəraitində torpaqlarımızın münbitliyi son vaxtlar sürətlə azalır, ölkə ərazisində səhrələşmə prosesi intensivləşir.

Azərbaycanda yeni mülkiyyətçilik şəraitində torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi üçün əkin sahələrinin quruluşu, forması, ölçüləri, relyef nöqtəyi-nəzərindən yerləşməsi, su mənbələrindən məsafəsi, kənd təsərrüfatı bitkilərinin adı vəziyyətdə və növbəli əkin sistemində struktur bölgüsü, ümumilikdə ərazinin təşkili suvarma sisteminin təşkili ilə sıx əlaqələndirilməlidir.

Ölkəmizin əkinə yararlı torpaq ehtiyatı olduqca məhduddur. Kənd təsərrüfatı bitkilərindən yüksək məhsul alınması intensiv əkinçiliyin qarşısında duran əsas məsələdir. Bu məsələnin həllində kənd təsərrüfatı bitkilərinin gübrələnməsi əsas amildir. Məlumdur ki, müasir dövrdə kənd təsərrüfatında istehsalın davamlı və dinamik inkişafı, torpaqların münbitliyinin qorunub saxlanması və yüksəldilməsi, bitkilərin məhsuldarlığının artırılması və key-

fiyyətinin yaxşılaşdırılması üzvi və mineral gübrələrdən istifadə etmədən mümkün deyil.

Torpağın yaxşılaşdırılması və içərisindəki orqanizmlərin qorunması qidalanması təmin olunmalı, torpaqdakı bütün qida maddələri çıxarılmamalı, tərsinə təbii məhsuldarlıq artırılmalıdır. Bunu təmin etmək üçün növbəli əkin, üzvi gübrələmə aparılmalı, uyğun torpaq işləmə metodlarından istifadə olunmalıdır. Belə ki, tarazlı gübrələmə, keyfiyyətli bol məhsul almaq kənd təsərrüfatının əsas hədəfidir. Bunun üçün həm bitkinin, həm də o bitki yetişdirilən torpağın analiz edilməsi vacibdir. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı fəaliyyəti zamanı torpaq analizləri əkindən yığma qədər mərhələlərin hamısına təsir etdiyi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Torpaqda yetərli miqdarda bitkiyə yararlı qida maddələrinin olmasından çox bitkinin bu maddələri nə dərəcədə mənimsəməsi daha əhəmiyyətlidir. Bu isə torpaq və bitki analizləri bir yerdə aparıldıqda daha dəqiq müəyyən olunur.

Bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı dedikdə, kimyəvi-sintetik (süni) maddələr tətbiq edilmədən kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi və heyvanlarının yetişdirilməsi, habelə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı, emalı, dövriyyəsi və sertifikatlaşdırılması nəzərdə tutulur. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı təsərrüfatçılığın kompleks formasıdır və bu istehsal metodunun əsas məqsədi həyat üçün vacib olan 3 amili – torpaq, su və havanı çirkləndirmədən ətraf mühiti və insan sağlamlığını qorumaqdır. Bu baxımdan əsas məqsədi insan sağlamlığına təhlükə yaratmayan məhsullar istehsal etmək olan bu təsərrüfat növü eyni zamanda ətraf mühitin qorunmasında da mühüm rol oynayır və bu alternativ kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin regional inkişafa müsbət təsiri olmaqla yanaşı, iqtisadiyyatın bir sıra sahələrinin inkişafına da öz töhfəsini verir və verməkdə davam edəcəkdir.

ƏLAVƏLƏR

Cədvəl 1

Elementin adı	Bitki qidalanmasında rolu	Çatışmamazlıq əlamətləri	Çatışmamazlığı artıran faktorlar	Çatışmamazlığın həssas bitkilər
Sink - Zn	Enzim sisteminə tənzimləyici rol oynayır, xlorofil və karbohidrat istehsalı, bitki hormonu metabolismməsi üçün istifadə olunur	Bitkilərdə boyun inkişafdan qalması, meyvə ağaclarında ləkələrin əmələ gəlməsi, yarpaq ölçülərinin kiçilməsi	Üzvi maddə həddən artıq çox və ya az olan torpaqlar, yüksək pH-lı torpaqlar, soyuq və rütubətli iqlim şərtləri	Şəkərcüğünduru, qarğıdalı, kətan, lobya, meyvələr, kartof, pambıq
Dəmir - Fe	Xlorofil və proteinin əmələ gəlməsi, fotosintezin getməsi üçün mühüm elementdir	Cavan yarpaqlarda saralma	Yüksək pH-lı və əhəngli torpaqlar, torpaqda misin həddən artıq çox miqdarda olması	Üzüm, çiyələk, pomidor, pambıq
Molibden-Mo	Azot metabolizməsi və xlorofilin əmələ gəlməsində iştirak edir	Bitki inkişafında geriləmə	Aşağı pH-lı torpaqlar, üzvi maddə zəif torpaqlar	Paxlallılar, kələmin müxtəlif növləri
Bor - B	Bitki toxumasının inkişafına kömək edir, karbohidrat metabolizməsində iştirak edir	Yarpaqlarda bükülmə və yarpaq quruluşunda dəyişmə, inkişaf nöqtələrində ölüm, çatlama, pozulma və çürümə bar vermədə azalma	Yüksək pH-lı və qumlu torpaqlar, soyuq və nəmli hava, quraq iqlim şərtləri	Günəbaxan, şəkərcüğünduru, çiyələk, üzüm, tərəvəzlər, pambıq
Manqan-Mn	Müxtəlif enzimlərin fəaliyyətində katalizator rolunu oynayır, protein sintezində lazımdır	Cavan yarpaqlarda damar arasında saralma	Yüksək pH-lı və ya qumlu torpaqlar, soyuq və rütubətli şərait	Arpa, yulaf, şəkərcüğünduru, kartof
Maqnezium Mg	Suyun bitkilər tərəfindən məmınsanılmasında, fosfor və azot dövrəsində iştirak edir	Bitkinin inkişafında yavaşlama, damar aralarında saralma	Qumlu və ya turşulu torpaqlar, soyuq və rütubətli şərait	Üzüm, sitrus meyvələri, şəkərcüğünduru, kartof, pomidor, soğan, kəkək
Mis - Cu	Bir çox enzimlərin fəaliyyətində iştirak edir	Bitkilərdə boyun inkişafdan qalması, yarpaq uclarında saralma	Üzvi, əhəngli və qumlu torpaqlar, azotlu gübrələrdən çox istifadə olunması	Soğan, qarğıdalı, paxlallılar
Kalsium-Ca	Hüceyrələrin bölünməsi və uzanmasında iştirak edir	Meyvələrin ətli hissəsində ləkələrin əmələ gəlməsi, meyvə və sərtliyinin itməsi	Həddən artıq azot istifadə olunması, isti və quru iqlim	Müxtəlif meyvə ağacları, pomidor, xiyar, balqabaq
Fosfor - P	Əsasən protein sintezində iştirak edir	Bitkinin inkişafında yavaşlama, meyvə keyfiyyətinin azalması	Torpaqda üzvi maddə azlığı, turşulu torpaqlar, soyuq və rütubətli hava	Qarğıdalı, pambıq, meyvə ağacları

Cədvəl 2

Qida maddələri	Çox az	Az	Yeterli	Çox	Daha çox	Ədəbiyyat
N, % (Kjeldahl)	<0.045	0.045-0.09	0.09-0.17	0.17-0.32	>0.32	FAO, 1990
P, mg kq ⁻¹ (NaHCO ₃)	<2.5	2.5-8.0	8.0-25	25-80	>80	FAO, 1990
K, me 100q ⁻¹ (CH ₃ COONH ₄)	<0.13	0.13-0.28	0.28-0.74	0.74-2.56	>2.56	FAO, 1990
Ca, me 100q ⁻¹ (CH ₃ COONH ₄)	<1.19	1.19-5.75	5.75-17.5	17.5-50.0	>50.0	FAO, 1990
Mg, me 100q ⁻¹ (CH ₃ COONH ₄)	<0.42	0.42-1.33	1.33-4.0	4.0-12.5	>12.5	FAO, 1990
Mn, mq kq ⁻¹ (DTPA)	<4	4-14	14-50	50-170	>170	FAO, 1990
Zn, mq kq ⁻¹ (DTPA)	0.2	0.2-0.7	0.7-2.4	2.4-8.0	>8.0	FAO, 1990
B, mq kq ⁻¹ (CH ₃ COONH ₄)	<0.4	0.4-0.9	1.0-2.4	2.5-4.9	>5	Wolf, 1971
	Az	Orta	Çox			
Fe, mq kq ⁻¹ (DTPA)	< 2.5	2.5-4.5	>4.5	Lindsay ve Norvell, 1969		
	Yetersiz	Yeterli				
Cu, mq kq ⁻¹ (DTPA)	<0.2	>0.2	Follet, 1969			
	Çox az	Az	Orta	Yaxşı	Yüksək	
Üzvi maddə, % (Walkley-Black)	0-1	1-2	2-3	3-4	>4	Ülgen ve Yurtsever, 1974
	Qüvvətli turşu	Orta turşu	Zəif turşu	Neytral	Zəif əsas	Qüvvətli əsas
pH (1:2.5 su)	<4.5	4.5-5.5	5.5-6.5	6.5-7.5	7.5-8.5	>8.5 Richards, 1954, Ülgen ve Yurtsever, 1974

Torpaqda elementlərin yol verilən qatılıq həddi (Almaniya təmsalında)		
Element	Təmiz torpaqda qatılıq, (mq/kq)	YVQH, (mq/kq-la)
Berillium	0,1-40	10
Bor	2-100	100
Kadmium	0,01-1	3
Kobalt	1-50	50
Mis	2-100	100
Molibden	0,2-10	10
Arsen	1-50	50
Nikel	1-100	100
Civə	0,01-1	5
Qurğuşun	0,1-10	100
Selen	0,1-100	10
Flor	10-500	500
Xrom	1-100	100
Sink	10-300	300

ƏDƏBİYYAT

1. <http://www.ekozelorganik.com/page3.php>
2. Gülay Beşirli, 2009, “Organik tarım”, Televizyon yoluyla yaygın çiftçi eğitimi projesi (YAYÇEP)
3. http://www.izotar.com/tr_bilgibankasi.aspx?id=25
4. <http://solucangubresi.web.tr/toprak-ve-gubre/ekolojik-tarim-gubreleme.html>
5. <http://www.orfeteknik.com.tr/orta-kutuphane2.htm>
6. <http://www.tarimkutuphanesi.com>
7. <http://www.orser.com.tr/>
8. Практикум по почвоведению с основами бонитировки почв, Белгород 2004.

9. Физико-химические методы оценки качества почв, Учебно-методическое пособие, Казань 2011.

10. <http://www.guzenlergubre.com.tr/Toprak%20analizi.pdf>

11. Л.А.Воробьева, Теория и практика химического анализа почв, Москва 2006.

12. <http://hobibahcemiz.net/viewtopic.php?f=110&t=9079>

13. Химический анализ почв, Лабораторный практикум для вузов, 2008.

14. http://agromonitoring.ru/catalog/laboratorii_dlya_issledovaniya_pochvj/

15. “Toprak analizi için örneklerin alınması” Çiftçi broşürü 38, 2003, Ege Üniversitesi Tarımsal Uygulama ve Araştırma Merkezi

16. Süleyman Taban, Gübrelemede yol gösterici olarak toprak analizleri ve gübreleme yöntemleri.

17. <http://www.ecolife.org.ua>

XÜLASƏ

Məqalədə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının mahiyyəti, onun ənənəvi kənd təsərrüfatından fərqli və üstün cəhətləri, eləcə də bu təsərrüfatın əsas xam maddəsi olan torpağın kimyəvi tərkibi, aq-rokimyəvi xüsusiyyətləri və kimyəvi analizi araşdırılmışdır.

Açar sözlər: ekoloji təmiz məhsul, torpaq analizi

Экологически чистое сельское хозяйство: земли и химический анализ

Айгюн Исайтева

РЕЗЮМЕ

В статье исследовано значение экологически чистого сельского хозяйства, его отличие от традиционного сельского хозяйства и преимущества, а также химический состав, агрохимические особенности и химический анализ земли, являющейся основным сырьевым материалом этого хозяйства.

Ecological fresh agriculture: Lands and chemical analysis

Aygun Isayeva

ABSTRACT

Essense of ecological fresh agriculture, its superior features differ from agriculture, also chemical content of the soil, main raw material of this agrticulture, agrochemical features and chemical analysis were explored in the article.

Key words: Ecological fresh product, land analysys.

SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA XÜSUSİ İQTİSADİ ZONALARIN ROLU

Nərminə İSMAYILOVA,
İİETİ-nin dissertantı

GİRİŞ

Xüsusi iqtisadi zonalar (XİZ) bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır. XİZ-lərin məqsədi bütövlükdə iqtisadiyyata investisiyalara mane olan məhdudlaşdırıcı siyasət, zəif idarəetmə, inkişaf etməmiş infrastruktur və torpağa problemlı çıxışı daxil edərək maneələrin aradan qaldırılmasından ibarətdir. Nəticədə isə XİZ-lərin yaradılması yalnız kapital deyil, daha qabaqcıl texnologiya gətirir, həmçinin bir çox ölkələr üçün mühüm siyasət nəticələrini təmin edir.

1. Xüsusi iqtisadi zonalar (XİZ) və sahibkarlığın (KOM) xarakteristikası

Xüsusi iqtisadi zonalara dünyada eyni dərəcədə həm tənəzzülə uğramış ərazini canlandıran, həm də regional inkişaf nöqtələrinə əlavə təkan verə bilən dövlət siyasətinin fəal və çevik aləti kimi baxılır [4].

XİZ-lər özlərində ölkə daxilində coğrafi regionları təsvir edir, ixrac üçün xidmətləri və xarici kapital ilə istehsalı təşviq etmək məqsədilə liberal qanunlar və iqtisadi siyasət qəbul edir [6]. Onlardan ölkənin ümumi iqtisadi inkişaf strategiyasının bir hissəsi kimi dünyada geniş istifadə olunur.

Xüsusi iqtisadi zonanın əsas konsepsiyasına bir sıra spesifik xüsusiyyətlər daxildir:

- (a) adətən fiziki qorunmuş coğrafi cəhətdən bölünmüş ərazidir;
- (b) vahid idarə və ya idarəetməyə malikdir;
- (c) zonada fiziki cəhətə əsaslanan üstünlükləri təklif edir;

(d) ayrı-ayrı gömrük ərazisi (rüsumsuz üstünlüklər) və sadələşdirilmiş prosedurları vardır [7].

Regionun sürətli sosial-iqtisadi inkişafının əsas amili kimi sahibkarlığın inkişafına ehtiyac artır. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasından əvvəl regionun ümumi məşğulluğunda daha çox böyük şirkətlər iştirak edirdilər. Lakin indi əməkdaşlarının sayı 100-dən az olan kiçik və orta müəssisələr adlandırılan məşğulluğun daha çox mənbələrini yaradaraq məkan əldə edirlər. Kiçik və orta müəssisələr onların çeviklik, sürətli uyğunlaşma və texnoloji modernləşdirilməsi üçün cüzi xərclərlə səciyyələnirlər. Buna görə də, ümumiyyətlə, məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına kömək edən yeni kiçik və orta müəssisələrin yaradılması və mövcud olanların gücləndirilməsi təmayülü aşkar edilmişdir.

Müəyyən bir regionun inkişafı, iş yerlərinin sayının artırılması üçün kiçik və orta müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyini və ixrac edilən malların payının artırılmasına çalışaraq onları gücləndirmək lazımdır. Kiçik firmalar sürətlə dəyişən ətraf mühitə daha çevik cavab verirlər və bu ölkələrin daxili bazarının dərhal zəruri ehtiyaclarını təmin edə bilirlər. Xarici investorların cəlb edilməsində dövlətin marağını nəzərə alaraq, iri transmilli korporasiyalardan xeyli asta işləyən belə şirkətlər yaxşı qısamüddətli alternativ ola bilirlər. Lakin belə təsərrüfatçılığın kiçik formalarının mövcud olması üçün dövlət dəstəyi, vergi və digər güzəştlər, maliyyə ehtiyatlarının mövcudluğu, son texnologiyaların mövcudluğu, informasiya dəstəyi zəruridir.

Kiçik və orta müəssisələr formalaşma və inkişaf dövründə bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Onlardan:

- rəhbərlərin peşəkar hazırlıq səviyyəsinin aşağı olması;
- rəqiblər və bazar fəaliyyəti haqqında məlumatın çatışmazlığı;
- müvafiq texnologiya inkişafının olmamasını qeyd etmək olar.

Kiçik və orta müəssisələr bu çətinliklərlə özbaşına bacara bilməzlər. Buna görə kiçik və orta müəssisələrə üstünlüklər verərək və əlavə gəlir olaraq XİZ-lərin onlara zəruri yardımın göstərilməsi vacibdir. Bu yardım ya XİZ-lərin idarəetmə orqanları,

ya da məsləhətçi və təlim mərkəzləri kimi ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar tərəfindən göstərilə bilər.

2. XİZ-lər tərəfindən sahibkarlara göstərilən xidmətlər

XİZ-lər üçün yeni sahibkarların axtarışı və mövcud müəssisələrin inkişaf və dəstəyinə yönələn proqramların inkişaf etdirilməsi faydalıdır.

Lakin potensial sahibkarları müəyyən etmək çox çətindir. Bunun üçün özəl məsləhətçi şirkətlər tərəfindən həyata keçirilmiş tədqiqatlar bazası əsasında hazırlanmış və Ticarət və İnkişaf üzrə BMT-nin (UNCTAD) Konfransında qəbul edilmiş *EMPRETEC* (Müəssisə və Texnologiya) proqramından istifadə etmək olar [5]. Proqrama sahibkarların həvəsləndirmə klublarında iştirakı üçün namizədlərin seçilməsi məqsədi ilə sorğular və müsahibələr daxildir. İştirakçılar öz biznes-planlarının reallaşmasında dəstək alırlar, müəssisələrlə idarəetmənin yeni texnikalarını öyrənə bilərlər, biznes-planların səmərəliliyini qiymətləndirilməsi, maliyyələşdirmənin axtarışı kimi sahələrdə yardım ala bilərlər.

Empretec proqramı vasitəsilə UNCTAD inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sahibkarları öz bizneslərini başlamağa və inkişaf etdirməyə ruhlandırır. 20 illik təcrübə və 32 ölkədə mövcud olan mərkəzləri ilə Empretec bu günə qədər təxminən 200,000 nəfərə təlim keçmişdir [8]. Empretec proqramı qadın sahibkarlara daha çox diqqət yetirir və beynəlxalq bazarda inteqrasiyaya kömək etmək üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kiçik və mikro biznesə sahib olan və idarə edən qadınların üzləşdiyi xüsusi çətinlikləri nəzərə alaraq xüsusi hazırlanmış təlimlə onları təmin edir.

Hal-hazırda informasiya texnologiyaları və rabitə vasitələrinin sürətli inkişafı fəaliyyət və rəqabətqabiliyyətlilik cəhətdən kiçik və orta müəssisələri (KOM) böyük müəssisələrdən ayıran məsafəni azaldaraq KOM-lara asan və nisbətən ucuz daxil olmanı təmin edir. XİZ-lərlə göstərilən xidmətlərdən biri kiçik və orta biznesin müəssisələrinin *zəruri məlumatla təmin edilməsi* ola bilər ki, onlar rəqabət və inkişafda öz potensialı və imkanlarının məhdudiyətini hiss etməsinlər. KOM-ların müəssisələrinin ida-

rə edilməsi və fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində biliklərin olması və onlar üçün bu sahələrdə problemləri həll etmək üçün mütəxəssisləri işə götürmək baha olduğuna görə onlar tez-tez məğlub olurlar. Bu ehtiyac XİZ-lərin administrasiya, konsaltinq firmaları və ya universitetlər vasitəsilə təmin edilə bilər.

Daha əhəmiyyətli, XİZ-lər kiçik və orta biznesin müəssisələri üçün müəyyən (adətən ikidən çox olmayan) müddətə fiziki məkan və bir sıra xidmətlər və güzəştlər vermək vasitəsilə ilkin inkişafa imkanın yaradılması şəraitləri olan *xüsusi inkubator* ola bilərlər. Beləliklə, müəssisələrə fəaliyyət üçün məkan və digər xidmətlər aşağı qiymətə göstərildiyinə görə onların müvəffəqiyyət şansları artır. Kiçik və orta biznesin müəssisələrinə zəruri olan əsas xidmətlər arasında işlərin idarə edilməsi, ticarət və ixracda yardım, konsaltinq, personalın idarə edilməsi, maliyyə idarəetmədə (menecmentdə), inkişaf planlarının işlənilib hazırlanmasında, kargüzarlıqda yardım və digərlərini ayırmaq olar.

Kiçik və orta biznesin müəssisələrinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin formalaşması mexanizmləri üçün XİZ-lərin çoxillik təcrübəsindən istifadə edilə bilər. Burada istehsal ehtiyatlarının idxal vergisindən azad edilməsi, əsas fondların idxalı üçün vergi güzəştləri, ixracdan olan gəlir rentasından azad edilməsi, valyuta məhdudiyyətləri mövcud olan ölkələrdə xüsusi valyuta mübadiləsi metodları və sair üstünlüklərə əsaslanan *stimullaşdırma mexanizmləri* işlənmişdir.

Eyni şəkildə birgə müəssisələrin yaradılması üçün biznes əməkdaşlığı, daxili bazarın təminatı üçün *sazişlərin*, malların və xidmətlərin istehsalının ötürülməsi haqqında, birgə istehsal haqqında, texnologiyanın ötürülməsi haqqında, sənaye binalarının bölüşdürülməsi, birgə istifadəsi haqqında *müqavilələrin bağlanması mexanizmləri* yaradıla bilər.

Hərəkətliliyi (mobilliyi) təmin etmək və məhsulların paylanmasını asanlaşdırmaq üçün xüsusi dəmir yol dəhlizləri, inzibati xərclərin azaldılması, sərhəddən malların daşınmasının asanlaşdırılmış proseduru kimi *üsul və mexanizmlərdən* istifadə edilə bilər.

Xüsusi iqtisadi zonalar kiçik və orta müəssisələrin yaradılması və inkişafı üçün *maddi-texniki baza* ola bilər. Bunun üçün sahibkarların meyilini müəyyənləşdirən və kiçik və orta müəssisələrin yaradılmasına kömək edən strategiyaları hazırlamaq lazımdır. Bu regionların inkişafı üçün təkan ola bilər və həm öz məhsulu üçün istifadəçiləri əldə edə bilən zonaların təsir sahələrinə, həm də bütövlükdə ölkəyə mənfəət gətirə bilər.

Nəticə

Beləliklə, XİZ-lər qabaqcıl texnologiyaların inkişaf mərkəzləri kimi regionların iqtisadi inkişafı üçün səmərəli üstünlükləri sürətlə yarada bilən iqtisadi siyasətə asanlıqla uyğunlaşan çevik alət olaraq sahibkarlara aşağıdakı sadalanan xidmətləri göstərirlər: 1) kiçik və orta biznesin müəssisələrini zəruri məlumatlarla (XİZ-lər Ticarət və İnkişaf üzrə BMT-nin (UNCTAD) Konfransında qəbul edilmiş EMPRETEC (Müəssisə və Texnologiya) proqramını istifadə etməklə; həmçinin XİZ-lərin administrasiya, konsaltinq firmaları və ya universitetlər vasitəsilə sahibkarların müvafiq ehtiyaclarını yerinə yetirə bilərlər) təmin edə bilərlər; 2) XİZ-lər xüsusi inkubator ola bilərlər (kiçik və orta biznesin müəssisələri üçün müəyyən (adətən iki ildən çox olmayan) müddətə fiziki məkan və bir sıra xidmətlər və güzəştlər vermək vasitəsilə ilkin inkişafa imkanın yaradılması şəraitləri vasitəsilə); 3) XİZ-lərin çoxillik xarici iqtisadi fəaliyyətinin formalaşması mexanizmləri üzrə təcrübəsindən istifadə edilə bilər (istehsal ehtiyatlarının idxal vergisindən azad edilməsi, əsas fondların idxalı üçün vergi güzəştləri, ixracdan olan gəlir rentasından azad edilməsi, valyuta məhdudiyyətləri mövcud olan ölkələrdə xüsusi valyuta mübadiləsi metodları və sair üstünlüklərə əsaslanan stimullaşdırma mexanizmləri vasitəsilə); 4) birgə müəssisələrin yaradılması üçün biznes əməkdaşlıq, daxili bazarın təminatı üçün sazişlərin, malların və xidmətlərin istehsalının ötürülməsi haqqında, birgə istehsal haqqında, texnologiyanın ötürülməsi haqqında, sənaye binalarının bölüşdürülməsi, birgə istifadəsi haqqında müqavilələrin bağlanması mexanizmləri yaradıla bilər; 5) xüsusi

dəmir yol dəhlizləri, inzibati xərclərin azaldılması, sərhəddən malların daşınmasının asanlaşdırılmış proseduru kimi üsul və mexanizmlərdən istifadə edilə bilər (mobilliyi (hərəkətliliyi) təmin etmək və məhsulların paylanmasını asanlaşdırmaq məqsədilə); 6) XİZ-lər maddi-texniki baza ola bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1.Манохин А.Ю. Стратегия развития малого и среднего предпринимательства в современной россии. Монография. НОУ ВПО Российский Новый Университет(Тамбовский филиал). Тамбов. 2010.

2.Приходько С.В., Воловик Н.П. Особые экономические зоны.Москва. ИЭПП. 2007.

3.Чудесова Г.П. Значение особых экономических зон для развития предприятий малого и среднего бизнеса. Сборник научных трудов «Социально-экономические проблемы развития России и процессы глобализации: потенциал возможного»,СПб.: Институт бизнеса и права, 2007. Доступно на: <http://www.ibl.ru/konf/061207/34.html>

4.Щур О.О. Теоретическое обоснование развития особых экономических зон в системерегионального управления. ТЕОРИЯ – ПРАКТИКЕ. 2009.

5.Sastre M., Gimenez M., Zona Franca comoherramienta de politica de desarrollo – El casoargentino., Primera Conferencia Cientifica Internacional de Gestion Empresarial y Administracion Publica, Universidad de la Habana – Cuba, 1998.

6.Shah, S. Special Economic Zones in South Asia: Comparative Analysis of Bangladesh, Sri Lanka, and India. Harvard University. 2008.

7.World Bank. “Clusters for Competitiveness: A Practical Guide and Policy Implications for Developing Cluster Initiatives.” International Trade Department, PREM Network, Report, World Bank, Washington, DC. 2009.

[8.http://unctad.org/en/Pages/DITC/Gender-and-Trade/Training-of-women-entrepreneurs-within-the-EMPRETEC-Programme.aspx](http://unctad.org/en/Pages/DITC/Gender-and-Trade/Training-of-women-entrepreneurs-within-the-EMPRETEC-Programme.aspx)

XÜLASƏ

Kiçik və orta müəssisələrin formalaşma və inkişaf dövründə bir sıra çətinliklərlə üzləşdiklərini nəzərə alaraq, ümumiyyətlə belə təsərrüfatçılığın kiçik formalarının mövcud olması üçün dövlət dəstəyi, vergi və digər güzəştlər, maliyyə ehtiyatlarının mövcudluğu, son texnologiyaların mövcudluğu, informasiya dəstəyi zəruridir. Xüsusi iqtisadi zonalar da dünyada eyni dərəcədə həm tənəzzülə uğramış ərazini canlandıran, həm də regional inkişaf nöqtələrinə əlavə təkan verə bilən dövlət siyasətinin fəal və çevik aləti kimi kiçik və orta müəssisələrə ya idarəetmə orqanları, ya da məsləhətçi və təlim mərkəzləri kimi ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar tərəfindən zəruri yardım göstərə bilirlər.

Açar sözlər: xüsusi iqtisadi zonalar, sahibkarlıq, kiçik və orta müəssisələr, xidmətlər

Роль специальных экономических зон в развитии предпринимательства

Исмаилова Н.Ф.

РЕЗЮМЕ

Принимая во внимание столкновение малых и средних предприятий в период их формирования и развития с рядом сложностей, вообще для существования таких мелких форм хозяйствования необходима государственная поддержка, налоговые и прочие льготы, наличие финансовых ресурсов, передовых технологий, информационной поддержки. Специальные экономические зоны, являющиеся активным и гибким инструментом государственной политики, способ-

ным в мире одновременно как оживить депрессивную территорию, так и дать дополнительный импульс региональным точкам развития, могут оказать необходимую помощь малым и средним предприятиям или со стороны управляющих органов, или со стороны специализированных организаций как консультативные и образовательные центры.

Ключевые слова: специальные экономические зоны, предпринимательство, малые и средние предприятия, услуги

Role of special economic zones in the development of entrepreneurship

Ismayilova N.F.

ABSTRACT

Taking into account the collision of small and medium-sized enterprises in the period of their formation and development of a number of difficulties at all for the existence of such small forms of managing is required the state support, tax and other benefits, the availability of financial resources, technology and information support. Special economic zones which are active and flexible tool of public policy that can at the same time in the world to revitalize depressed areas, and give further impetus to regional points of development, can provide the necessary assistance to small and medium-sized enterprises or by the governing bodies, or by specialized organizations such as extension and educational centers.

Keywords: special economic zones, entrepreneurship, small and medium-sized enterprises, services

AZƏRBAYCANDA BEYNƏLXALQ STANDARTLARIN YERLİ MÜƏSSİSƏLƏR TƏRƏFİNDƏN TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ

**Elxan MİKAYİLOV,
İİETİ-nin doktorantı**

GİRİŞ

Milli standartlaşdırma sisteminin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılmasının mühüm elementlərindən biri beynəlxalq standartların ölkəmizdə milli standart kimi qəbulu və onların müəssisələr tərəfindən tətbiq edilməsidir. Bura həm məhsulların təhlükəsizliyinə dair beynəlxalq standartların texniki rəqlament kimi qəbul edilməsi, həm də məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına və onların ixracına təkan verən könüllü standartların birbaşa və ya milli standart kimi müəssisələr tərəfindən tətbiq edilməsi daxildir.

Son illər ölkəmizdə beynəlxalq standartları, xüsusilə menecment sistemi standartlarını (İSO 9001, İSO 14001, İSO 22000, OHSAS 18001 və s.) könüllü formada tətbiq edən müəssisələrin sayı əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli artmışdır. İSO-nun verdiyi statistik məlumatlara görə artıq Azərbaycanda 700-ə yaxın yerli və xarici şirkət menecment sistemi standartlarını tətbiq etmişdir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu beynəlxalq standartların şirkətlər tərəfindən tətbiqi doğrudan da onların inkişafına təkan vermişdir. Ancaq bunu bütün müəssisələrə şamil etmək olmaz. Şirkətlərin bir çoxunda İSO 9001-in tətbiqi onlarda hər hansı bir dəyişiklikliyə gətirib çıxarmayıb. Mövcud müəssisələrin beynəlxalq standartlardan faydalanması səviyyəsini və yeni müəssisələrin tətbiq etmə məqsədinə nəzər saldıqda aydın olur ki, ölkəmizdə menecment sistemləri haqqında yalnız təsəvvürlər mövcuddur. Şirkətlərin beynəlxalq standartları düzgün dərk etməməsi həmin standartların onlara elə bir səmərə vermə-

məsi və digər şirkətlərdə də bu cür təssürat yaratması, eləcə də bundan sui-istifadə edən konsalting və sertifikatlaşdırma şirkətlərinin öz müştərilərini aldatması ilə nəticələnir.

Beynəlxalq standartların tətbiqi ilə əlaqəli yalnız təsəvvürlər və problemlər

Məlum olduğu kimi beynəlxalq idarəetmə sistemi standartlarının tətbiqi əsasən iki mərhələdən ibarətdir: 1) məsləhət (konsalting) xidməti almaqla və ya daxili resurslar hesabına müəssisədə beynəlxalq standartın tələbinə uyğun sistemin qurulması; 2) həmin sistemin kənar sertifikatlaşdırma şirkəti tərəfindən yoxlanılaraq sertifikatlaşdırılması. Müəssisələrin yanlış təsəvvürləri də məhz bu mərhələlərə görə formalaşır və onların fəaliyyətinə təsir edir.

Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən sahibkarlar arasında mövcud olan yanlış təsəvvürləri və bunun nəticəsində ortaya çıxan problemləri beynəlxalq standartların tətbiqi mərhələlərinə görə aşağıdakı kimi təsnifləyərək şərh edə bilərik.

1. Beynəlxalq standartın tətbiqindən əvvəl mövcud olan yanlış təsəvvürlər və problemlər.

Sahibkarların idarəetmə sistemləri haqqında yol verdikləri əsas yanlışlıqlar bu mərhələdə olur. Çünki, onlar hələ menecment sistemlərinin nədən ibarət olduğu və nə məqsədlə tətbiq edildiyi haqda dolğun məlumatla malik deyillər. Ona görə də standartın tətbiqi məqsədlərini də düzgün müəyyənləşdirmir və konsalting xidməti alarkən normal şərtlər çərçivəsində xidmət sövdələşməsi etməzlər.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq standartı tətbiq etmək niyyəti olan müəssisələr əksər hallarda aşağıdakı yanlış təsəvvürlərə malik olurlar:

• ***beynəlxalq standartların həmin standartlara uyğunluq sertifikatı almaq üçün tətbiq edilməsi.*** Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən əksər müəssisələr rəqiblərinin və müştərilərinin təsiri nəticəsində, eləcə də hər hansı tenderdə iştirak etmək və ya iri sifarişləri qəbul etmək üçün ISO 9001 və digər idarəetmə sistemlərini tət-

biq etmək fikrinə düşürlər. Bu halda isə müəssisələri yalnız bir kağız parçasından ibarət olan sertifikat əldə etmək maraqlandırır. Ona görə də onlar əvvəlcədən standartın tələblərini yerinə yetirməkdə maraqlı olurlar. Deməli, *ən əsas problemlərdən biri müəssisələrin beynəlxalq standartları yalnız zərurət üzündən tətbiq etməsidir.* Ölkəmizdəki müəssisələrin standartı tətbiq etmək motivasiyalarının yanlış olduğunu sübut etmək üçün onları xarici ölkələrdə sorğu aparılmış müəssisələrlə müqayisə edək. Belə ki, İSO-nun 15 ölkədə 5000-dən artıq müəssisə arasında apardığı araşdırma zamanı məlum olub ki, həmin müəssisələrin əksəriyyəti İSO 9001 tətbiq etmə səbəbləri kimi “keyfiyyəti yüksəltmək”, “müşəri məmnuniyyətinə çatmaq”, “daxili prosedurları təkmilləşdirmək” kimi daxili faktorları göstərmişlər. Ölkəmizdə aparılmış araşdırmalarda isə şirkətlərin daha çoxu standartı “rəqiblərin sertifikatlaşması”, “tenderlərdə iştirak” və “ixrac etmək” kimi xarici faktorların təsirinə tətbiq etmək istədiklərini bildirmişlər. Baxmayaraq ki, standartın ölkəmizdə qeyd edilən faktorlara təsirləri var, əsas hazırlanma məqsədi xarici şirkətlərin qeyd etdiyi daxili faktorlara çatmaqdır. Deməli, *xaricdə şirkətlər İSO 9001-i sertifikat almadan belə tətbiq etməyi, bizdə isə tətbiq etmədən sertifikat almağı hədəf kimi müəyyənləşdirirlər.*

• ***İSO 9001 məhsul standartı olması və məhsulun keyfiyyətinə tələblər müəyyənləşdirməsi.*** Bəzən iş adamları İSO 9001 Keyfiyyət idarəetmə sisteminin məhsulun keyfiyyətinə aid olduğunu düşünərək standartı tətbiq edirlər. Lakin, burada söhbət məhsulun keyfiyyətinə təsir edən idarəetmə əməliyyatlarının keyfiyyətindən gedir və əsas prinsip bundan ibarətdir ki, əgər idarəetmə keyfiyyətli və müştəriyönümlü olsa müvafiq məhsul və xidmət də keyfiyyətli olar. Yəni, idarəetmə sistemi keyfiyyətli olduqda həmin sistemdən çıxan məhsul və xidmətlər də keyfiyyətli olmalıdır.

• ***menecment sistemlərinin mümkün qədər ucuz və qısa müddətə tətbiq edilməsi.*** Müəssisələr idarəetmə sistemlərini düzgün tanımadıqlarından və bu sistemlər üzrə məsləhət xidməti

olaraq hansı xidmət almalı olduqlarını düzgün dərk etmədiklərindən bu standartı maksimum qısa müddətə və bazar dəyərinə bir neçə dəfə ucuz əldə etmək istəyirlər.

• *müəssisənin inkişaf etməsi və İSO 9001-in tətbiqinə ehtiyac olmaması.* Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bəzi müəssisələr hesab edirlər ki, İSO 9001-i tətbiq etmədən də onlar inkişaf edirlər və öz müəssisələrini idarə edə bilirlər. Bəzən isə onların istənilən halda subyektiv amillərin təsiri ilə müştərilərinin və ya si-farişlərinin olmasını əsas gətirərək bu standartı ehtiyacı olmadıqlarını qeyd edirlər. Bu cür yanlış yanaşmanın da kökündə müəssisələrin İSO 9001 və onun tətbiqinin səmərəliliyi haqqında məlumatsız olmalarıdır. Bu yanaşmanın səhv olmasını aşağıdakı faktorlar sübut edir.

1. Müəssisələrin özlərini İSO 9001-in tətbiqinə ehtiyacsız hiss etmələrinin səbəbləri onların ilk növbədə mövcud ehtiyaclarını tanınamaları və ya hiss etdikləri ehtiyaclarının İSO 9001 tətbiqi ilə ödənilməsi haqqında təsəvvürlərinin olmamasıdır. Məsələn, müəssisələr müştəri şikayətlərini qəbul edilib nəzərə alınması ilə bağlı hər hansı daxili sistemin olmasına və ya işçilərin düzgün vəzifə bölgüsünün aparılmasına və onlara gördükləri işlərlə bağlı təlimatın hazırlanmasına ehtiyacın olduğunu hiss edirlər. Belə vəziyyətdə olan şirkət sahiblərinə həmin ehtiyacların ən yaxşı ödənilməsi mexanizminin məhz İSO 9001 olduğunu bildirdikdə onlar bunu təəcüblə qarşılayırlar;

2. Müəssisələrin gəlirlərinin səviyyəsinin necə olmasından, fəaliyyət sahəsindən, həcmindən və bazardakı mövqeyindən asılı olmayaraq həmin müəssisənin fəaliyyəti effektiv təşkil olunmalıdır. Əgər bir yerdə fəaliyyət varsa, həmin fəaliyyətin yaxşı təşkil və idarə olunmalıdır ki, bunun da ən səmərəli yolu İSO 9001-in tələblərinə uyğun idarəetmə sistemi qurmaqdır;

3. Müəssisənin idarəetmə sistemi yaxşı vəziyyətdə olsa da İSO 9001-ə uyğun olduğunu təsdiq etdirməlidir. Belə ki, hətta müəssisənin bütün fəaliyyəti İSO 9001 tələb etdiyi formada təşkil və idarə olunsaydı və standartın tətbiqi müəssisədə elə bir dəyişikliyə gətirib

tirməsə belə tələblərə uyğunluğunu nümayiş etdirmək üçün standartı tətbiq edilməlidir.

• ***İSO 9001-in tələblərinin tətbiqinin müəssisənin işini çətinləşdirməsi.*** Bəzi şirkətlər İSO 9001 və digər idarəetmə sistemlərini ya tətbiq etməyə ehtiyat edir, ya da tətbiq etmədən sertifikat almaq istəyir ki, bunun da səbəbi onlarda standartın tələblərinin yerinə yetirilməsinin mövcud işləri çətinləşdirməsi və xeyli sənədləşdirmənin aparılması ilə nəticələnməsi təəssüratının olmasıdır. Bu isə yenə də yalnız təsəvvürdür. Belə ki, biznesi kortəbii şəkildə idarəetməklə və sənədləşdirmədən qaçmaq-la əslində müəssisənin gələcək aqibəti sual altına alınır. Çünki, effektiv idarəetmədə düzgün qərarlar faktlar əsasında verilir ki, faktların da olması üçün müəssisənin mövcud fəaliyyətinin gedişi sənəd üzərinə keçirilməlidir.

• ***İSO 9001 və digər menecment sistemlərinin böyük müəssisələr tərəfindən tətbiq edilməsi.*** Bəzi müəssisələr fikirləşirlər ki, İSO 9001 və digər idarəetmə sistemlərini yalnız iri müəssisələr tətbiq edə bilər. Ancaq onu qeyd edək ki, bir yerdə ki fəaliyyət var və həmin fəaliyyət idarə olunmalıdır, orada İSO 9001 tətbiq oluna bilər. Odur ki, 5-10 işçisi olan müəssisələr də bu standartı tətbiq edə bilər.

• ***İSO 9001-in tətbiqinə sərf olunan vəsaitin artıq xərc olması.*** Sahibkarlarda İSO 9001 və digər idarəetmə sistemlərinin tətbiqinin artıq xərc olması təəssüratının formalaşmasına səbəb bu standartları tətbiq edən müəssisələrin əksəriyyətinin hər hansı bir səmərə əldə etməməsi və beləliklə, həmin müəssisələrin digərlərinə pis nümunə olmalarıdır. Normal məntiqlə düşündükdə bütün şirkətlər az və ya çox vəsait xərcləməsindən asılı olmayaraq həmin vəsaitin əvəzində hər hansı fayda əldə etmək istəyir. Ucuz qiymətə məsləhət xidməti əldə edən şirkətlər həmin ucuzluğun müqabilində heç bir şey əldə etmədikləri halda, həmin xidməti normal qiymətə alan və İSO 9001-i tam tətbiq edən şirkətlər xərclədikləri məbləğdən bir neçə dəfə çox səmərə əldə edirlər.

• ***ISO 9001-in yalnız kənar faktorların (müşətilər, partnyorlar, investolar və tender keçirənlər tərəfindən) təsiri ilə tətbiq olunması.*** Aparılmış araşdırmalardan aydın olur ki, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən şirkətlər digər şirkətlərin beynəlxalq standartları məhz onlardan tələb olunduğuna görə tətbiq etdiyi qənaətinədir. Bunun üçün hazırda onlardan belə bir tələb olmadığına görə onların bu standartları tətbiq etməyə ehtiyacı yoxdur. Bu təsəvvürün doğru tərəfləri olsa da ümumilikdə, yanlış düşüncədir. Belə ki, həqiqətən də tək ölkəmizdə deyil, inkişaf etmiş ölkələrdə də fəaliyyət göstərən müəssisələr ISO 9001-i tətbiq etməyə qərar vermələrində kənar təsirlərin də böyük rolu olur. Lakin, kənar təsirlər həlledici rola malik olmur. Xaricdə şirkətlər ISO 9001-in həqiqi səmərələrini dərk edirlər və kənar təsirlər olmasa da bu standartı tətbiq edəcəklər. Sadəcə kənar təsir digər bir stimulyerici amildir.

• ***ISO 9001-in tətbiqinin şirkətin mənfəətinə təsirinin olmaması.*** Şirkətlərin yanlış düşüncələrindən biri də ISO 9001 və digər standartların onların gəlir və xərcləri ilə hər hansı bir əlaqəsinin olmaması və belə olduqda bunun onlar üçün o qədər də maraqlı olmamasıdır. Lakin, əksinə ISO 9001-in müəssisələrin xərclərinin azaldılmasına və gəlirlərinin artırılmasına birbaşa təsiri var. ISO 9001-in tətbiqi ilə xərclərin azaldılması məhsul istehsalı, sınağı, saxlanması və daşınması zamanı onların zay olması faizinin, resurslardan qənaətlə və optimal istifadə edilməsi, eyni işin təkrar yerinə yetirilməsi hallarının aradan qaldırılması, müştərilər tərəfindən geri qaytarılan məhsulların sayının xeyli azalması, xərclərin dəqiq və şəffaf uçotunun aparılması, qanunvericiliyin tələblərinin yerinə yetirilməsilə cərimələrin aradan qaldırılması, proseslərin nizamlı fəaliyyəti və düzgün sənədləşdirilməsi hesabına baş verir. Gəlirlərin artması isə keyfiyyətli və müştərilərin tələblərinə uyğun məhsul istehsal edilməsi və satışının asanlaşması, düzgün marketinq siyasətinin yerinə yetirilməsi və satışın həcmində artması, müştərilərin razılığının təmin edilməsi yolu ilə ən əsası onların təkrar alışlarının artması, şirkətin tenderlərdə qalib gəlməsi, iri sifarişlər qəbul etməsi,

xarici şirkətlərlə əlaqələrin qurulması və investisiya yatırımının artması və s. amillər hesabına baş verir. Aparılan araşdırmalar da göstərir ki, İSO 9001-in tətbiqindən sonra ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bir neçə müəssisənin gəlirləri 15-68% artmışdır. Xaricdə aparılan araşdırmalarda isə İSO 9001-in tətbiqinin şirkətlərin satışının 45%, investisiya cəlbinin 35% artmasına, xərclərin isə 40% azalmasına gətirib çıxardığı məlum olmuşdur.

2. Beynəlxalq standartın tətbiqi mərhələsində ortaya çıxan problemlər. Yuxarıda adı çəkilən menecment sistemlərini tətbiq etməkdə qərarlı olan və artıq bu işə start verən şirkətlərdə bir çox problemlər ortaya çıxır ki, onların da əsas səbəbi yuxarıda qeyd edilən yanlış təsəvvürlərdir. Belə ki, əgər müəssisələr standartları və onların əhəmiyyətini tam dərk etsələr tətbiq prosesinə xüsusi diqqət ayırır və normal şərtlər çərçivəsində tətbiq etmək istəyərlər. Bu mərhələdə əsas çətinliyi həmin standartların tətbiqi üzrə xidmət göstərən konsaltinq şirkətləri çəkirlər. Bu problemləri ayrı-ayrılıqda şərh edək:

- **qısa müddətdə standartın tətbiq edilməsi.** İSO 9001 və digər menecment sistemlərinin tətbiqində əsas problemlərdən biri əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, şirkətlərin həmin standartları çox qısa müddətə tətbiq etmək istəyində olmalarıdır. Yuxarıda qeyd olunan yalnız təsəvvürlər və məlumatsızlıq üzündən şirkətlər standartın tətbiqi zamanı görülməli olan işlərin həcmindən xəbərsiz olurlar və ona görə konsaltinq şirkətlərindən bu işin qısa müddət ərzində tamamlanmasını tələb edirlər. Ancaq, normalda istənilən idarəetmə sistemini effektiv tətbiq etmək üçün minimum 4-6 ay vaxt tələb olunur;

- **konsaltinq xidmətinə biganəlik.** Ən ciddi problemlərdən biri də konsaltinq xidmətinin göstərilməsi zamanı müəssisənin əməkdaşlarının, xüsusilə də rəhbərliyinin konsultantların işinə biganə olmaları və lazımı diqqət ayırmamalarıdır. Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, İSO 9001-in effektiv tətbiqinə təsir edən parametrlər içərisində ən əsası müəssisə rəhbərliyinin bu məsələyə əhəmiyyət və töhfə verməsidir. Burada müəssisə rəhbərlərinin üzərinə

düşən bütün işçilərə ISO 9001-in tətbiqi ilə bağlı üzərilərinə düşən işləri yerinə yetirməsi tapşırığı vermək, onların işləməsinə şərait yaratmaq və ciddi nəzarət etmək, konsultantları və işçiləri lazımı resurslarla təmin etmək, ISO 9001-in rəhbərliyə dair tələblərini yerinə yetirmək və s. işlərdir. Lakin, ölkəmizdə müəssisə rəhbərləri bunun əksinə olaraq ISO 9001-in tətbiqinin mümkün qədər tez başa çatmasını, konsultantların onlara və işlərinin gedişinə mane olmamalarını, işçilərin standartın tətbiqinə mümkün qədər az vaxt ayırmasını və işlərin konsultantlar tərəfindən yerinə yetirilməsini istəyirlər ki, bu cür düşüncə ilə də standartı effektiv tətbiq etmək olmaz;

• ***işçilərin təlimlərə və sistemlə bağlı işlərə vaxt ayırmaması.*** Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi rəhbərliyin ISO 9001-in tətbiqinə önəm verməməsi və nəticədə işçiləri də buna təşviq etməməsi, eləcə də işçilərin də ISO 9001-in mahiyyəti və onların özləri üçün əhəmiyyəti haqqında məlumatsız olmaları bu standartın tətbiqi prosesində işçilərin təlimlərdə iştirak etməkdə maraqsız olmasına və sistemin tətbiqi ilə bağlı sənədlərin hazırlanmasına vaxt ayırmamalarına səbəb olur. Bu isə standartın effektiv tətbiqinin qarşısını alır. İşçilərin bu cür yanaşmalarının əsas səbəblərindən biri də onların ISO 9001-i öz işlərinə əlavə və artıq iş kimi görmələridir. Məsələn, marketoloq ISO 9001-lə bağlı üzərinə düşən işlərin marketinqlə bağlı olmadığını düşünərək o işləri görməkdə maraqlı olmur. Ancaq, *ISO 9001-in tətbiqi üzrə görüləcək işləri mövcud işlərə əlavə kimi yox, həmin işlərin standartın tələbləri çərçivəsində daha effektiv görülməsi kimi qəbul edilməlidir;*

• ***işlərin konsultant tərəfindən görülməsinin istənilməsi.*** Artıq yuxarıdan aydın olur ki, işçilər və rəhbərlik ISO 9001-in tətbiqinə cəlb olunmaqda maraqlı olmurlar. Bunun səbəblərini yuxarıda qeyd etdik. Bu cür yanaşmanın səbəblərindən biri də müəssisə rəhbərliyinin və işçilərinin ISO 9001-in tətbiqinə dair işlərin yalnız konsultantlar tərəfindən görülməli olduğu və əslində konsultantların öz işlərini onlara gördürdüyü təəssüratın-

da olmalarıdır. Lakin, məsləhətçi adından da göründüyü kimi işin icraçısı yox, onun yerinə yetirilməsinə məsləhət verən və asanlaşdırən tərəfdir. ISO 9001-ə uyğun idarəetmə sisteminin qurulmasına dair işlərin məsləhətçi tərəfindən yerinə yetirilməsi konsaltinq yox, outsoursinq xidməti olur;

• ***konsultantların məsləhətlərinin və istəklərinin yerinə yetirilməməsi.*** Digər mühüm problemlərdən biri də konsultantların ISO 9001-in tətbiqi ilə bağlı verdiyi məsləhətlərin və istəklərinin müəssisənin işçiləri və rəhbərliyi tərəfindən yerinə yetirilməməsidir ki, bunun da səbəbi artıq yuxarıda şərh olundu. Konsultant (məsləhətçi) verdiyi təkliflərin və sistemin tətbiqi ilə bağlı işlərin işçilər tərəfindən yerinə yetirilməməsi nəticəsində standartın tətbiqi gec və effektiv olmur və bundan itirən yenə də müəssisələr olur;

• ***standartın tələblərinin yerinə yetirilməməsi.*** ISO 9001-in tətbiqi üzrə konsaltinq xidmətinin əsas iki mərhələsindən biri standartın tələblərinə uyğun qurulmuş keyfiyyət idarəetmə sisteminin qurulmasıdır, digər mərhələ həmin sistemin işçilər tərəfindən tətbiq edilməsidir. Bu mərhələdə işçilər hazırlanmış prosedurlara və təlimatlara uyğun fəaliyyət göstərməli, həmçinin müştəri məmnuniyyətinin dəyərləndirilməsi, daxili auditin aparılması, menecmentin təhlil edilərək təkmilləşdirilməsi işləri həyata keçirilməlidir. Ancaq reallıqda müəssisə işçiləri bu işləri yerinə yetirmir və hazırlanmış sistem yalnız kağız üzərində qalır.

3. Beynəlxalq standartın tətbiqindən sonra yanlış təsəvvürlər və ortaya çıxan problemlər.

Yanlış məqsədlərlə beynəlxalq standartların tətbiqinə qərar verən və yuxarı qeyd edilən bir çox problemlərlə standartı tətbiq edən müəssisələr sertifikat aldıqdan sonra da çoxlu yanlışlıqlara yol verirlər və özləri və sertifikatlaşdırma şirkətləri üçün bir çox problemlər yaradırlar. Bu bölmədə həmin problemlərdən bir neçəsini qeyd edək:

• ***sertifikat aldıqdan sonra standartın tələblərinin yerinə yetirilməməsi.*** Yuxarıda şərh etdiyimiz kimi müəssisələrin əksəriyyəti yanlış məqsədlə İSO 9001 və digər idarəetmə sistemlərini tətbiq etdiyindən sertifikat alandan sonra İSO 9001-in tələblərini ümumiyyətlə, yerinə yetirmirlər ki, bu da ən ciddi problemlərdən biridir. Nəzərə alsaq ki, konsaltinq xidməti müddətində müəssisələr sertifikat almaq məqsədilə nisbətən standartın tələblərini yerinə yetirirdilər, sertifikat aldıqdan sonra artıq işlərinin başa çatdığını düşünərək ümumiyyətlə, standartı bir kənara qoyaraq əvvəlki kimi fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, ölkəmizdə sertifikat almış müəssisələrdən 50-60%-də vəziyyət bu cürdür. Elə bu səbəbdəndir ki, bir çox müəssisələr sertifikat aldıqdan sonra bunun onlara bir fayda vermədiyini görərək sertifikatın müddəti başa çatdıqdan sonra təkrar sertifikatlaşmadan imtina edirlər. Bununla yanaşı ətraflarında olan və əməkdaşlıq etdikləri şirkətlərə də bu sertifikatların faydasız bir şey olmasını və almağı tövsiyə edirlər;

• ***sertifikatdan yanlış istifadə.*** Müəssisələrin sertifikatdan yanlış məqsədlə istifadə etməsi ölkəmizdə beynəlxalq standartların tətbiqi sahəsində mövcud olan ciddi problemlərdən biridir. Belə ki, müəssisələrin əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi sertifikat almaq əsas məqsədləri olduğundan bundan maksimum istifadə etməyə və beynəlxalq standartı uyğun olduqlarını nümayiş etdirməyə çalışırlar. Standartdan təbliğat vasitəsi kimi istifadə etmək təcrübəsi tək bizdə deyil, inkişaf etmiş ölkələrdə də mövcuddur. Əsas fərq yanlış məqsədlə istifadə edilməsi və istehlakçıların və ümumi cəmiyyətin çaşdırılmasıdır. Bu cür yanlışlıqlar haqqında qısaca şərh verək.

1. Məhsulun üzərinə İSO 9001 və digər standartı uyğunluğun qeyd edilməsi. Bu ən ciddi yanlışlıqdır ki, bizim müəssisələr buna yol verirlər. Biz tez-tez istehlak etdiyimiz məhsulların, onların paketlərinin üzərində, eləcə də küçə və televiziya reklamlarında məhsulun İSO 9001-ə uyğunluğu haqqında məlumat görürük və ya eşidirik. Onu da qeyd edək ki, bu cür məlumatlara id-

xal olunan məhsullar üzərində də tez-tez rast gəlinir ki, bu da yanlışlığın yalnız ölkəmizdə mövcud olmadığını göstərir. Lakin, bir mənalı qeyd edirik ki, ISO 9001 və digər idarəetmə sistemi standartları məhsul standartı deyil və məhsulun hər hansı texniki tələblərə uyğunluğunu təsdiq etmir. Ona görə həmin standartların məhsulun üzərində qeyd edilməsi istehlakçıların aldadılmasına və bütövlükdə cəmiyyətin çaşdırılmasına səbəb olur;

2. ISO 9001-ə uyğunluq haqqında məlumatın yanlış qeyd edilməsi. Aydın oldu ki, ISO 9001 və digər menecment sistemlərinə uyğunluq məhsul üzərində qeyd oluna bilməz. Lakin, məhsuldan əlavə yol verilən yerlərdə də müəssisələr ISO 9001-ə uyğunluqlarını yanlış ifadələrlə qeyd edirlər ki, onlar da çaşqınlıq yaradır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ISO 9001 və digər menecment sistemlərinə uyğunluq haqqında məlumat müəssisənin internet saytında, loqotipinin aşağısında, broşur, buklet, kataloq və bu kimi təbliğat materiallarında, rəsmi blanklarında, malik olduqları avtomobilin üzərində və müəssisəyə aid digər sənədlərdə və yerlərdə qeyd edilə bilər.

NƏTİCƏ

Yuxarıda qeyd edilən yalnız təsəvvürlərdən və onların doğurduğu problemlərdən məlum olur ki, ölkəmizdə müəssisələrin əksəriyyəti beynəlxalq standartları düzgün mənimsəyib tətbiq etmirlər ki, bu da onların həmin standartların tətbiqindən əldə edə biləcəkləri səmərələri minimuma endirir. Problemin aradan qaldırılması üçün ilk növbədə müəssisələr beynəlxalq standartları düzgün zərurət üzündən daxili inkişafın təmin edilməsi məqsədilə tətbiq etməlidirlər. Bundan sonra onlar beynəlxalq standartın tətbiqinə ciddi yanaşmalı, konsultantlar üçün şərait yaratmalı və rəhbərlər işçilərin beynəlxalq standartların tələblərini yerinə yetirməsini təmin etməlidirlər. Düzgün qurulmuş idarəetmə sistemi əsasında müəssisələrin fəaliyyəti təşkil olunmalı, sadəcə sertifikat almaq məqsəd kimi müəyyənləşdirilməməlidir. Müəssisə

beynəlxalq sertifikat əldə etdikdən sonra da müəssisələr tələblərə uyğun fəaliyyət göstərməli və sertifikatdan sui-istifadə edərək öz müştərilərini aldatmamalıdır. Qeyd edilən formada beynəlxalq standartlar tətbiq edilərsə, müəssisələr daxili idarəetmə sistemini və istehsalatını təkmilləşdirə, xərclərini azalda, işçilərin məhsuldarlığını artırma, resurslardan səmərəli istifadə edə, o cümlədən satışlarını və gəlirlərini artırma, məhsullarını ixrac edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. E.Ə. Mikayılov. Azərbaycanca beynəlxalq standartların tətbiqi sahəsində beynəlxalq vəziyyət: araşdırma nəticələrinin analitik hesabatı. Bakı, 2007, 33 s.

2. ISO 9001: 2000 – Quality management system requirements: International standard. – Geneva ISO, 2000. – 25 pg.

3. ASME ISO 9000 Registration Program: Procedure for registration. – Issue No. 6: ASME International, 2003. – 8 pg.

4. Auditor Qualifications for Quality Management System Certification/ Registration. – Dutch: Dutch Accreditation Council, 2006. – 13 pg.

XÜLASƏ

Son illər Azərbaycanda yerli müəssisələr tərəfindən beynəlxalq idarəetmə sistemi standartlarının tətbiqi geniş vüsət almışdır ki, bu da ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatı üçün çox müsbət haldır. Ancaq beynəlxalq standartların tətbiqinin genişlənməsi ilə yanaşı yerli sahibkarlarda həmin standartlara dair yanlış təsəvvürlər mövcuddur ki, bu da tətbiq edilən standartların müəssisələrə verə biləcəyi səmərələri xeyli azaldır. Odur ki, bu məqalədə müəssisələrin beynəlxalq standartların tətbiqindən əvvəl, tətbiqi zamanı və həmin standartlar üzrə sertifikat əldə etdikdən sonra yanlış yanaşmaları və onların doğurduğu problemlər təhlil olunur.

Açar sözlər: beynəlxalq standart, ISO 9001, konsaltinq xidməti, idarəetmə sistemini tətbiqi, sertifikatlaşma

APPLICATION CHALLENGES OF INTERNATIONAL STANDARDS BY LOCAL COMPANIES IN AZERBAIJAN

E. Mikayilov

ABSTRACT

In recent years, application of international management system standards by local companies has been expanded which in general is very positive trend for the the whole economy. But, although more companies are applying those international standards, there are still misunderstandings of those standards which resulted in getting less benefits by companies from the application of them. Thus, in this article wrong approaches of local companies to international standards and challenges as a result of those approaches before and during application of them and after getting certificates were analyzed and described.

Key words: international standards, ISO 9001, consulting services, application of management systems, certification

Проблемы применения международных стандартов в Азербайджане со стороны местных предприятий

Э. Микайылов

РЕЗЮМЕ

Последние годы внедрение системы международного контроля местными предприятиями в Азербайджане приобрело широкий размах, что является положительным фактором для экономики страны в целом. Но, наряду с увеличивающимся внедрением международных стандартов, у предпринимателей имеются ложные представления о них, что значительно уменьшает выгоды, которые предприятия могли бы получать

от внедряемых стандартов. В виду этого, эта статья анализирует ложные представления и проблемы вызванные ими до и в течение внедрения международных стандартов и после получения сертификатов по ним.

Ключевые слова: международный стандарт, ISO 9001, услуги по консультации, применение системы управления, сертификация

AZTƏMİNATLI AİLƏLƏRİN SOSIAL-DEMOQRAFİK PROFİLİNİN TƏHLİLİNİN METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

(ünvanlı sosial yardım benefisiarlarının təmsalında)

**Heybət İMANOV,
İİETİ-nin dissertantı**

GİRİŞ

Aztəminatlı ailələrin ehtiyaclarının ödənilməsi və sosial reabilitasiyasının təmin edilməsi üçün istər yerli, istərsə də milli səviyyələrdə səmərəli siyasətin həyata keçirilməsi və konkret tədbirlərin həyata keçirilməsində bu kateqoriyadan olan ailələrin sosial-demoqrafik profilinin və xüsusiyyətlərinin təhlili mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bununla yanaşı, bu cür təhlillərin aparılması aztəminatlı ailələrin daxil olduqları müxtəlif əhali qruplarının tərkibindəki dəyişikliklər nəzərə alınmaqla fərqli sosial siyasətlərin qiymətləndirilməsinə də əlverişli şərait yarada bilər.

Aztəminatlı ailələrin sosial-demoqrafik profilinin müəyyənləşdirilməsi üçün işlənilmiş metodologiya hər bir regionun real ehtiyaclarına uyğun sosial reabilitasiya proqramlarının işə salınması məqsədilə istifadə oluna bilər.

1. Sosial-demoqrafik təhlillərin əsas məqsədi

Aztəminatlı ailələrin sosial-demoqrafik profillərinin təhlilini aparmaqda məqsəd aztəminatlı əhali haqqında məlumatlar bazasını daha da təkmilləşdirmək və yoxsulluq fenomenini doğuran səbəbləri müəyyən etməkdən ibarətdir. Bundan əlavə, müxtəlif regionların sosial-demoqrafik xüsusiyyətlərini bütün ölkə üzrə olan vəziyyətlə müqayisə etməklə, fərqli regionlar və ərazilər üzrə sosial-demoqrafik differensasiyanı qiymətləndirmək mümkündür.

Avropa ölkələrinin əksəriyyətində aztəminatlı əhalinin profilini müəyyən etmək üçün xüsusi observatoriya və tədqiqat mərkəzləri yaradılmışdır. Burada ilk növbədə aztəminatlı ailələrin profili (yaş qrupları, cinsi mənsubiyyət və ailələrin tipi) təhlil edilir və onların xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir ki, bu da aztəminatlı ailələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş sosial-iqtisadi proqramların səmərəliliyinin artırılması baxımından dövlət orqanları üçün əlverişli şərait yaradır [1].

Əhalinin həyat səviyyəsinin tədqiqində bir çox göstəricilərlə yanaşı, ev təsərrüfatları üzvlərinin, o cümlədən uşaqların, əmək qabiliyyətli və əmək qabiliyyətsiz üzvlərin sayı da tədqiqat obyektinə kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki işləməyən və ya əmək qabiliyyətsiz üzvlərin sayı çox olduqda nəticə etibarilə ev təsərrüfatı büdcəsinə gəlir gətirənlərin də sayı az olur. Bu isə ev təsərrüfatı daxilində işləyənlərin demoqrafik yükünün artmasına gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində birbaşa ailənin maddi vəziyyətinə mənfi təsir göstərir, onun yoxsulluq həddinə düşməsinə səbəb olur. Beləliklə, yoxsulluqla ailənin ölçüsü (ailə üzvlərinin sayı) arasında sıx əlaqə vardır. Ailə üzvlərinin sayı nə qədər çox olarsa, yoxsulluq riski də bir o qədər yüksək olur. Altı nəfərdən çox üzvü olan ailələrlə müqayisədə tənha və ya iki üzvü olan ailələrdə yoxsulluq riski çox aşağıdır [2].

Aztəminatlılıq anlayışı yoxsulluq anlayışı ilə sıx bağlı olduğuna görə, ilk növbədə yoxsulluğun təhlili aparılmalı, yoxsulluğa səbəb olan faktorlar aşkarlanmalı və onun aradan qaldırılması yolları müəyyənləşdirilməlidir.

Yoxsulluq anlayışı çoxölçülüdür və bir çox elementi ehtiva edir. Bunlardan bir neçəsini sadalamaq olar: uyğun qida, paltar, yaşayış sahəsi, təmiz su və sanitariya, səhiyyə və təhsil, erkən ölüm, gücsüzlük və sosial təcrid olunma, istehlak və istehsal vasitələrinə məhdud çıxış. Başqa sözlə, yoxsulluğun ölçülməsi və təhlili ev təsərrüfatının və ya şəxsin öz hazırkı əsas ehtiyaclarını qarşılamaq üçün kifayət qədər vəsait, yaxud bacarıqlara malik olub-olmadığını əsas götürür. Yoxsulluğun ölçülməsi üçün iki əsas

komponent tələb olunur. Birincisi, yaşayış səviyyəsi göstəricisi qərarlaşdırılmalıdır. İkincisi, yoxsulluq həddi müəyyən olunmalıdır ki, bundan aşağı olan ev təsərrüfatı və ya fərdin yoxsul kimi təsnifatlaşdırılması həddini əks etdirsin. Birinci komponent olan yaşayış səviyyəsi göstəricisinə gəlincə, rifah halının ümumi istifadə olunan monetar ölçüləri gəlir və istehlak xərcləridir [3].

Yoxsulluq həddi yoxsulu qeyri-yoxsuldən ayıran həddir və əsas ehtiyacların qarşılınması üçün istehlakın mütləq minimumu əks etdirir. Təkcə yoxsulluğun müxtəlif səviyyələrini deyil, həm də müxtəlif cəhətlərini fərqləndirmək üçün müxtəlif yoxsulluq hədlərindən istifadə edilir. Seçilmiş hər bir rifah göstəricisi üçün yoxsulluq həddinin müəyyən olunmasının iki əsas üsulu vardır – nisbi və mütləq. Nisbi yoxsulluq səviyyələri rifah ölçüsünün (məsələn, istehlakın) ölkə üzrə ümumi bölgüsünə nisbətdə müəyyən edilir. Mütləq yoxsulluq səviyyələri ev təsərrüfatları və ya fərdlərin öz əsas ehtiyaclarını qarşılamaq üçün etibar edə biləcəkləri müəyyən mütləq standart üzərində qurulur. Bu mütləq yoxsulluq səviyyələri, adətən, ərzaq ehtiyaclarının qiymətləndirilməsinə, yəni, tipik ailənin sağlamlığı üçün minimum hesab olunan qida səbətinin dəyərində əsaslanır və buraya qeyri-ərzaq ehtiyacları üzrə bənd əlavə olunur. Əhalidən kəskin yoxsulları və ümumi yoxsulları fərqləndirmək üçün seçilmiş hər bir yoxsulluq həddinin aşağı və yuxarı hədləri ola bilər. Hər bir yoxsulluq həddinə ərzaq komponenti (hər iki hədd üçün ümumdür) və əsas qeyri-ərzaq xidmətlərinə sərf edilən vəsait (hər bir hədd üçün fərqlidir) daxildir.

Yoxsulluğun ölçülməsində sonuncu addım rifah göstəricisi və seçilmiş yoxsulluq həddinin müqayisəsini bütün əhali, yaxud əhali qrupları üzrə bir ümumi yoxsulluq göstəricisinə çevirən riyazi funksiyanın seçilməsidir. Burada yoxsulluğun üç ölçüsündən istifadə etmək olar: adambaşına nisbət, yoxsulluğun dərinliyi və yoxsulluğun kvadratik boşluğu. Adambaşına yoxsulluq səviyyəsindən geniş istifadə edilsə də yoxsulluğun dərinlik və kəskinlik ölçüləri yoxsulluq səviyyəsini tamamlayır və yoxsulların

sosial cəhətdən qəbul edilə bilən yaşayış minimumundan, yəni yoxsulluq həddindən nə dərəcədə uzaq olduğuna dair təsəvvür formalaşdırır [4].

Yoxsulluğun təhlilinin aparılması müəyyən gəlir səviyyəsindən aşağı qazanclara (bir çox ölkələrdə 50%-lik orta gəlir, Avropa İttifaqı ölkələrində isə 60% gəlir göstəricisi) malik əhali qrupunun vəziyyətinin öyrənilməsi hesab olunur.

Yoxsulluğu törədən səbəblərin araşdırılması üçün müxtəlif meyarlardan istifadə olunur. Bu meyarlardan ən aktual olanları: ailədə uşaqların sayının çox olması, öhdədə olan ailə üzvlərinin (adətən bu aşağı məbləğdə pensiya alan yaşlı valideynlər və ya əlillərdir) mövcudluğu və ailə başçısının itirilməsidir. Natamam ailələr yoxsulluq təhlükəsi ilə rastlaşa biləcək daha bir kateqoriyadır. Boşanma, kəbinsiz doğum və əməkqabiliyyətli yaşda olan kişilər arasında ölüm hallarının çoxalması, habelə kişilərin başqa ölkələrə miqrasiyası natamam ailələrin sayının artmasına səbəb olur.

Qadınlar arasında yoxsulluq təhlükəsi daha yüksəkdir. Bunun ikili xassəsi var: qadınlar bir tərəfdən, cəmiyyətin istehsal gücünün vacib tərkib hissəsi olaraq maddi və mənəvi nemətlərin yaranmasında bilavasitə iştirak edir, digər tərəfdən, onlar analıq kimi mühüm, əhəmiyyətli və şərəfli funksiyanı həyata keçirirlər. Bu isə əhalinin sözü gedən kateqoriyasının daha da zəifləməsini şərtləndirən səbəbləri yaradır: uşaqlarını tək böyüdən qadınların mövcudluğu; azyaşlı uşaqlarına qulluq etmək üçün qı-saldılmış iş gününün müəyyən edilməsi; qadınlar arasında evdar qadınların sayının çoxalması; əməkqabiliyyətli yaşda olan əksər qadınların işsizliyi və müvafiq işin mövcud olmaması; qadınların əksər hallarda az maaşlı işlə təmin olunması; əksər qadınların uşaqları müəyyən yaşa çatdıqdan sonra əmək qabiliyyətinə başlaması səbəbindən onların rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması. Qeyd edilənlər qadınların gəlirinin az olmasına səbəb olur.

Yoxsulluqla üzləşmək təhlükəsi yüksək olan daha bir qrup gənc ailələrdir. Belə ki, əksər hallarda gənc ailələrdə qadın işlə-

mir. Bu isə gənc ailələrdə büdcə kəsiri ilə xarakterizə olunur. Bundan başqa, son zamanlar erkən evlənmə tendensiyası müşahidə olunur. Belə ailələrdə adətən evlənənlərin hər ikisi, yaxud da biri tələbə olur. İşləyən tərəfin yüksək əməkhaqqı almadığını nəzərə alsaq, belə ailələrin yoxsullar sırasına düşmə ehtimalı çox yüksəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yoxsulluq olduqca əhəmiyyətli dərəcədə təhsil səviyyəsindən asılıdır. Belə ki, təhsilin olmaması yoxsulluğu şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Fərdi səviyyədə olan bu əlaqə özünü müxtəlif təhsil səviyyələrinə malik əhali qruplarının istehlakında mövcud olan dərin fərqlərdə daha aydın büruzə verir. Daha aşağı təhsil səviyyəsinə malik şəxslərin işləmək ehtimalı aşağı, işsiz olmaq ehtimalı isə yüksəkdir. Ali təhsil ocaqlarını bitirən şəxslər arasında məşğulluq səviyyəsi orta təhsilin yüksək pillələrini başa vuran fərdlər ilə müqayisədə kifayət qədər, əsas və daha aşağı təhsil səviyyələrinə malik şəxslər ilə müqayisədə isə daha yüksəkdir. Digər tərəfdən, adətən aşağı təhsil səviyyəsinə malik olanlar daha az gəlirli işlərdə çalışırlar. Ailə başçısının və yoldaşının daha yaxşı təhsil səviyyəsinə malik şəxs olduğu ev təsərrüfatları daha yüksək gəlir səviyyəsinə malikdirlər [3].

Yoxsulluğun aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən vacib tədbirlərdən biri dövlət tərəfindən sosial yardımların göstərilməsidir. Sosial yardım proqramlarının məqsədi bazar iqtisadiyyatı şəraitində yoxsulluğun mənfi nəticələrinin yüngülləşdirilməsindən ibarətdir. Sosial yardımda ünvanlılıq prinsipi bu yardımlardan əhalinin ən yoxsul təbəqələrinin bəhrələnməsini, həmin yardımın əhalinin yalnız ehtiyacı olan təbəqəsinə və eyni zamanda ehtiyacı olan hər bir kəsə təqdim olunmasını nəzərdə tutur. Burada həmçinin əhalinin sosial müdafiəsinə yönəldilmiş maliyyə vəsaitlərinin düzgün bölüşdürülməsi məsələsi son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu strategiyanın həyata keçirilməsi istiqamətində atılan mühüm addımlardan biri də ünvanlı sosial yardım mexanizminin

tətbiq olunmasıdır. Burada əsas məqsəd daha çox maddi ehtiyac içərisində olan əhali təbəqəsinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və təkmilləşdirilməsidir.

Sosial ödənişlər nəticəsində yoxsulluq səviyyəsinin nisbi azalması Avropada yoxsulluğa qarşı mübarizə siyasətlərinin səmərəliliyinin əsas müqayisə göstəricisidir. Bu göstəricinin tərtib edilməsində yaşa görə pensiyalar nəzərə alınmır. Belə ki, onları müəyyən vaxta qədər kənara qoyulan əmək gəlirlərinə aid etmək olar. Bundan başqa, yaşlı şəxslərin böyük sayının digər gəlirlərinin olmaması səbəbindən, bu göstəricinin dəyərini əhalinin yaş strukturundan asılı olaraq qəbul etmək deməkdir. Beləliklə, əhalinin nisbətən böyük hissəsi pensiyaçı olan ölkələrdə sosial müdafiə sisteminin təsiri nisbətən böyük olacaqdır [1].

Eyni zamanda, minimum sosial təminat sistemlərindən bəhrələnən əhalinin (misal üçün, Azərbaycanda Ünvanlı Sosial Yardım benefisiarları) demoqrafik strukturunun təhlili aztəminatlı ailələrin profilinin müəyyənləşdirilməsi üçün əhəmiyyətli məlumat mənbəyi ola bilər. Belə ki, ailələrin büdcə sorğusundan fərqli olaraq, belə sistemlər sosial yardıma ehtiyacı olan bütün əhali qruplarının gəlirlərini və digər qazanc mənbələrini təhlil edir və bununla da aztəminatlı ailələrin sosial-demoqrafik profilinin təhlili üçün olduqca mühüm informasiya mənbəyini təmin edir. Bundan başqa, regionlar üzrə aztəminatlı ailələrin profillərindəki müxtəliflikləri təhlil etmək də əhəmiyyətli hesab olunur [5].

Yoxsulluğun aradan qaldırılması prosesində aşağıdakı məsələlər öz həllini tapmalıdır:

1) müasir sosial texnologiyaların tətbiqi ilə əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin ehtiyaclarının öyrənilməsi və vətəndaşların real ehtiyaclarına uyğun olaraq sosial yardımların təyin edilməsi;

2) aztəminatlı əhalinin ehtiyaclarının ödənilməsi üçün ayrılan maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunması.

Buradan fərdin tələbatlarının təmin edilməsi üçün ailə gəlirlərinin mümkün qədər dəqiq müəyyənləşdirilməsi, onların

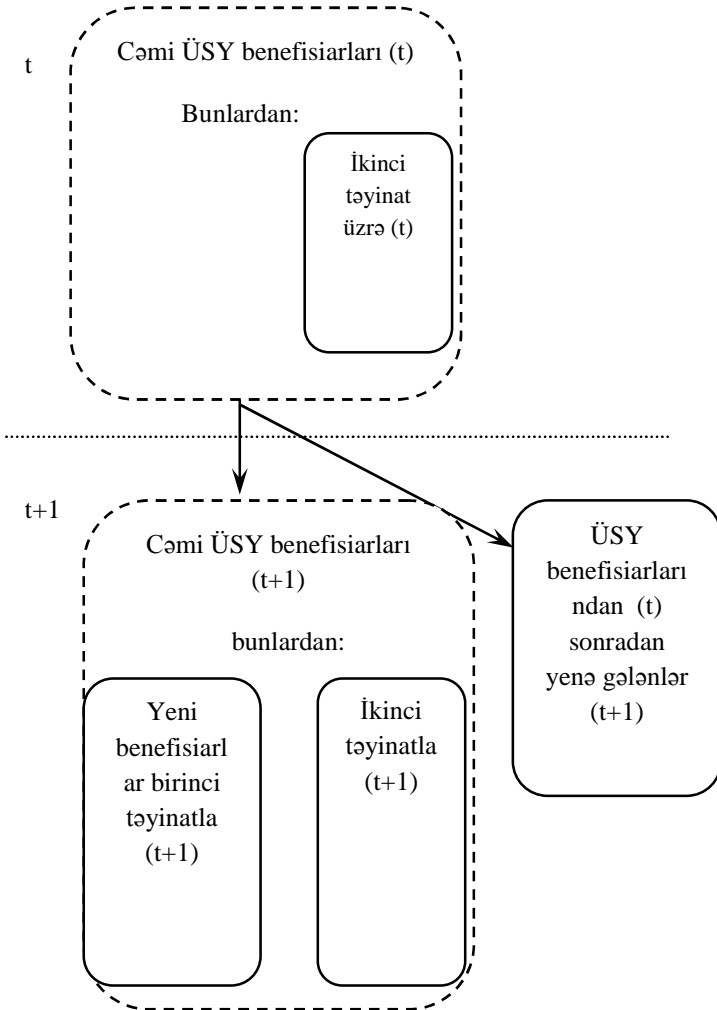
yoxsulluqdan çıxarılması üçün alternativ vasitələrin tapılması və gələcəkdə tələb olunacaq maliyyə vəsaitinin miqdarının proqnozlaşdırılması metodikasının işlənməsi kimi məsələlər ortaya çıxır. Müvafiq informasiya təminatı olmadan isə bu məsələlərin həlli qeyri-mümkündür.

2. Aztəminatlı ailələrin sosial-demoqrafik profilinin müəyyən edilməsi metodologiyası

Sosial siyasətin təsirlərinin qiymətləndirilməsi üçün bütün ölkə boyunca regionların sosial-demoqrafik profilindəki dəyişiklikləri təhlil etmək lazımdır. Bu zaman, zəruri məlumatlara yiyələnmək üçün müxtəlif qrup benefisiarları bir-birindən ayırmağı bacarmaq və aztəminatlı əhalinin sosial-demoqrafik profilindəki dəyişiklikləri öyrənmək tələb olunur. Bu baxımdan ünvanlı sosial yardım (ÜSY) benefisiarları haqqında məlumatlar bazası daha etibarlı mənbədir (şəkil 1).

Prinsipcə ÜSY məlumatlar bazası benefisiarların müxtəlif qruplarını ayrı-ayrılıqda təhlil etmək imkanını təmin etməlidir. Beləliklə, hər bir hesabat dövrü üçün ÜSY benefisiarlarının sayında olan dəyişikliklər aşkarlanmalı, yeni benefisiarlar (əvvəllər ÜSY almayanlar) haqda kifayət qədər şəffaf məlumatlar olmalı və ikinci mərhələdən də ÜSY almaq üçün seçilmiş benefisiarlar müəyyən edilməlidir. Eyni zamanda, ailəyə nə səbəbdən (yəni, özlərinə yeni iş yerləri tapdıqları və ya ehtiyac meyarı dövrünün artıq başa çatdığından və s.) ikinci mərhələdən artıq ÜSY almaqdan imtina edildiyi açıqlanmalıdır. Bu cür məlumatlar gələcəkdə xüsusi əhali qruplarının sosial-demoqrafik xüsusiyyətlərindəki dəyişikliklərin dinamik təhlilinin aparılmasına əlverişli şərait yaradacaqdır.

ÜSY məlumatlar bazasına əsasən müxtəlif qrup benefisiarlar arasında differensiaslaşdırma

Bundan əlavə, ayrıca ÜSY ərizə formalarının və sosial-reabilitasiya sorğu blanklarının hazırlanması imkanlarını da öyrənmək mümkündür. Hal-hazırkı vəziyyətdə ÜSY ərizə forması başlıca olaraq ÜSY almağa layiq olan ailələr tərəfindən doldurulur. Bu cür təcrübə ÜSY məlumatlar bazasından ÜSY almağa uyğun gəlməyən vətəndaşlar haqda məlumatların kənarında qalmasına səbəb olur. Sosial-reabilitasiya sorğuları sosial yardım almaq üçün müraciət edən bütün əhali tərəfindən doldurulur. Məlumatlar regionlar səviyyəsində adi qaydada yoxlanılır və sonradan Mərkəzə ötürülür. Bu formaları vahid bir formaya gətirməklə, eyni məlumatlar bazasından istifadə etməklə məlumatları təhlil edərək işçi heyətinin iş yükünü kifayət qədər ixtisara salmaq və hər iki kateqoriya üzrə məlumatları müqayisə etmək mümkün ola bilər. Hər iki məlumatları (ÜSY almaq üçün ehtiyac meyarına uyğun gələn ailələrlə sosial yardım almaq üçün müraciət etmiş vətəndaşlar) təhlil etməklə, biz aztəminatlı əhali qrupları haqda çox maraqlı məlumatlar əldə etmiş olarıq [6].

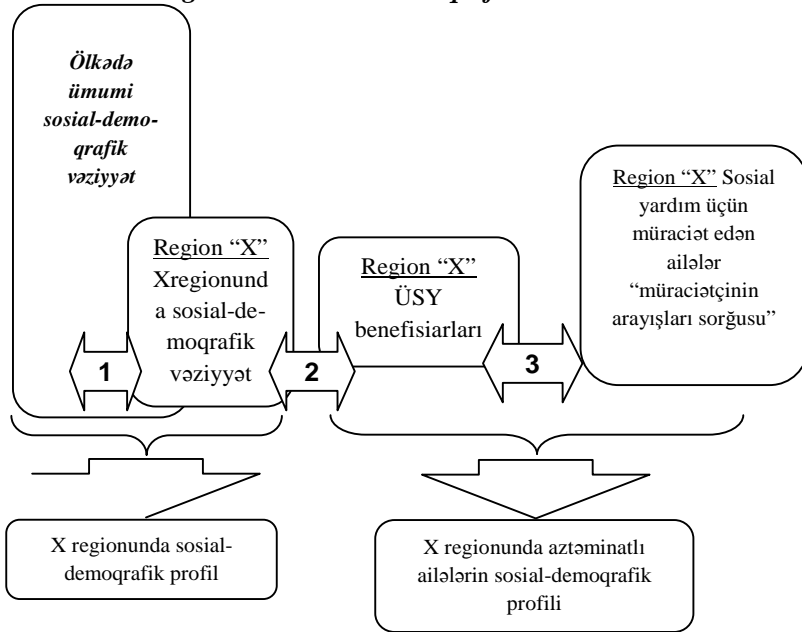
Əldə olunan məlumatlar əsasında regional sosial-demografik profilin müəyyənləşməsi və yoxsulluğun təhlili üzrə təklif edilmiş metodologiya aşağıdakı iki istiqaməti özündə əks etdirir (şəkil 2):

1) regionlar üzrə fərqlərin müəyyən edilməsi üçün əsas regional məlumatların (əhali qrupları, gender strukturu, yaş qrupları, ailə qrupları və s.) ümummilli orta göstəricilərlə müqayisəsi;

2) aztəminatlı əhali qruplarının ümumi xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün bu ailələr haqda əldə olunan müxtəlif məlumatların regionun sosial-demografik vəziyyətini əks etdirən məlumatlarla müqayisəsi.

Başqa sözlə, əsas yanaşmalardan biri, ÜSY təyin olunmuş əhali qrupları haqqında məlumatlarla ölkə üzrə ümumi vəziyyəti və ya regional xüsusiyyətləri əks etdirən məlumatların müqayisə edilməsindən ibarətdir. Bunu etməkdə məqsəd bəzi spesifik aztəminatlı əhali qruplarının ehtiyaclarını qiymətləndirmək və həm milli, həm də regional səviyyələrdə aztəminatlı əhalinin profilini müəyyən etməkdir.

Regionların sosial-demoqrafik təhlili sxemi

Eyni zamanda, əlavə məlumatların əldə olunması üçün ÜSY sisteminin benefisiarları haqda informasiyanın təhlil edilməsi əhalinin profili barədə maraqlı mənzərə əks etdirə bilər. Bu, bir faktıdır ki, hər il ehtiyac meyarı tədricən artırılır. Ehtiyac meyarının hər artımı ilə bərabər benefisiarların da sayı artır. Belə bir şəraitdə hal-hazırda ÜSY-nin benefisiarları sayılmayan, lakin yaxın gələcəkdə buna namizəd olan əhali qruplarının sosial-demoqrafik xüsusiyyətlərini təhlil etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə yanaşma aztəminatlı əhalinin müəyyən edilməsi üçün sərbəst metod hesab edilə bilər. Belə ki, özü-özünü aztəminatlı hesab edən vətəndaşlar əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzlərinə sosial reabilitasiya soraqlarını doldurmaq üçün müraciət edirlər. Prinsipcə belə bir məlumat bazası ÜSY-in məlumat bazasından daha həcmli olmalıdır, çünki bu bazaya həm ÜSY al-

mağa layiq olan, həm də almaq üçün ehtiyaclıq meyarına uyğun gəlməyən əhali haqda məlumatlar daxil edilir.

Belə bir vəziyyətdə bir daha aydın olur ki, bu məlumat bazasından digər əhəmiyyətli məlumatların əldə olunmasında səmərəli istifadə oluna bilər. Başqa sözlə, ÜSY benefisiarlarının sosial-demoqrafik xüsusiyyətləri regional və ya ölkə səviyyəsində aşağıdakı istiqamətlərdə təhlillərin aparılması üçün istifadə edilir:

1) regionlar üzrə fərqli xüsusiyyətlərin təhlil edilməsi məqsədilə əsas regional məlumatların orta milli xüsusiyyətlərlə müqayisə edilməsi;

2) aztəminatlı əhali haqqında məlumat əldə olunması məqsədilə ÜSY benefisiarlarının sosial-demoqrafik xüsusiyyətlərinin regionlar üzrə sosial-demoqrafik xüsusiyyətlərlə müqayisəsi;

3) ÜSY benefisiarlarının sosial-demoqrafik xüsusiyyətlərinin sosial yardım üçün müraciət edən bütün ailələrin xüsusiyyətləri ilə müqayisəsi. Belə bir qiymətləndirmə zəruri məlumatların əldə olunmasına şərait yaradacaqdır;

4) ÜSY almağa layiq olmayan və sosial yardım üçün müraciət etmiş (özlərini aztəminatlı hesab edən) əhalinin profilinin öyrənilməsi. Bu cür məlumatlar əsasında təhlillərin aparılması ehtiyac meyarı məbləğinin qaldırılacağı və ya bu meyarın dəyişdiriləcəyi təqdirdə ÜSY almağa ərizə verəcək ailələrin və ya ÜSY benefisiarlarının sosial-demoqrafik profilinin necə olacağını əvvəlcədən təxmin etməyə imkan yaradacaqdır.

ÜSY məlumat bazasında lazımı məlumatların olmadığı təqdirdə “müraciətçilərin sorğusu”nda olan məlumatlardan istifadə edilə bilər. Şübhəsiz ki, bu məlumatlar bazasına əsaslanan təhlildən mühüm statistik nəticələr əldə edilməsi mümkün deyildir. Lakin, bu məlumatlar bazasına (“müraciətçilərin sorğuları”) istinad edərək məhz ÜSY məlumatlar bazasından nə kimi məlumatların seçilməsinin vacib olduğu aydın ola bilər. Başqa sözlə desək, bu məlumatlar bazası aztəminatlı əhalinin xüsusiyyətlərini orta ölkə əhalisi haqda məlumatlarla müqayisə etməyə imkan

yaradır və eləcə də, ÜSY məlumatlar bazasının gələcəkdə daha da təkmilləşdirilməsinə olan imkanları nümayiş etdirir.

3. Məlumatların keyfiyyətinin əhəmiyyəti

Aztəminatlı əhalinin xüsusiyyətləri haqqında real məlumatları əldə etmək üçün əldə olan məlumatların keyfiyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, qeyri-dəqiq məlumatlar vəziyyəti təhrif olunmuş vəziyyətdə əks etdirə bilər.

Məlumatların toplanılması və təhlili zamanı regional səviyyədə olan bəzi məlumatlarla ehtiyatlı davranmaq tələb olunur. Bununla da, hər ailənin tərkibi ilə bağlı bəzi sosial-demografik məlumatların məhz əhalinin siyahıya alınması mənbəyinə istinad etdiyi də nəzərə alınmalıdır. Hətta təhlil edilmiş bu məlumatlar əsasında ailələrin sosial-demografik vəziyyətini təsəvvür etmək, bu sahədə baş verən dəyişiklikləri və meyilləri müşahidə etmək mümkündür.

Qeyd etmək vacibdir ki, aztəminatlı əhalinin sosial-demografik profili barədə daha dəqiq məlumatlar əldə etmək üçün məlumatların keyfiyyətli olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əldə olunan məlumat imkan daxilində dəqiq olmalıdır. Beləliklə, ÜSY kimi yeni bir sistem işə salınarkən yalnız məhdud sayda əhali qruplarının bu yeni sistem barədə məlumatlı ola biləcəkləri xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır. Əgər məlumatlar ünvanlı qruplara çatdırılmazsa, onlar dəqiq hesab edilə bilməz və ÜSY almaq üçün layiq seçilmiş ailələr aztəminatlı əhali barədə real mənzərəni əks etdirə bilməz. Hətta ailələrin ÜSY ehtiyac meyarı haqda dəqiq və geniş həcmli məlumatların mövcud olacağı təqdirdə belə, sistemin ÜSY almağa 100% layiq olan əhalinin tam əks etdirəcəyini demək olmaz.

Bununla yanaşı, ÜSY alanlar haqqında informasiya bazasında toplanan məlumatlar mövcud vəziyyətin təhlili, həllini gözləyən problemlərin aşkara çıxarılması, habelə arzu olunan nəticələrin əldə olunması üçün qərarların qəbul olunması kimi məsələlərin həllinə imkan verir.

Hazırda Azərbaycanda ÜSY sistemi səmərəli idarəetmə strukturuna və təqdim olunan metodologiya əsasında ölkənin bütün ərazisini əhatə edən informasiya sisteminə (İS) malikdir. ÜSY iddiasında olan namizədlər barədə operativ məlumatların toplanması və ünvanlı sosial yardımın məbləğinin hesablanması, aztəminatlı ailələr haqqında məlumat bazasının yaradılması və istifadə edilməsi, Respublikanın bütün rayon və şəhərlərində ayrı-ayrılıqda gündəlik təyinatlara nəzarət edilməsi, əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzlərinin informasiya sahəsində üfqi və şaquli qarşılıqlı əlaqələrinin yaradılması, aztəminatlı şəxslər barədə analitik məlumatların operativ hazırlanması, ÜSY-nin təkmilləşdirilməsi üzrə razılaşdırılmış qərarların qəbul edilməsi məqsədilə müvafiq proqram təminatı və Respublikanın bütün regionlarını əhatə edən korporativ şəbəkə yaradılmışdır.

Ünvanlı sosial yardımın sosial təsirinin müəyyənləşdirilməsi, ünvanlı müavinətlər üçün ayrılan maliyyə vəsaitlərinin optimallaşdırılması, aztəminatlı əhaliyə göstərilən passiv bölüşdürücü yardım formalarının azaldılması və öz hesabına yoxsulluq vəziyyətindən çıxmaq imkanı yarada biləcək aktiv yardım formalarının artırılması istiqamətində ünvanlı sosial yardım siyasətinin təkmilləşdirilməsi İS-nin tərkib hissələridir.

Mütəmadi olaraq vahid məlumat bazasına ÜSY alanlar haqqında yeni məlumatlar daxil edilir. Bu sistemin tətbiqi ilə yoxsullaşma riski yüksək olan müxtəlif sosial qrupların identifikasiyası ünvanlı sosial yardım sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində passiv bölüşdürücü yardım formalarının azaldılması və öz hesablarına yoxsulluq vəziyyətindən çıxmaq imkanı yarada bilən aktiv yardım formalarının artırılması istiqamətində müəyyən tədbirlərin görülməsini mümkün etmişdir [7].

Ünvanlı sosial yardımın sosial təsirinin müəyyənləşdirilməsi, ünvanlı müavinətlər üçün ayrılan maliyyə vəsaitlərinin optimallaşdırılması, bu vəsaitlərin ən ehtiyacılı ailələrə yönəldilməsi, aztəminatlı əhaliyə göstərilən passiv bölüşdürücü yardım formalarının azaldılması və öz hesabına yoxsulluq vəziyyə-

tindən çıxmaq imkanı yarada biləcək aktiv yardım formalarının artırılması istiqamətində ünvanlı sosial yardım siyasətinin təkmilləşdirilməsində ÜSY alanlar haqqında məlumat bazasının təhlili mühüm rol oynayır.

4. Təvsiyələr

- aztəminatlı əhalinin sosial-demoqrafik profilinin müəyyənləşdirilməsi üçün metodologiyanın işlənilib hazırlanması milli və regionlar səviyyəsində sosial reabilitasiya siyasəti ilə bağlı prioritetlərin seçilməsinə imkan yarada bilər;

- təklif olunan metodologiya əsasında Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi ÜSY məlumatlar bazasını təkmilləşdirməklə, daha vahid standartlar işləyib hazırlaya bilər;

- prinsipcə ÜSY məlumatlar bazası ÜSY benefisiarlarının müxtəlif qruplarını ayrı-ayrılıqda təhlil etmək imkanını təmin etməlidir. Beləliklə, hər bir hesabat dövrü üçün ÜSY benefisiarlarının sayında olan dəyişikliklər sezilməli, yeni benefisiarlar (əvvəllər ÜSY almayanlar) haqda kifayət qədər şəffaf məlumatlar olmalı və ikinci mərhələdən də ÜSY almaq üçün seçilmiş benefisiarlar müəyyən edilməlidir. Eyni zamanda, ailənin nə səbəbdən (yəni, özlərinə yeni iş yerləri tapdıqları və ya ehtiyac meyarı dövrünün artıq başa çatdığından və s.) ikinci mərhələdən artıq ÜSY almaqdan imtina edildiyi açıqlanmalıdır. Bu cür məlumatlar gələcəkdə xüsusi əhali qruplarının sosial-demoqrafik xüsusiyyətlərindəki dəyişikliklərin dinamik təhlilinin aparılmasına əlverişli şərait yaradacaqdır;

- təqdim olunan metodologiya əsasında ayrıca ÜSY ərizə formalarının və sosial-reabilitasiya sorğu blanklarının hazırlanması imkanlarını da öyrənmək mümkündür. Hər iki növ məlumatları (ÜSY almaq üçün ehtiyac meyarına uyğun gələn ailələr ilə sosial yardım almaq üçün müraciət etmiş vətəndaşlar) təhlil etməklə, aztəminatlı əhali qrupları haqda çox maraqlı məlumatlar əldə etmiş olarıq.

ƏDƏBİYYAT

1. ONPES (2006), 'Le rapport de l'Observatoire national de la pauvreté et de l'exclusion sociale 2005 – 2006', La Documentation française, Paris

2. Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2003-2005). Bakı, "QAPP-POLİQRAF" Korporasiyası, 2003, 288 s.

3. Azərbaycanca Yaşayış Səviyyəsinin Qiymətləndirilməsinə dair Hesabat. İnsan İnkişafı Sektoru. Avropa və Mərkəzi Asiya Regionu. Dünya Bankının sənədi, 1/28/2010.

4. Ravallion, M. 1994. "Poverty Comparisons: A Guide to Concepts and Methods." LSMS Working Paper No. 88. World Bank, Washington, D.C.

5. Tretyak, A. & J. Marchal (2007), 'Social Contracting: Joining the forces of public institutions and Civil Society in the implementation of social rehabilitation measures for low income families and vulnerable groups (The pilot initiatives)'. Report in the framework of EU Tacis / Reform of the Social Protection System in Azerbaijan (April), 25 p.

6. Tretyak, A. (2006), 'Improving of targeting of social assistance and social rehabilitation of low-income households', Report in the framework of EU Tacis / Reform of the Social Protection System in Azerbaijan (December), 22 p.

7. Mamedova M.H., Aslanov M.T. Information Technologies in Social Protection System of Azerbaijan. – Proceeding of the Forth International Conference on Internet, Education, Science. Azerbaijan-Ukraine-Bulgaria, IES-2004, vol.1, pp. 322-325.

XÜLASƏ

Aztəminatlı ailələrin sosial-demoqrafik profilinin təhlili dövlət orqanları tərəfindən istər yerli, istərsə də milli səviyyədə həssas qruplarla bağlı səmərəli siyasətin həyata keçirilməsi və

tədbirlərin görülməsi, habelə regionlar və ərazilər üzrə sosial-demografik differensasiyanın qiymətləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Məqalədə aztəminatlı ailələrin sosial-demografik profilinin öyrənilməsinə dair yanaşmalara baxılmış, əhalinin həyat səviyyəsinin tədqiqində istifadə olunan göstəricilər müəyyənləşdirilmiş, aztəminatlı ailələrin sosial-demografik profilinin təhlili üçün metodologiya işlənmiş və onun tətbiqi ilə bağlı tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: aztəminatlı ailələr, sosial-demografik profil, yoxsulluq, yoxsulluq təhlükəsi, ünvanlı sosial yardım, bəneficiarlar, informasiya sistemi.

**Методологические аспекты анализа
социально-демографического
профиля малообеспеченных семей
(на примере бенефициаров адресной
социальной помощи)**

Г. Иманов

РЕЗЮМЕ

Анализ социально-демографического профиля малообеспеченных семей имеет важное значение с точки зрения проведения эффективной политики и мер, осуществляемых государственными органами в отношении к социально-уязвимым группам, как на местном, так и на национальном уровнях, а также оценки социально-демографической дифференциации в региональном и территориальном разрезе.

В статье рассмотрены подходы к изучению социально-демографического профиля малообеспеченных семей, определены показатели, используемые для исследования уровня жизни населения, разработана методология анализа социа-

льно-демографического профиля малообеспеченных семей и даны рекомендации по ее внедрению.

Ключевые слова: малообеспеченные семьи, социально-демографический профиль, бедность, угроза бедности, адресная социальная помощь, бенефициары, информационная система.

**Methodological aspects of the analysis of
social-demographic
profile of low-income families**

(on the example of targeted social and assistance beneficiary)

H. İmanov

ABSTRACT

Analysis of social-demographic profile of the low-income families has an importance at the acting efficiently policy and taking measures by the state agencies on local or national levels with sensitive groups and also at the evaluation of social-demographic differentiation at the regions and places.

At the article approaches about learning social-demographic profile of low-income families were considered, indicators which used at the researching of the standard of life of people were determined, the methodology for the analysis of social-demographic profile of low-income families was processed and recommends were given about its applying.

Key words: low-income families, social-demographic profile, poverty, risk of poverty, targeted social aid, beneficiaries, information system.

XÜSUSİ İQTİSADİ ZONALARIN TƏŞKİLİNİN İQTİSADİ-COĞRAFİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Vəfa PİRİYEVA,
İİETİ-nin böyük elmi işçisi

XX əsrin ikinci yarısından etibarən Xüsusi İqtisadi Zonalar (XİZ) beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Xüsusi iqtisadi zonalar əsasən investisiyaların qoyuluşunun artırılması hesabına iqtisadi artımın sürətləndirilməsi formalarından biridir. Xüsusi İqtisadi Zona – xüsusi rejim altında fəaliyyət göstərən ölkə ərazisinin bir hissəsidir. Xüsusi iqtisadi zonalarda yerləşən təsərrüfat subyektləri xüsusi qanunvericiliyi özündə əks etdirən rejim altında fəaliyyət göstərirlər və onların bu fəaliyyəti tənzimlənilir. Xüsusi iqtisadi zonada ölkənin digər yerlərində istifadə olunmayan müəyyən güzəşt və stimullar sistemi tətbiq edilir. Xüsusi iqtisadi zonaların iki xüsusiyyəti özünü açıq göstərir. Birinci xüsusiyyəti - onlar elə bir ərazini əks etdirir ki, burada yerləşən müəssisələr üçün xüsusi güzəştli rejim tətbiq edilir. İkinci xüsusiyyəti yaradılan xüsusi iqtisadi zonalarda güzəştli rejimlər yalnız sahibkarlıq fəaliyyətinin müəyyən bir növünə şamil edilir. XİZ sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün xüsusi hüquqi rejimin tətbiq edildiyi ərazi hesab olunur. XİZ-in yaradılmasının məqsədi xüsusi hüquqi rejimin və müasir texnologiyaların tətbiqi əsasında rəqabətqabiliyyətli yeni istehsal və xidmət sahələrinin təşkilindən ibarətdir. Xüsusi İqtisadi Zonalar liberal qanunlara malik olan coğrafi ərazidir. Belə zonaların yaradılmasında məqsəd daha çox xarici investisiya cəlb etməkdir. Xüsusi iqtisadi zonalar xüsusi vergi güzəştləri ilə yanaşı, xarici ticarət əməliyyatlarında geniş müstəqilliyə malikdir. Digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduğu kimi ixracçıya malik istehsal sahələrinin yaradılmasına xidmət edir.

Xüsusi İqtisadi Zonalar çox vaxt mükəmməl rabitə və nəqliyyat infrastrukturuna, elektrik enerjisinə giriş imkanlarına və

işçi qüvvələri ehtiyatına malik olan ərazilərdə yerləşir. Xüsusi İqtisadi Zonalar fəaliyyətini idarə edən ümumi idarəetmə strukturuna da malik olur. Xüsusi İqtisadi Zonalar investisiya layihələrinin inkişafını, eləcə də kiçik və orta müəssisələrin gəlir əldə etməsi imkanlarını asanlaşdırır.

Xüsusi İqtisadi Zonaların ilk növbədə yeri düzgün seçilməlidir. Xüsusi İqtisadi Zonaların yerləşdiyi ərazi düzgün seçilməyibsə, istehsalat fəaliyyəti ilə məşğul olan çoxlu sayda firmaları cəlb etmək müşkülə çevrilir. Xüsusi İqtisadi Zonaların dəmiryolu şəbəkəsinə, hava limanına, dəniz və ya çay limanına yaxud şose şəbəkəsinə yaxın olması məqsədəuyğundur. Ən yaxın şəhər mərkəzinə çatmaq üçün nəqliyyat vasitələri sürətli, ucuz və etibarlı olmalıdır. Coğrafi mövqeyindən başqa XİZ müvəffəqiyyəti ucuz və bacarıqlı işçi qüvvəsinin olmasından, zəruri infrastruktur xidmətlərinin (istehsalat fəaliyyəti ilə məşğul olan firmaların elektrik enerjisi, telefon, internet, çirkab sularının emalı sistemləri və nəqliyyat) təşkili-nin ucuz başa gəlməsindən, idarəetmə heyətinin peşəkar və təcürübəli şəxslərdən qurulmasından asılıdır. Xüsusi İqtisadi Zonalar inkişafında bura ilk sərmayə qoyan tərəfin nüfuzu, etibarını da önəmli-dir. Belə sərmayədarın tapılması sonradan həmin zonaya digər sərmayədarların da investisiya qoyuluşunda açar rolunu oynayır. Xüsusi İqtisadi Zonaların uğuru üçün vacib olan digər məqam parkın qurulduğu regionun, XİZ-in fəaliyyət istiqamətinin böyük perspektiv vəd etdiyini sərmayədarlara çatdırmaq və onlarda buna dair əminliyi yaratmaqdır. Xüsusi iqtisadi zonaların fəaliyyəti ilə bağlı beynəlxalq təcrübə göstərir ki, müxtəlif inkişaf səviyyələrinə malik olan dövlətlərdə xüsusi iqtisadi zonaların müxtəlif formaları tətbiq edilir. İnkişaf etmiş iqtisadiyyata malik olan dövlətlərdə (Qərbi Avropa Dövlətləri, ABŞ, Yaponiya) dəniz portlarında rüsumsuz xüsusi ticarət zonaları, xüsusi hava limanları, maliyyə-bank mərkəzləri, offşor zonalar, texniki-tətbiqi zonalar xarakterikdir. Keçid iqtisadiyyatlı və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (xüsusilə, Asiya-Sakit Okean regionu və Latın Amerikasını dövlətləri) ixrac-istehsal zonaları daha intensiv fəaliyyət göstərir, belə ki, ixracı artırmaqla, bu döv-

lətlər öz qarşılarında duran məqsədlərə daha tez nail olmağa çalışır və beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsinə şərait yaradırlar. Bu kateqoriyada xüsusilə Asiya tipli xüsusi iqtisadi zonalar fərqləndirilir ki, bu zonaların da ən bariz nümunəsi Çinin xüsusi iqtisadi rayonları və xüsusi sahilyanı şəhərləridir.

Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafına, dayanıqlı inkişafın möhkəmləndirilməsinə şərait yaratmaqla yanaşı, prioritet sahələrin inkişafına da təkan verəcəkdir. Prezident İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında Xüsusi İqtisadi Zonaların yaradılması" haqqında 2009-cu il 14 aprel tarixli imzaladığı fərmanın şərtlərinə uyğun olaraq ölkəmizin müxtəlif bölgələrində belə zonaların formalaşdırılması əsas məsələyə çevrilmişdir. Hazırda ölkədə müxtəlif təyinatlı Sumqayıt Kimya Sənaye, Balaxanı Sənaye və Yüksək Texnologiyalar parkları fəaliyyəti istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir və yeni layihələr üzərində işlənir. Azərbaycanda XİZ-lərin yaradılması haqqında sənəddə ölkə iqtisadiyyatının və ayrı-ayrı regionların inkişafının daha da sürətləndirilməsi, investisiyaların cəlb edilməsi və prioritet sahələrə yönəldilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması, xarici investisiyaların qeyri-neft sektoruna yönəldilməsinin dəstəklənməsi, rəqabət qabiliyyətinin artırılması kimi vacib məsələlərə toxunulmuşdur.

Azərbaycanda belə zonaların yaradılması bir sıra iqtisadi və sosial üstünlüklərə malikdir. İlk növbədə xüsusi zonanın yaradılması həmin əraziyə xarici investisiya axınını sürətləndirəcək və bu təbii ki, yeni sənaye müəssisələrinin yaradılmasına gətirib çıxaracaq. Bu isə yeni iş yerlərinin yaradılması və məşğulluq probleminin həllinə yardım deməkdir. İkincisi, belə zonaların yaradılması regional inkişaf probleminin həllinə təkan verəcək, regionların tarazlı iqtisadi inkişafına səbəb olacaqdır. İqtisadi və sosial həyatda Bakının payının çox olduğunu nəzərə aldıqda, biznesin paytaxtda çəkisinin çox olduğu aydınlaşır. Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması həmin ərazilərdə yeni infrastrukturun formalaşmasına gətirib çıxaracaq. Bu baxımdan xarici inves-

tisiyanın regionlara axması və orada yeni iş yerlərinin yaradılması rayonların sosial-iqtisadi inkişafına təkan verə bilər. Belə zonaların yaradılmasının başqa üstünlüyü idxal deyil, ixracyö-nümlü iqtisadiyyatın formalaşmasıdır.

Respublikada prioritet elan edilən sahələrdən biri də məhz xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması yolu ilə yerli və xarici investisiya imkanlarının genişləndirilməsidir. Bəzi əlverişli sərhədboyu ərazilərdə yerləşən rayonlarda xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması həm həmin rayonların, həm də ətraf bölgələrin inkişafına təkan verə bilər. Məsələn, Naxçıvan MR-in Türkiyə və İranla həmsərhəd olması ona azad ticarət baxımından böyük üstünlüklər qazandırır. Bundan başqa, Azərbaycanın Cənub və Şimal regionlarında da bu tipli və ya buna bənzər iqtisadi zonalar yaratmaq mümkündür.

Xüsusi iqtisadi zonalar yaradılan zaman hansı regionların seçilməsi olduqca vacibdir. Bu həmin zonaların müvəffəqiyyətinə ciddi təsir göstərir. Bu baxımdan region seçilən zaman yalnız iqtisadi faktorlar deyil, həmçinin siyasi amillər də nəzərə alınmalıdır. Heydər Əliyev Beynəlxalq Hava Limanı ərazisində formalaşdırılacaq xüsusi zonalar növbəti mərhələlərdə regionlarda da tətbiq ediləcək. Konsepsiyaya əsasən ölkənin beynəlxalq hava limanının və hava donanmasının yeniləşdirilməsi işləri davam etdiriləcək. Ölkəmizdə isə daha çox xarici investisiyanı cəlb etmək məqsədilə belə zonaların yaradılması planlaşdırılır. Belə zonalar seçilən zaman xarici investisiya cəlb etmək imkanları araşdırılmalıdır. Naxçıvan MR, Lənkəranda yaradılacaq belə zonalar xarici investisiyaların cəlb edilməsi baxımından daha əlverişlidir.

Dövlət bu zonaları yaratmaqla məşğulluq, regional inkişaf kimi əsas məsələlərin həllinə ciddi yardım etmiş olur. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında nəzərdə tutulan məsələlərdən biri də ölkənin müxtəlif ərazilərində xüsusi iqtisadi zonaların yaradılmasıdır.

Respublika Prezidentinin fərman və sərəncamı ilə yaradılmış Sumqayıt kimya sənaye və Balaxanı sənaye parkları innovativ və

yüksək texnologiyalara əsaslanan müəssisələrin təşkil edilməsi-nə və sənaye istehsalının artmasına təkan verəcək. Bu parkların yaradılması iqtisadiyyatın modernləşməsini, innovativ iqtisadiyyatın formalaşmasını, qeyri-neft sənayesini daha da gücləndirəcək. Dövlət başçısının sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq, ölkəmizdə sənayeləşmə siyasəti uğurla davam etdirilir. 2009-cu ildən fəaliyyət göstərən Sumqayıt Texnologiyalar Parkında yaradılmış 17 zavodda hazırda müasir texnologiyalar əsasında müxtəlif sənaye məhsulları istehsal edilir. Azərbaycanda yaradılacaq Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı dövlət sənaye parkı olacaq, Balaxanı Sənaye Parkı isə qarışıq formada təşkil ediləcək.

Azərbaycanda da gələcəkdə Xüsusi İqtisadi Zonalar timsalında əhəmiyyətli və iri sərmayə qoyuluşundan ibarət olan layihələrin reallaşdırılmasının şahidi olacağıq.

Xüsusi İqtisadi Zonalar ölkədə qeyri-neft ixracının artımına, qeyri-neft sənayesinin inkişafına, yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsinin sürətlənməsinə, müasir texnoloji sahələrin inkişafına, yeni rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalına, iqtisadiyyatın modernləşməsinə və innovativ iqtisadiyyatın formalaşmasına təkan verəcək.

XÜLASƏ

XİZ-lər iqtisadiyyatın müasir və yüksələn səviyyəsini təşkil etməklə yanaşı, davamlı inkişafını da təmin edir. Şaxələnmiş sənaye sahələrinin yaradılmasında xüsusi iqtisadi zonaların əhəmiyyəti böyükdür.

Açar sözlər: xüsusi iqtisadi zonalar, sənaye parkları, texnologiyalar parkı

Особенности Экономико Географической Организации Специальных Экономических Зон

В. Пирийева

РЕЗЮМЕ

СЭЗ наряду с организацией повышения уровня современной экономики, определяют устойчивое развитие экономики. Расчлененные промышленные зоны имеют важную роль в со Специальных Экономических Зон.

Ключевые слова: специальных экономических зон, промышленные парки, парк технологий

Economic and Geographical Characteristics of Special Economic Zones Organization

V. Piriyeva

ABSTRACT

SEZ, sustainable development of the economy and rising along with the organization also provides the level of modern. Special economic zones play an important role in creation of industrial areas.

Keywords: special economic zones, industrial parks, technology park

ƏDƏBİYYAT

- 1.Əliyev Ş.T., "Xüsusi iqtisadi zonaların tətbiqi problemləri ", Bakı - "Elmin İnkişaf Fondu" 2012, 360 səh.
- 2.Nuriyev Ə.X., "Regional siyasət və idarəetmənin əsasları" İkinci nəşr, Bakı – "Elm" – 2007, 427 səh.
- 3.Qurbanzadə A.A. "Regionologiya" Bakı – Kooperasiya" – 2014
4. <http://economy.gov.az>
5. <http://depark.deu.edu.tr>

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İQTİSADI
İNKİŞAF NAZİRLİYİ**

**İQTİSADI İSLAHATLAR
ELMI-TƏDQIQAT İNSTİTUTU**

**AZƏRBAYCANDA İQTİSADI İSLAHATLARIN HƏYATA
KEÇİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ**

**Elmi əsərlər toplusu,
XIII buraxılış**

Bakı – 2013

Əlaqə üçün məlumat:

İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu,
AZ 1011, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,

H.Zərdabi prospekti, 88a

Telefon: (+99412) 430 01 70;

Faks: (+99412) 430 03 06

Elektron poçt: office@ier.az

İnternet səhifəsi: [http:// www.ier.az](http://www.ier.az)

Yığılmağa verilib: 23.09.2013. Çapa imzalanıb: 20.12.2013.

Formatı: 60x84^{1/32}. Sifariş 26. Tirajı 300 nüsxə.

Qiyməti müqavilə ilə

*AMEA Geologiya İnstitutu «Nafta-Press» nəşriyyatının mətbəəsi,
Bakı – Az1143, H. Cavid pr. 29A, Tel.: 5393972*